

А. МУҲАММАДЧОНОВ

ТАЪРИХИ ЎЗБЕКИСТОН

(АЗ АСРИ IV ТО АСРИ XVI)

СИНФИ 7

*Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон
тасдиқ кардааст*

Нашри сеюми аз нав коркардашуда

САРТАҲРИРИЯТИ ШИРКАТИ
САҲҲОМИИ ТАБЪУ НАШРИ «SHARQ»
ТОШКАНД — 2017

УЎК: 94(575.1)(075)
КБК 63.(5Ў)

Мавзӯҳои китоби дарсӣ соли 2017 аз тарафи Ф.Султонов аз нав қор карда шудааст.

М–3

Мухаррири масъул: **А.Т.Замонов;**

Соҳтори методикаи китоби дарсӣ аз ҷониби **Ф.Султонов** тартиб дода шудааст.

Муқарризон:

А.М. Отаҳӯчаев – мудири шуъбаи Пажӯҳишгоҳи таърихи АИР Ўз, доктори илмҳои таърих;

А.Ч. Яхшиев – мудири кафедраи таърихи Академияи андоз, номзади илмҳои таърих;

Н.Нарзиев – сарназоратчи раёсати тарбияи маънавия-ахлоқӣ;

Ш.Сафарова – сарметодисти шуъбаи фанҳои иҷтимоии Маркази таълими республика;

З.Чуманова – омӯзгори фанни таърихи мактаби рақами 162-юми ноҳияи Челонзори шаҳри Тошканд.

Ба аломатҳои эътибор диҳед, ки дар ҷараёни дарс ба Шумо ёри медиҳанд:

Аломати мазкур талаб мекунад, ки воқеаи муҳими таърихиро дар хотир нигоҳ доред.

Ин аломат ба санҷидани донишатон ҳидоят мекунад.

Аломати мазкур ба дарки мазмуни истилоҳот ва мафҳумҳои асосие даъват мекунад, ки дар матн дучор меоянд.

Аломати мазкур аз Шумо талаб мекунад, ки оид ба саволҳои мавзӯӣ ҷавоб гардонед ва супоришхоро иҷро кунед.

М–3 **Мухаммадҷонов, Абдулахад.**

Таърихи Ўзбекистон: Китоби дарсӣ барои донишомӯзони синфи 7-ум. Муаллиф А.Мухаммадҷонов / Мутарҷим Ш.Турдиқулов. –Т: «Sharq», 2017. – 160 саҳ.

ISBN 978-9943-26-685-8

УЎК: 94(575.1)(075)
КБК 63.(50⁴)

Аз ҳисоби маблағи Бунёди мақсадноки китоби республика ҷоп шудааст.

ISBN 978-9943-26-685-8

© Мухаммадҷонов А.

© Сартаҳририяти ШСТН «Sharq», 2009, 2013, 2017, тарҷума ба забони тоҷикӣ.

§ 1. ДИЁРАМОН – ЯКЕ АЗ ГАҲВОРАҲОИ ТАМАДДУНИ ЧАҲОНӢ

Донишомӯзи гиромӣ! Ватанамон – Ёзбекистон таърихи бой дорад. Гузаштаи мамлакатамон, ки бо номҳои Тӯрон, Туркистон ва Мовароуннаҳр шӯҳрат пайдо кардааст ва халқи ёзбек, ки бо меҳнати худ онро обод гардондааст, ниҳоят шавқовар ва ибратнок аст.

Шумоён аз китоби дарсии мазкур бо воқеаҳои шинос мешавед, ки дар давоми асрҳои IV–XV дар таърихи Ватанамон рух додаанд. Дар ин марҳалаи таърихӣ халқи ёзбек бо истилоҳҳои «ёзбий» ва «ёзбек» ташаккул ёфт.

* «Ёзбек» – беки қабила, ҳукмдор.

Дар асрҳои IV–XV сараввал Хоразм, Хиониҳо, Кидориҳо, Эфталҳо, ҳоконати Турк, давлатҳои Сомониён, Қарохониён, Хоразмшоҳиён, ва Амир Темур ҳукмронӣ кардааст, ғайолият бурдаанд. Давлатҳои мазкур ба ривочу равнақи ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавии аҳолии ин ҳудуд таъсири ҳудро расонданд.

Дар ин давр соҳибони заминҳои калон «деҳқон»-ҳо, ки «ҳокими деҳа» ном гирифта буданд ва шахсони беамине, ки дар киштзорҳои онҳо кор мекарданду «кадивар»-ҳо, ном доштанд, ташаккул ёфтанд.

Дар аввали асри VIII мамлакатамон аз тарафи Хилофати араб забт гардид. Таъсири маданияти араб ба кишварамон пурзӯр гашт. Дар асрҳои баъди ҳукмронии хилофат барои ривочу равнақи илму маърифат шароит фароҳам омад.

Муҳаммад ибни Мӯсо ал-Хоразмӣ, Аҳмад ал-Фаргонӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Ибни Сино, Улӯзбек ва Алишер Навоӣ барин мутафаккирони бузурге аз кишварамон ба камол расиданд, ки ба ривочи илму фанни ҷаҳон ҳиссаи калон гузоштаанд. Асарҳои *Имом Бухорӣ, Имом ат-Тирмизӣ, Муҳаммад аз-Замаҳшарӣ, Аҳмад Яс-*

савӣ, Начмиддин Кубро, Баҳоуддини Нақибанд ва *Хоҷа Ахрори Валӣ* барин уламои машҳур, ки дар асрҳои миёна зиста, эҷод кардаанд, оид ба дини ислом ва таълимоти он имрӯзҳо ҳам аҳамияти калон доранд. Бахшида ба мероси илмии аллома ва мутафаккирони бузург, мавқеашон дар таърихи тамаддуни замонавӣ ва нақши онҳо **15–16 майи соли 2014** дар Самарқанд конференсия байналхалқӣ гузаронда шуд. Дар конференсия олимони шарқшинос, вакилони ташкилотҳои бонуфузи байналхалқӣ, мутахассисони марказҳои илмӣ қариб аз панҷоҳ мамлақати ҷаҳон иштирок намуданд.

Донишомӯзи азиз!

Мо авлодони мутафаккирони бузург ва уламоҳои машҳурем, ки дар ҳамин сарзамин ба камол расида, онҳоро дунё эътироф намудааст.

Мо «мутафаккирони бузург, уламоҳои машҳуре, ки дунё эътироф намудааст» гӯён чиро мефаҳмем? Фикратонро эзоҳ диҳед. Барои ин аз Шумо чӣ талаб карда мешавад?

* «Ба фикри тадқиқотгарон-олимони Шарқ, алалхусус, минтақаи Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–XII ва XIV–XV бо ду манбаи қудратноки илмӣ-маданӣ чун таркиши ҷаста баромада, ба дигар минтақаи ҷараёни Эҳёи дунё таъсири эҷобӣ расонда, даври эҳёи Шарқ ба сифати Ренессанси Шарқ аз ҷониби аҳли ҷамияти илмии дунё ба таъри ҳаққонӣ эътироф гардидааст».

Ислом КАРИМОВ

Ҳангоми хондани китоби дарсӣ бо *Чалолиддини Мангубердӣ, Темур Малик, Шайх Начмиддин Кубро, Маҳмуд Горобӣ, Амир Темур* барин ватан-парварон шинос мегардед, ки дар роҳи мудофияи Ватан-модар мардӣ ва шучоат нишон додаанд.

Дар ҳудуди Тӯрони қадима баробари ўзбекон, тоҷикон, қирғизҳо, қазоқҳо, қароқалпоқҳо ва туркманҳо муқим зиндагонӣ кардаанд. Аз ҳамин сабаб гузаштаи

халқи ӯзбек аз нигоҳи этникӣ ба таърихи ин халқҳои бародар вобастагӣ ва ҳамоҳангӣ пайдо намудааст.

Бо воқеаҳои, ки дар китоби дарсӣ баён шудаанд, шинос шуда, ба бунёдкорӣ, ба сӯйи илму маърифат ҳаракат кардани халқамонро дониста мегиред. Ба туфайли саъю қўшиш ба сӯйи илму маърифат муваффақ шудан ба комилӣ мумкин буданаш ошно мегардед. Комилӣ бошад, меҳнати муттасил талаб менамояд. Шумоён агар дар болои худ доимо кор кунед, ҷустуҷў намоед, донишатонро боз ҳам мустаҳкам менамоед, ба воситаи афзун гардондани он ватанпарвариатонро намоед месозед. Он бошад, ҷасорати маънавии Шумо шуда боқӣ мемонад.

1. Фикри зерини Президенти аввалини Республикаи Ўзбекистон Ислоҳ Каримовро хонед ва муносибататонро оид ба он «... худамон ҳам, худи онҳо барин, ба ана ҳамин мероси бебаҳо ҳиссаи худро гузорем» баён созед. Шумоён чӣ гуна ҳисса гузошта метавонед?

«Ман ба ҷавононамон муроҷиат карда, ба онҳо мудом «мо бо аҷдоди бузургамон фахру гурур намуданамон лозим» мегўям. Дар айни замон «Фақат фахру гурур карданамон кифоя нест, биёед, худамон ҳам чун онҳо ба ин мероси бебаҳо ҳиссаи худро гузорем» гўён тақрор мекунам».

2. Ба хотир оваред: дар давраи қадима дар худуди Ўзбекистон чӣ гуна давлатҳо будаанд?
3. Дар ибтидои асрҳои миёна давлатҳои ба вучуд омада ба ривочи ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавии аҳоли чӣ гуна таъсир расондаанд. Аз хусуси кадом таъсирҳо сухан меравад? Таъсири иҷтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавий гуфта чиро мефаҳмед?
4. Бигўед, ки хусусияти ба худ хоси таърихи Ватанамон дар асрҳои миёна аз ҷиҳати иборат аст?
5. Кадом асарҳои мутафаккирони бузург ва донишмандони машҳурро медонед, ки дар асрҳои миёна дар мамлакатамон ба камол расидаанд?
6. Агар Шумо дар конфронси байналхалқӣ бахшида ба таърихи кишварамон иштирок мекардед, дар бораи чӣ сухан мерондед?

Б О Б И I

ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМИНДОРӢ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

§ 2. ТАҒЙИРОТҲОИ ИЧТИМОИВУ ИҚТИСОДИ

Мафҳумҳои тақиягоҳӣ: Дехқон. Кишоварз. Кадивар. Чокар.

Тағйиротҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ. Пешрафти диёри Тӯрони қадима дар давраи равнақи давлатҳои бузурги замони худ – давлати Қанғ ва шоҳигарии Кӯшон оғоз ёфта буд. Ва ин пешрафтҳо, албатта, ба тағйироти муҳим дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, маданӣ ва сиёсии аҳолии мамлакат оварда расонд. Миқдори шаҳрҳо афзуда, ҳудуди онҳо васеъ гардид, шаҳрҳо дар ибтидои асрҳои миёна ба марказҳои ҳунармандӣ, савдо ва ҳаёти фарҳангӣ табдил ёфтанд.

Дар воҳаҳо як қатор иншоотҳои калони обёркунӣ бунёд ёфта, майдонҳои обёришавандаи кишоварзӣ васеъ шуданд. Иншоотҳои обӣ, аз қабилҳои осӣи обӣ, ғарғара ва **чархипаррак** кашф гардиданд. Майдонҳои аз сатҳи оби чоришаванда баланд обёрӣ шуда, обод гаштанд.

Ба воситаи такомули таҷрибаҳои обёрикунӣ ва коркарди майдонҳои кишт аҳоли акнун аз соҳаи дехқонӣ ҳосили баланд мегирифтагӣ шуд. Баробари зиёд шудани аҳолии шаҳрҳо, ривочи ҳунармандӣ, вусъати савдои дохиливу беруна эҳтиёҷ ба маҳсулоти кишоварзӣ афзуд. Оқибат нуфузи деҳот дар ҳаёти иқтисодии мамлакат баланд шуда, аз як тараф ба замин, хусусан, муносибати асли ба майдонҳои зироаткорӣ ва алаҳхусусан аҳнаҳои соҳибӣ намудани онҳо тадриҷан тағйир меёфт.

Чараёни гузариши аҳолии бодиянишин ва нимбодиянишини минтақаҳои дашт ва наздикӯҳии мамлакат ба ҳаёти муқимӣ пурзӯр гашт. Дар натиҷаи эҳтиёҷ ба заминҳои обёришаванда зиёд шуда, суръати корҳои обёрикунӣ заминҳои лалмӣ ва ноқорам, қушодани майдонҳои калони замин баланд гаштанд. Дар амалӣ гардондани ин гуна корҳои ободонӣ

намояндагони табақаҳои мулкдорон, оқсақолони деҳот, инчунин сарварони авлоду қабила, ки дар ҳаёти иҷтимоии мардум ва кишвар соҳиби нуфузи калон буданд, ба сифати саркор фаёлона ширкат варзиданд. Як қисми муайяни майдонҳои нави заминҳои навкорам ба таври қонунӣ ба дасти саркорҳо гузашта, ба мулки меросии онҳо табдил ёфтанд.

Дехқонҳо ва ҳаёти хоҷагии онҳо. Сарварони қабилаҳо, саркорон майдони заминҳои ба худашон мансубро аз қисми болоии воҳаҳои обёрикунӣ, хусусан, аз гирду атрофи сарбандҳои об ҷудо карда, бо ин васила соҳиби имконияти истифодаи бемалולי обро дар кишоварзӣ ба даст оварда, тақсимои обро зери назорат мегирифтанд. Ҳамин тариқ онҳо аз болои аҳолии зироаткор ҳукмронӣ карданд. Дар он замон онҳо «**деҳқон**» номида мешуданд.

Дехқонон дар шаҳрҳо соҳиби хоҷагии калони иборат аз қасру кӯшкҳои ҳашаматнок, дӯкону растаҳои савдо ва шабақаҳои ҳунармандӣ буданд. Дар деҳот бошад, ғайр аз майдонҳои кишт кӯшк ва қалъаҳои истехкомдор, обҷувозу ҷувози равшанкашӣ ва осиеи онҳо мавҷуд буданд. Бисёрии хизматкорон дар хоҷагиҳои дехқонон тамоми фаслҳои сол кор кардаанд. Ҳар як заминдори калон 30–40, 50–100 ва баъзан аз он зиёд гурӯҳи махсуси аскарҳо **чокар** (пешхизмат)-ҳо доштанд.

Чокарҳо аз ҳисоби ҷавонони бақуввату ҷусту чолак ва содиқ, инчунин аз оилаи дехқони мулкдор интиҳоб мешуданд. Дехқонҳо бо чунин пешхизматҳои содиқ ва ҷанговар дар юришҳои ҳарбӣ ба муқобили душман иштирок мекарданд. Мавқеи дехқонон дар деҳот баланд гардида, ба заминҳои калон соҳибӣ карданд. Он дар навбати худ дар ҳаёти иҷтимоии мамлакат тағйироти ҷиддӣ содир намуд. Чунин тағйиротҳо хусусан дар деҳот назаррас гардид. Ҷамоатҳои деҳот ба **деҳқони** соҳиби замин ва **кадиварони безамину** побанду тобеи вай ҷудо шуданд. Табақаи зироаткорони озод, ки дар замини ҷамоаи деҳа зиста, соҳиби мулки умумии

иборат аз замин ва об буданд, кишоварзон (барзгарон) номида мешуданд.

Дар миёнаҳои асри V ҳарчанд қисми муайяни заминҳои киштшаванда аз мулкҳои зерин дасти деҳқонон иборат бошад ҳам, аммо қисми асосии заминҳои обёришавандаи воҳаҳои зироаткорӣ ҳанӯз дар дасти ҷамоаҳои деҳот буд.

* **Деҳқон (ҳокими деҳа) – табақаи мулкдори ибтидои асрҳои миёна.**

* **Кишоварз – деҳқонони оддии зироаткор.**

* **Кадивар – аҳолии деҳоте, ки тобеи деҳқон буд.**

* **Ҷокар – химоятгари мулки деҳқон, посбони ҳарбӣ.**

1. Чӣ фикр доред: чаро дар давраи ибтидои асрҳои миёна таракқиёт ба амал омадааст? Бар асари пешрафти маъмурият чӣ гуна тағйиротҳо рӯй додаанд?
2. Бигӯед: ба афзудани нуфузи деҳот чӣ гуна сабабдор шудаанд?
3. Барои чӣ дар азхудкунии заминҳои лалмӣ ва ноқарам вақилони табақаи мулкдор, оқсақолони деҳа, ҳамчунин сарварони қабилаҳо фаъолона иштирок намудаанд?
4. Дар ибтидои асрҳои миёна ҷамоаҳои деҳот аз чӣ гуна табақаҳо ташкил ёфта буданд?
5. Фикр карда бинед: чаро қисми асосии заминҳои обёришаванда дар воҳаҳои зироаткор дар зерин тасарруфи ҷамоаҳои деҳот будааст?

§ 3. ДАВЛАТҲОИ ХОРАЗМ, ХИОНИҲО, КИДАРИҲО ДАР ИБТИДОИ АСРҲОИ МИЁНА

Мафҳумҳои таърихӣ: *африғиҳо, хиониҳо, кидариҳо.*

Ташкилҳои давлати Хоразм. Аз таркиби давлати заифшудаи Қанғ аввалин шуда Хоразм ҷудо шуд. Онро хоразмшӯхӣни мансуби сулолаи африғиҳои маҳаллӣ идора мекарданд. **Миёнаҳои асри III** мелодӣ пойтахти давлати Хоразм сараввал дар ҷойи харобаҳои шаҳри **Тупроққалъаи** қадим ҷой дошт, ки он дар ноҳияи ҳозираи Эллиққалъаи Қароқалпоқистон ҷойгир аст.

Дар ин давр Хоразм шаҳрҳои бо деворҳои муҳкам иҳотагардида ва деҳаҳои истехкомдор хеле зиёд буданд.

* Африғиҳо – сулолаи Хоразмшоҳиён, ки дар асрҳои IV–V дар Хоразм ҳукмдорӣ кардаанд. Асосгузори сулола – Африғ.

* Уқоб ва шаҳбоз рамзҳои ҳукмронии Хоразм буд.

Соли 305 мелодӣ Хоразмшоҳ Африғ қароргоҳи худро ба пойтахти қадимаи Хоразм – шаҳри **Кат** кӯчонд. Катро аз нав барқарор карда, дар паҳлуи он, барои шоҳ саройи нав месозанд. Аз ҳамин вақт саркарда, шоҳони Африғии Хоразм тангаҳои нуқрагини дар рӯи он акси шоҳ ва дар пушташ расми савора тасвиршударо сикка кардаанд. Сиккаи тангаҳои нуқрагин муносибатҳои тичоратии дохила ва беруниро мустақкам сохт. Ҳукмдорон ба унвони «Хоразмшоҳ» сазовор шудаанд. Унвони «Хоразмшоҳиён» сараввал аз тарафи сулолаи «сиёвушҳо» қабул гардидааст. **Дар асри III** ҳудуди Хоразм аз якҷанд ҳокимони хурд таркиб ёфта буд. **Аз Тупроққалъа** ёфт гардидани ҳайкали ҳукмдори тоҷдори дар дасташ уқоб нишаста, ё тангае, ки шахси тоҷдор дар дасташ шаҳбоз тасвир ёфтаву аз наздикии **Анкақалъа** ёфтагардида бешак аз рамзи ҳукмронӣ гувоҳӣ медиҳад.

Дар Хоразм кишоварзии обёришаванда, хунармандӣ, чорводорӣ ва ғайра хеле инкишоф ёфта буд. Хоразм дар давраи Хиониҳо, кидориҳо, эфталҳо, ҳамчунин Ҳоконати Турк мустақилияти сиёсии худро нигоҳ дошта буд.

Давлати Хиониҳо. Дар солҳои 70-уми асри IV ва нимаи дуюми садаи V Осиёи Миёна ҳукмронии хиониҳо барқарор гардид. Ба давлати мазкур аз қабилаҳои туркӣ – хионҳо асос гузошта, маркази давлат воҳаи Зарафшон буд. Хиониҳо сараввал воҳаи Зарафшонро ишғол намуда, ба ҷануб ҳаракат карданд ва ҷойи шохигарии Кушонро ишғол намуданд, ки хеле заиф гардида буд. Баробари тобегардонии Ҳиндустони шимолӣ ки марказаш Тахористон ба ҳисоб мерафт, Афғонистон ва як қисми Хуросонро, ки ба худ тасарруфи худ гирифта буд, давлати хиониҳо барпо гардид.

Давлати Кидариҳо. Солҳои 20-уми асри V аз Шарк ба воситаи Сирдарё ва соҳилҳои Арал ба Хоразм ва ҳавзаи Амударё боз як қабилаи чорводорони бодиянишин – **тахорҳо** дохил мешаванд. Тахорҳо аз авлодони кушониён буда, ба онҳо ҳоким **Кидар** сарварӣ мекард. Бинобар ин онҳо бо номи **Кидариҳо** ба забон гирифта мешаванд.

Дар яке аз задухӯрдҳои навбатӣ, ки **соли 456** ба амал омадааст, аз зарбаи ҳалокатовари сосониён кидариҳо дигар натавонистанд қомати худро рост намоянд. Чунки онҳо боз бо як қабилаи чорводори бодиянишин, яъне эфталҳо даст ба гиребон мешаванд. Оқибат кидариҳо ба самти шимоли Ҳиндустон ақибнишинӣ карданд.

1. Дар бораи давлати қадимаи Хоразм чихоро доништа гирифтед?
2. Ба хотир оварда, фикр ронед: дар ибтидои асрҳои миёна дар Хоразм барои нигоҳ доштани мустақилии сиёсии худ чӣ сабаб шудааст?
3. Ҳудуди давлатҳои хиониҳо, кидариҳо аз харита нишон диҳед.
4. Хиониҳо ба Осиёи Миёна ба воситаи кадом ҳудуд ворид шудаанд?

Чадвали зеринро пур кунед: давлатҳои ибтидои асрҳои миёна

Номи давлатҳо	Ҳудуд	Вақти ташкилӣ

§ 4. ДАВЛАТИ ЭФТАЛҲО. ҲАЁТИ ИҚТИМОЙ-ИҚТИСОДИ ВА МАДАНИ ДАР ДАВРАИ ЭФТАЛҲО

Мафҳумҳои таърихӣ: Эфталҳо. Муносибатҳои этникӣ. Заминдорӣ. Савдо. Муомилоти пулӣ. Забон. Алоқаҳои маданӣ. Таърихи давлат.

Давлати Эфталҳо. Аз солҳои 20-уми асри V то солҳои 70-уми асри VI дар Осиёи Миёна давлати Эфталҳо фаъолият пеш бурдааст. Он дар манбаҳои давлатӣ бо номҳои эфталӣҳо, эфталҳо, эфталитҳо, хайталҳо ба-

рин номҳои гуногун ба забон гирифта ба иттифоқи қабилаҳои эфталилҳо асос гузоштааст.

* Давлати Эфталҳо – давлати пурқудрати ибтидои асрҳои миёна. Дар нимаи дуюми асри V ва аввали асри VI давлати Эфталҳо ҳудуди Осиёи Миёна, Эрони Шарқӣ, Ҳиндустони Шимолӣ ва Туркистони Шарқиро дар бар гирифта буд.

Эфталҳо дар ибтидои асри V ба ҳудуди Осиёи Миёна аз Шарқ ворид шудаанд. Пойтахти аввалини давлати Эфталҳо шаҳрҳои Пойкент ва Варахшаи наздики Бухоро буд. Ба ғайр аз Осиёи Миёна ҳудудҳои Туркистони Шарқӣ, Афғонистон, Ҳиндустони Шимолӣ ва Покистони имрӯза ҳам дар тасарруфи онҳо буд. Онҳо бо мақсади барқарор намудани робита **соли 456** ба Чин сафир мефиристанд.

Сосониён аз таҷовузи пай дар пайи эфталҳо хавф бурда, ба муқобили онҳо юриш сар мекунанд. Шоҳи Сосониён Перӯз **соли 484** боз бар муқобили эфталҳо ба юриш баромад. Ин чанг бо марги шоҳи Сосониён анҷом ёфт. Ба Эфталҳо аз ҳисоби тангаҳои нуқра бочро пайваста пардохтаанд.

* Боч – андоз. Пардохти махсус, ки аз ҷониби як давлат ба дигараш дода, ҳамчунин аз тоҷирон, бозорҳои шаҳро деҳот ситонда мешуд.

Дар давраи Эфталӣ салтанат аз тарафи ҳукмдори ягона идора гардидааст. Тахт аз падар ба писар намонда, каси лойиқи ҳамин сулола ба тахт нишастааст. Шӯроҳо ҳам амал мекард, ки номзадро муайян карда, пешбарӣ менамуд. Шӯрои мазкур аз намояндагони мӯътатар, ҳамчунин аъёнҳои обрӯманди салтанат таркиб ёфта буд. Идоракунии вилоятҳо аз тарафи хонадонҳои маҳаллӣ (сулолаҳо) амалӣ гардидааст. Мулкҳои мазкур аз ҷониби ҳукмдори сулолаи меросии ба Шо (Шоҳ) тобеъ идора гардидааст.

Дар охири асри V аввали асри VI дар вилоятҳои Хоразм, Суғд, Чоч ва Бохтар кӯшкҳои алоҳидае пайдо шудаанд, ки дорои биноҳои боҳашамат буданд. Дар идоракунии давлати Ғфталиҳо қонуну қоидаҳои маълум мавҷуд буданд. Давлат ба қувваи ҳарбӣ таъя намудааст. Барои қиноят қазои сахт муқаррар гардидааст. Солҳои 563–567 давлати Ғфталиҳо ба зарбаҳои Хоқонати Турк ва сосониёни Эрон дучор гардида, тамоман барбод рафтааст.

Таркиби этникии аҳолие, ки дар давлати Ғфталиҳо муттаҳид шуданд, мухталиф буд. Пайваста ба роҳ мондани муносибатҳои иқтисодиву савдо дар мамлакат барои тараққиёти кишоварзӣ, обёрии сунъӣ, қорводорӣ, боғдорӣ (хунармандӣ ва ғайра) асос гардидааст. **Зоғарик** (Зоварик) ва **Бӯзсув**, ки ҳоло ҳам як қисми заминҳои воҳаи Тошкент ва Қазоқистони Қанубиро бо об таъмин месозад, манбаи асосии обёрикунии ноҳияҳои қануби вилояти Самарқанд **канал Дарғом дар асри V** барпо гардидааст ва яке аз шабақаҳои аз ҳама муқтадири обёрикунӣ ба ҳисоб меравад.

Муносибатҳои савдону пулӣ. Ғфталҳо, ки аз бочи савдои беруна манфиатдор буданд, кӯшиш мекарданд «Роҳи абрешим»-ро таҳти назорати худ қарор диҳанд. Онҳо дар савдои байналхалқӣ бо Чин, Қиндустон, Эрон ва Византия фаъолона ширкат мебарзиданд.

Он бошад, дар навбати худ барои васеъ гардидани шабақаҳои роҳ, рафтуомад, таъминот, хизматрасонӣ роҳро боз намудааст. Дар савдои беруна шохӣ, лок, рангубор, шишаҳои рангин, сангҳои гаронбаҳо, аспони арғумоқӣ, газворҳо, шириниҳо, яроқу аслиҳа барин маҳсулоти ноёби бозораш ҷаққон гардид. Барои пешравии алоқаҳои байналхалқии савдо дар мамлакат муомилоти пули танга ба тартиб андохта мешавад.

Баробари инкишофи муносибатҳои савдои байналхалқӣ дар мамлакат муомилоти пули танга ба тартиб андохта мешавад. Ғфталҳо дар боби ба роҳ мондани

муносибатҳои савдои дохилу берун аввал аз тангаҳои нуқрагини ҳокимони сосонӣ васеъ истифода менамоянд.

Забон ва робитаҳои маданӣ. Як қисми аҳолии Осиёи Миёна бо забони суғдӣ, қисми дуюм бо забони туркӣ ҳарф мезаданд. Дар он давра забони суғдӣ ба сифати забони байналмилалӣ савдо дар Етгисув ва Фарғона ба Туркистони Шарқӣ дохил шуда, то ба ҳудудҳои Чин истифода гардидааст. **Асрҳои V–VI хати суғдӣ, хоразм ва эфталҳо** мавриди истифода буданд. *Хати Эфталҳо* дар асоси хати Бохтар пайдо шуда, асосан аз 25 ҳарф иборат буда, аз чап ба рост навишта мешуд.

Дар асри V шишасозӣ дар Осиёи Миёна ривоч ёфтааст. Шишаи Осиёи Миёна аз ҷиҳати ранг, дурахшӣ ва шаффофии худ аз шишаи Византия бартарӣ дошт. Императорони Чин дар ороиши саройҳои худ аз шишаҳои рангдори Осиёи Миёна истифода мебарданд.

1. Ачдоди аввалини эфталҳо дар кучо зиндагӣ кардаанд? Дар ҳаритаи бематн макони зист ва самти онро ранг кунед.
2. Эфталҳо дар манбаъҳои хаттӣ бо кадом номҳо ба забон гирифта мешаванд?
3. Бигӯед, чаро муносибат байни эфталҳо ва сосониён шиддатнок буд?
4. Бигӯед: эфталҳо мувофиқи баромад ба кадом қабилаҳо мансуб аст? Машғулияти асосиашон-чӣ?
5. Дар давраи эфталҳо кашоварзон чӣ тавр ба кидаварҳо табдил ёфтаанд? Пештар чӣ? Барои исботи фикратон мисолҳо оваред.

Ҷадвали зеринро пур кунед. Давлати Эфталҳо

Давлати Эфталҳо	Худудаш	Даври ғайолият	Ҳукмдор	Ҳаёти хоҷагӣ

§ 5. ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ ХОҚОНАТИ ТУРК

Мафҳумҳои таъриҳӣ: *Хоқонати Турк. Идораи хоқонат. Барҳам хӯрдани давлати Эфталҳо. Чудошавии хоқонат.*

Ташкил ёфтани хоқонат. Дар миёнаҳои асри VI давлати наво сомон ёфт, ки қабилҳои туркии маскунӣ Олтой ва Сибири Чанубиро муттаҳид месохт. Давлати мазкур ба таърих бо номи Хоқонати Турк ворид гардидааст. Асосгузори он **Бумин** буда, **соли 552** вай «хоқон» эълон карда мешавад.

Олтой маркази хоқонат мегардад. Ба ҷуришҳои самти ғарбии туркҳо **Истамӣ** роҳбарӣ менамояд. Ба ӯ унвони «**Ябғу хоқон**» дода мешавад. Қабилҳои туркии муқими кишварҳои ҳамҷавори Ёттисув ва Туркистони Шарқӣ мутеъ сохта мешавад. Ҳануз **соли 555** туркҳо кишварҳои васеъро аз соҳилҳои Сирдарё то баҳри Арал ишғол мекунанд.

Дар натиҷа ҳудудҳои шимолии Давлати эфталҳо зери хавф мемонад. Аз ин гуна вазъияти қулай истифода бурда, Сосониён Тахористон ва Чағониёнро аз эфталҳо кашида мегиранд.

Бархӯрди Хоқонати Турку эфталҳо муқаррар буд. Ин гуна вазъияти мураккаби сиёсӣ хоқонатро ба Эрон ва сипас ба Византия наздик мекунад. Сосониён, ки муддати зиёд зери таъзиқи эфталҳо монда буданд, аз пурра барбод рафтани ин давлат манфиатдор буданд. Иттифоқи ҳарбии байниҳамдигарӣ, ки бо ташаббуси **Хусрави I Анӯшервон (531–579)** ташкил ёфт, ба воситаи ба **Истамӣ** домод шудани шоҳи Эрон боз ҳам мустаҳкам гардид.

Дар натиҷаи кӯмаки аскарҳои Эрон ба Балх туркҳо **соли 563** ба сарзамини давлати Эфталҳо зада медароянд. Водии **Парак** (Чирчиқ) ва маркази он шаҳри **Чоч** ишғол мегардад. Аз Сирдарё гузашта ба Бухоро наздик мешаванд. Дар ҷанги шиддатноки ҳаштрӯза

лашкари эфталҳо мағлуб мегардад. Ҳамин тавр, давлати Эфталҳо, ки дар ҷануб ба зарбаҳои Сосониёни Эрон, дар шимол бошад, **солҳои 563–567** ба зарбаҳои Хоқонати Турк дучор омада буданд, пас аз ҳукмронии бештар аз якасрина тамоман аз байн меравад.

Пас аз барҳам хӯрдани давлати Эфталҳо вазъият куллан тағйир меёбад. Акнун Эрон, ки сарҳадҳои худро ба самти шимолу шарқ васеъ карда буд, ба роҳ аз Амударё то ба Сурия – Роҳи абрешим сорбони ҳақиқӣ мегардад. Туркҳо бошанд, назорати роҳи корвонро аз худуди Шарқи Дур то Эрон дар даст доштанд ва бо Византия бевосита ба воситаи Эрон савдо мекарданд.

Низоми идораи Хоқонати Турк. Хоқонати Турк ҳарчанд бузург бошад ҳам, воқеан давлати муттамарказ

- * Будун – аҳолии чорводор.
- * Хоқон – ҳукмдори олий, подшоҳ, император.
- * Ябғу хоқон – ҳокими кишвар аз авлоди хоқон.
- * Шод – сарфармондеҳи қўшуни даҳхазора.
- * Ясоқ – андози аз деҳқонон ва чорводорон мегирифта.

набуд. Асосашро иттифоқи қабилаҳои туркизабон ташкил медоду онро хоқон идора мекард. Асоси ҳокимияти ҳукмронро идоракунии ҳарбӣ-маъмури ташкил медод, ки ба оинҳои хешуақрабӣ таъяс мекард. Мамлакат ба аҳолии чорводори бодиянишин ва деҳқони муқимнишин тақсим мешуд. Аҳолии чорводори бодиянишин «будун» ё «қаробудун» тавсиф мегардад. Дар навбати худ будун иттиҳодияи иттифоқи қабилаҳоро ташкил медод. Ўн ўқ будун ё ки ҳокими халқ «ябғу» ё «қабғу» ном дошт. Ба дараҷаи ябғу танҳо шахсоне бардошта мешуданд, ки ба авлоди хоқон мансуб буданд. Таҳти роҳнамоии сарвари халқ як туман (яъне даҳ ҳазор) савора саф мекашиданд. Сарвари ин гуна қисми ҳарбӣ (туманбошӣ)-ро «шод» меномиданд.

Асри VI дар ҳавзаҳои Чирчиқ, Зарафшон, Қашқадарё ва Амударё беш аз даҳ ҳокимияти хурд мавҷуд буд. Идоракунии иқтисодӣ ва сиёсии онҳо дар дасти

хукмрони сулолаи заминдор буда, туркҳо фақат бо гирифтани боч ва ясоқ аз онҳо маҳдуд мешаванд.

Таксимшавии хоқонат. Қабилаҳои калон ё иттифоқи қабилаҳо ҳаракат мекарданд то ки ба ҳокимияти марказӣ итоат накунанд.

Тартиби идораи ҳудудҳои мутеъашта тавассути ҳокимони маҳаллӣ хоқонатро торафт суғайра менамуд. Илова бар ин, рақобати доимӣ бо Византия, Чин ва Эрон аҳволи хоқонатро боз ҳам вазнинтар мекард. Оқибат, Хоқонати Турк охириҳои **солҳои 80-уми асри VI** ба ду қисм – **Хоқонати шарқии турк** ва **Хоқонати ғарбии турк** тақсим шуда рафт.

Сарзамине, ки Хоқонати бузурги Турк барпо кардааст, ҳудудро аз шарқии кӯҳҳои Олой то Шарқи Дур, яъне Сибири Ҷанубӣ, ҳавзаи Ёрхун (Муғулистон), Чини Шимолӣ дар бар гирифта, дар зери тасарруфи **Хоқонати шарқӣ** идора карда шудааст. Пойтахти хоқонати мазкур дар водии **Ўтукан** (Муғулистон) қарор ёфтааст. Кишварҳои мустамликаӣ дар ғарбии кӯҳҳои Олой ҷойгиршуда – **Етгисув**, **Туркистони Шарқӣ**, **ҳавзаҳои Сирдарё** ва **Амударё**, ҳамчунин ҳудудҳои ҳамҷавори онҳо аз тарафи Хоқонати ғарбӣ идора карда шудааст.

* Давлати мустақами марказонидашуда – давлате мебошад, ки дорони ҳудудҳои ягона буда, аз ҷониби ҳоким идора мегардад.

1. Хоқонати Турк кай ва дар кучо ташкил ёфт, асосгузори раш кӣ буд?
2. Ба кадом мақсад байни Хоқонати Турк ва Эрон иттифоқи ҳарбӣ баста шуд?
3. Юриши Хоқонати Турк ба Осиёи Миёна чӣ гуна оқибатҳоро овард?
4. Баъди вожгуни давлати Эфталҳо оиди тағйирёбии вазъият чӣ гуфта метавонад?
5. Бигӯед: идоракунии Хоқонати Турк аз идоракунии даври Эфталҳо бо чияш фарқ мекунад?

§ 6. ХОҚОНАТИ ҒАРБИИ ТУРК

Мафхумҳои таъягоҳӣ: *Хоқонати ғарбии Турк. Ябғу. Тартиби идоракунии. Ҳаёти иҷтимоӣ. Шӯриши Абрӯӣ.*

Идоракунии. Хоқонати ғарбӣ аз ҷиҳати иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданӣ аз Хоқонати шарқӣ ба кулӣ фарқ мекард. Қисми асосии аҳолии Хоқонати шарқӣ чорводорони бодиянишин буданд. Қисми зиёди аҳолии Хоқонати ғарбӣ бошад, бо зироаткорӣ, хунармандӣ ва савдову тичорат шуғл меварзиданд.

Дар чоряки аввали асри VII Хоқонати ғарбӣ хеле пурзӯр мегардад. Сарҳади шарқии он то ба Олтой ва ҷанубиаш то сохилҳои дарёи Синд (Ҳинд) рафта мерасад. Хоқонати Ғарбӣ ба идоракунии вилоятҳои мутеъ сулолаи маҳаллиро нигоҳ дошта буд. Дар давраи ҳукмронии хоқон **Тўнг ябғу** (618–630) ба тартиботи идоракунии ислоҳот дароварда мешавад. Бо мақсади ба маъмурияти хоқонат бевосита тобеъ намудани ҳокимони вилоятҳои муқимнишин ва пурзӯр кардани назорат аз болои онҳо ба ҳукмдорони маҳаллӣ унвони «**ябғу**» дода мешавад.

Дар баробари ҳамин назорати сиёсӣ аз болои ҳокимони ба андозае мустақили Осиёи Миёна, Туркистони Шарқӣ ва Тахористон пурзӯр карда мешавад.

Ҳаёти иҷтимоӣ. Ҳам тарзи ҳаёт ва ҳам хоҷагидорӣ аҳолие, ки дар Хоқонати Турк муттаҳид буданд, гуногун буд. Хоқонат ба аҳолии муқим ва бодиянишин тақсим гардида буд. Машғулияти асосии бодиянишинонро чорводорӣ ташкил меод. Қисми аҳолии муқимнишини машғули кишоварзӣ, хунармандӣ ва савдову тичорат, ки дар Хоқонати ғарбии Турк муттаҳид шуданд, аз ҷиҳати маданӣ пешрафта буда, дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии хоқонат нақши пешбарро доштанд. Дар хоқонат шахру деҳот бисёр буд. Аҳоли бо корҳои деҳқонӣ, хунармандӣ ва савдову тичорат шуғл меварзид.

Корҳои савдову тичорати дохиливу беруна низ яке аз машғулияти асосии аҳолии шахр ба ҳисоб мерафт. Дар он давра алалхусус мавқеи савдогарони

Суғд баланд буд. **Дар нимаи якуми асри VII** алалхусус робитаҳои иқтисодии байни Хоқонати Ғарбии Турк ва Чин васеъ гашт. Дар ин давра ба Чин нӯҳ маротиба ҳайати савдогарон фиристода шуданд.

Ошӯб тахти сарвари Абрӯй. Дар давраи хоқонати Турк дар Осиёи Миёна чараёни аз тарафи деҳқонон соҳибӣ кардани заминҳо авҷ гирифта, зулм пурзӯр мегардид. Кишоварзони зироаткори озод, ки аз замин ва об маҳрум гашта қашшоқ мешуданд, ба зери асорати деҳқонони мулкдор афтида ба кадиварҳои мутеъ табдил меёфтанд. Ба муқобили қашшоқӣ, ҷабру зулм ва асорати деҳқонҳо аҳоли маҷбур мешавад, ки сар бардорад. Яке аз чунин ошӯби халқӣ **солҳои 585–586** дар Бухоро рӯй дод. Ба шӯриш **Абрӯй** раҳбарӣ намуд, ки мансуби хонадони хоқон буд. Дар натиҷаи ин шӯриш деҳқонони мулкдор ва савдогарони бой, ки аз ошӯб ба ваҳима афтада буданд, вилояти Бухоро тарк намуда маскуни атрофи Туркистон ва Тароз мешуданд. Онҳо ба Хоқонати Турк муроҷиат намуда аз он дар мубориза бар муқобили шӯришчиён кӯмак металабанд. Хоқони Турк **Қорачӯрин** тахти сарвари писараш **Шери Кишвар** (Эл Арслон) қўшун мефиристад. Абрӯй кушта мешавад.

* Солҳои 585–586 дар Бухоро тахти сарвари Абрӯй ба муқобили қашшоқӣ, ҷабру зулм ва асорати деҳқонон ошӯб сар зад. Ошӯб аз ҷониби қўшун тахти сарвари Шери Кишвар (Эл Арслон) пахш мегардад.

1. Бигӯед, аломати асосии хоси давлати марказонидашудаи мустақкам чист?
2. Ҷиҳатҳои монандии Хоқонати Шарқӣ ва Ғарбии туркро муайян созед?
3. Ба худуди Хоқонати Ғарбии турк кадом ҳудудҳои дохил шудаанд?
4. Дар давраи хоқон Тўнг яғбу дар кадом соҳаҳо ислоҳот гузаронда шуд?
5. Бигӯед: чаро ҳаёт ва хоҷагии аҳолии хоқонати Турк гуногун буд?

**Чадвали поёниро пур кунед. Маълумотҳоро оид ба
Ҳоконати ғарбии турк нависед.**

Идоракуни	Ҳаёти иҷтимоӣ	Ахволи кашоварзон

§ 7. ТАШКИЛ ЁФТани ҲОКИМИЯТҲОИ МАҲАЛЛӢ

Мафхумҳои таърихи: *Ҳокимони маҳаллӣ. Ихшидҳои Суғд. Тахористон. Фарғона. Чоч. Элоқ. Меъмории шаҳр.*

Ҳокимони маҳаллӣ. Дар асрҳои V–VII мамлакат ба беш аз 15 ҳокимияти мустақил тақсим гардида буд. Ин давлатҳои хурд аввал ба эфталҳо, сипас ба Ҳоконати Турк мутеъ гардида бошанд ҳам, лекин ҳам эфталҳо ва ҳам туркҳо ба ҳаёти дохилии онҳо дахлат намекарданд. Тавассути ба ҳокимияти марказӣ супоридани боқ онҳо ба дараҷаи муайян мустақилияти худро нигоҳ медоштанд.

Суғд. Дар байни ҳокимони мустақил аз ҳама калонаш ҳукмронӣ воҳа **ихшидҳои Суғд** буд. Дар иттифоқи муттаҳидаи давлатҳои асримиёнагӣ *ихшидҳои Суғд* ба нуфузи калони сиёсӣ молик буд. Дар иттиҳоди мазкур **ёздаҳ мулкҳои калони** воҳаҳои **Самарқанд, Бухоро, Кеш** муттаҳид гашта буданд, ки дар водии **Зарафшон** ва **Қашқадарё** маскан доштанд. Ҳар кадоми онҳо соҳиби ҳокими худ, навкарони ҳарбӣ ва воҳиди пулии мисин буданд. Дар Суғд аҳоли хеле зич истиқомат мекард. Суғдиён дар кишоварзӣ ва боғдорӣ, хусусан дар тоқпарварӣ хеле чашмикордон буданд. Дар соҳаи чорводорӣ шўҳрати гўсфандони ҳисорӣ ва аспҳои даванди Суғд машҳур буд.

Шаҳрҳои Суғд дар ин давра ба маркази хунармандӣ табдил ёфтанд. **Соли 718** аз рӯи дубулға (сарпўши оҳанин)-и ба тариқи ҳадя аз Самарқанд фириодашуда яроқсозони Чин аз он нусха гирифта, кўшунро бо сарпўши оҳанин таъмин намудаанд.

Тахористон. Вилояти мазкури таърихӣ, ки ҳоли ҳозир Ёзбекистони ҷанубӣ ва Тоҷикистону Афғонистони шимолиро ба таркиби худ гирифтааст, аз шимол бо

кӯҳҳои Ҳисор, аз ҷануб бо Ҳиндикуш, аз Ғарб бо водии Мурғоб ва Ҳерирӯд, аз шарқ бо Помир ҳамсарҳад аст. Тахористон аз Балх, Қундуз, Тирмиз, Чағониён, Хутгал ва 27 вилояти дигари кӯҳӣ ва наздикӯҳӣ таркиб ёфта, шаҳри **Балх** пойтахти Тахористон буд. Номи Тахористон дар садаи II пеш аз мелод аз номи юеччиён – қабилаи чорводор гирифта шудааст, ки давлати Юнону Бохтарро вожгун сохтаанд. Хукмдорони Тахористон сараввал «**маликшоҳ**», баъдтар бо номи «**ябғу**» ба забон гирифта шудаанд. Қисми асосии аҳолии Тахористон бо кишоварзии муқим шуғл варзидаанд.

Тахористон бо мамлакатҳои Ҳиндустон, Шарки наздику дур алоқаҳои тичоратиро ба роҳ монда, тангаҳои худӣ дар муомилоти савдои дохила амал кардааст.

Фарғона. Ҳокимони **Фарғонаро** «**ихшид**» меномиданд. Заминҳои Фарғона ниҳоят ҳосилхез буда, аҳолии он бо деҳқонӣ рӯз мегузаронд, пахта ва шолӣ мекошт. Дар шаҳрҳои калонаш, аз қабили **Косон**, **Ахсикат (Хушкат)** ва **Қува (Қубо)** соҳаҳои гуногуни ҳунармандӣ ривож ёфта, маҳсулоти он дар бозорҳои дохила ва беруна харидорони зиёде дошт. Ба мамлакатҳои ҳамсоя **ранг**, **ашёҳои шишаи ранга** ва **дорувор** бароварда мешуданд.

Дар водии Фарғона дар қатори аҳолии муқимнишин чорводорони бодиянишин низ сукунат доштанд. Дар пуштакӯҳҳои **Қурама** ва **Қаромазор** аз қадим бо аспарварӣ шуғл меварзиданд. Насли аспҳои даванди ин диёр шӯҳрати ҷаҳонӣ доштанд.

Чоч ва Элоқ. Дар водии **Чирчиқ** ва **Оҳангарон** дуҳокимияти ҳукмрон буд. Дар манбаъҳо яке давлати **Чоч** ва дуюми мулки **Элоқ** ном бурда мешаванд. Маркази Чоч шаҳри Чоч, подшоҳи он **Тудун** номида мешуд. Пойтахти Элоқ **Тункат**, ҳокимони он «**деҳқон**» ном доштанд.

Дар чоряки аввали садаи VII Ҳокимони ғарбии турк қароргоҳи ҳукмронии худро ба вилояти Чоч мекӯчонад. Барои ҳукмдор ва малика қароргоҳҳои ба худ хос барпо карданд. Кишвари Чоч ба низоми пулҳои танга соҳиб

буд. Ба рӯйи танга сурати ҳукмдор, ба пасаш расми асп, ё паланги душманш қач, ё ки тасвири шер, баъзан тамғаи қачи сулолави қашиди шуда буд. Дар баъзе тангаҳо ҳатто тасвири малика акс ёфта буд, ки дар паҳлуи ҳукмдор менишаст. Ин тасвири ҷуфтгона аз ҳамин далолат ме-

**Тангаи Ҷоч.
Асри XII.**

диҳад, ки дар давлатдории қадимаи туркӣ бешак маликаи ҳукмдор-**хватуи** (завҷа) яъне ба дараҷаи вазириро соҳиб буда, дар идоракунии давлат фаъолона иштирок намудааст. Дар сарой ӯ баъди ҳокон мақоми минбаъда доштааст. *Ҷоч* ва *Элоқ* мамлакатҳои соҳиби хоҷагии серсоҳа буданд. Дар онҳо деҳқонии обёришаванда, чорводорӣ, ҳунармандӣ, истихроҷи маъдан, савдои дохила ва беруна инкишоф ёфта буд. Аз тариқи кишваргузаштани роҳи қорвон ба вусъати савдову тиҷорати дохилаву беруна ва серодам гардидани шаҳрҳои *Ҷоч* ва *Элоқ* имкон меод.

Маъмурияти идоракунии. Асрҳои V–VII дар ҳокимияти Осиёи Миёна маъмурияти идоракунии бо тартиби муайян ташкил ёфта буд. Вазифаи асосии маъмурияти идоракунии аз сари вақт ғун қардани боч, андоз ва хирочи шаҳрвандон, сафарбар намудани онҳо ба қорҳои ҷамоати иборат буд. Сарф ва даромад аниқ қайд қарда шуда, ба аснод табдил меёфтанд.

Меъморӣ шаҳр. Дар асрҳои V–VII дар Осиёи Миёна, аз як тараф барқарор ва мустаҳкам шудани муносибатҳои заминдорӣ ба ҷашм расад, аз тарафи дигар бардавом ва шиддатнок ворид шуда ба аҳолии муқимӣ табдил ёфтани бодиянишинони чорводор ба қиёфаи шаҳру деҳот ва тарзи зисту зиндагонии аҳолии таъсири қиддие расонид.

Заминҳои деҳқонӣ васеъ гардида, таъминоти оби воҳаҳо беҳтар ба роҳ монда мешавад. Ба майдонҳои наздикӯҳӣ об бароварда, заминҳои навро мекушоянд. Аҳолии шаҳр зиёд гардид.

Қаср, қалъа ва кӯшкҳои истехкомдор асосан вазифаи иншоотҳои мудофиавиро аз ҳучумҳои душманони беруна, ҷойи ҷамъ омадани пешхизматчиёни ҷарбӣ, маркази маъмури ва анбори яроқу аслиҳаро иҷро мекарданд.

Шаҳрҳо дар ибтидои асрҳои миёна аз се қисм иборат буданд. Онҳо **кӯҳандиз** (арк), «**шаҳристон**», «**работ**» номида мешуданд. Ҳар се қисми шаҳр бо деворҳои алоҳида ихота шуда буданду якҷанд дарвозаҳо доштанд. Анҳоре, ки қад-қади деворҳои шаҳр ҷорӣ буд, вазифаи хандакро иҷро мекард.

* **Ихшид** – ҳокими вилоят.

* **Кӯҳандиз** (Арк) – қисми қасре, ки ҳокими шаҳр ҷойгир буд.

* **Работ** – қисми берунаи шаҳр.

* **Шаҳристон** – қисми дохилаи шаҳр.

1. Ихшидҳои суғд дар кадом воҳа ҷойгир шуда буданд? Ҳокимияти мазкури маҳаллӣ чанд мулкро муттаҳид сохта буд?
2. Ба хотир оваред: худуди Таҳристон сараввал ба худуди кадом давлати мавҷудаи Осиёи Миёна монанд буд?
3. Дар ибтидои асрҳои миёна дар кадом ҳокимияти маҳаллии мавҷудаи Осиёи Миёна малика ба дараҷаи вазирӣ молик буда, дар идоракунии давлат фаъолна иштирок намудааст?
4. Дар ҳокимияти Осиёи Миёна вазифаи асосии маъмурияти идоракуни аз ҷи иборат будааст?

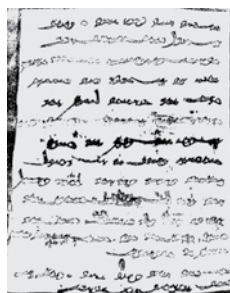
§ 8. ҲАЁТИ МАДАНИ ДАР АСРҲОИ VI–VII

Мафҳумҳои таҷағоҳӣ: *Ҳат. Эътиқодҳои динӣ. Санъат. Муסיқӣ.*

Ҳат. Дар ин давр аҳолии Суғд, Хоразм ва Таҳристон ҳар кадом хати худро дошта, **хатҳои Суғд** ва **Хоразм** дар пояи хати қадимаи оромӣ ба майдон омада, хати Таҳор дар асоси хати Бохтар инкишоф ёфта, ба 25 ҳарфи навишташаванда соҳиб буд. Мактубҳо, аз қабилҳои хат, ҳуҷҷатҳо ва баъзе ахбор асосан ба чарм, ҷӯб, сафол ва кам андар кам ба қоғаз навишта мешуданд.

Чунки нархи коғаз ниҳоят баланд буд. Баъзе катибаҳо ҳатто дар деворҳои саройи подшоҳ ва ибодатхонаҳо иншо мегардиданд. Дар байни онҳо мактубҳои сафирӣ, ҳуҷҷатҳои масраф ва даромади хочагӣ, шартномаҳои ҳуқуқӣ, ҳуҷҷатҳои астрономӣ, солномаҳои таърихӣ, ҳамчунин бозёфтҳои дастнависҳои нодири ақидаҳои динӣ сабтшуда мавҷуданд.

Хати суғдӣ.

Хатҳои суғдие, ки то замони мо расида омада буданд, дар қалъаи Муғи назди Панҷакент, наздикии шаҳри Турфани Туркистони Шарқӣ, харобаҳои қадимаи Афросиёби Самарқанд сабт шудаанд.

Дар Суғд ба писарбачаҳо аз синни панҷсолагӣ навиштан ва ҳисобро ёд меоданд ва ҳамин ки ба синни 20-солагӣ расид, ӯро барои омӯхтани корҳои тичорат ба дигар мамлакатҳо мефиристонданд.

Ҳамчунин хати руҳи туркӣ (кӯктурк) васеъ истифода мешуд. Ин хати нави туркҳо аз 38–40 ҳарфи ба ҳамдигар часпон иборат буда, барои дар сангу ҷӯб ба тарзи қандакорӣ сабт намудан қулай ба ҳисоб мерафт. Катибаҳои қадимаи кӯктурк (катибаҳои ҳоконҳои Қултегин ва Билга) ғайр аз Олтой ва Туркистони Шарқӣ дар Еттисув, Фарғона ва водии Зарафшон низ ёфта ва омӯхта, дар сангҳои қабр, ашёҳои сафол ва фулузот, ҷӯб ва тангаҳо сабт шудаанд.

* Ибтидои асрҳои миёна дар кишварамон хатҳои суғдӣ, хоразмӣ, тохарӣ ва руни туркӣ мавҷуд буд.

Эътиқодҳои динӣ. Дар садаҳои VI–VII дар Осиёи Миёна якҷанд динҳои маҳаллӣ, аз қабилӣ зардуштӣ, буддӣ, насронӣ, монӣ, қам (шоммонӣ) ва динҳои дигари кишварҳои гуногун мавҷуд буданд. Аксарияти аҳоли ба дини зардуштӣ эътиқод доштанд. Аз таърифи манбаҳо маълум мегардад, ки аҳолии Тахористон

Вараша. Тасвири деворӣ.

ба дини буддой эътиқод доштаанд. Тахористон дар Осиёи Марказӣ дар боби паҳншавӣ ва ривочи динҳои буддо ва монигӣ аҳамияти калон дорад. Дар ҳаёти мафкуравии халқҳои Осиёи Миёна дини монӣ ҳам васеъ паҳн гардида буд. Мувофиқи таълимоти дини монӣ ибтидои олам аз ду офарандаи ба ҳам зид – *рӯшноиву некӣ*, ҳамчунин *зулмату бадӣ* иборат аст. Ибодат, рӯза, садақа *рукнҳои* дини монӣ ҳисобида мешуданд. **Ноҳияи Ургути** вилояти Самарқанд на танҳо дар Суғд, балки дар тамоми қаламрави Осиёи Миёна маркази дини насронӣ ба ҳисоб мерафт.

Аҳолии чорводори Хоқонати Турк аз қадим ба дини шоммонӣ эътиқод мекарданд. Ин дин эътиқоди сачдаро нисбати ҷон ва руҳи падару модарон тарбия мекард. Дар қадим туркҳо дини худро «қам» меномиданд. Чунки дар онҳо калимаи «шоммон» набуд. Ин дин дини тавҳиди (яккахудой) ба «Кӯкхудо» эътиқодкунанда мебошад, ки кайҳонро аз нестӣ пайдо кардааст. Аҳолии

* Арқон – вазифаи муҳимтарини дин, тақягоҳ, маъмурият

* Қам-шомон – дини яккахудой, ки ба Кӯкхудо сачда мекунад.

чорводори кӯчманчӣ баҳшида ба ин худоҳо маросимҳо гузаронда, қурбониҳо мекарданд. Масалан, ба шарафи худои бузург – Кӯкхудо бо мақсади қурбонӣ аспи сиёҳу кашқа мекуштанд.

Шаҳрсозӣ. Дар садаҳои V–VII майдони кишоварзӣ васеъ гардида, афзудани маҳсулот, эҳтиёҷ ба ашёи хунармандӣ ва ҷиҳозот, авҷ ёфтани савдову тичорат ба раванқи шаҳрҳо таъсир расонд. Шаҳристонҳо, ки мағзи шаҳрсозиро ташкил медод, работҳо, боғу роғи атрофи онҳо асосан дар масканҳои сероб бунёд ёфта буданд. Майдони шаҳристон сараввал аз 15 га зиёд набуд. Дар он асосан табақаи сарватманд истиқомат кардааст. Дар атрофи работи шаҳр хунармандон, деҳқонон зиндагӣ кардаанд. Дар ин давр яке аз шаҳрҳои аз Ҳама калони Осиёи Миёна **Самарқанд** ба ҳисоб мерафт. Майдони умумии он қариб ба 200 га баробар буд. Сохтмони шаҳристон ба воситаи тадқиқотҳои археологии шаҳрҳои **Афросиёб, Варахша, Панҷакент** омӯхта шудааст. Дар қатори шабақаҳои роҳ биноҳои оддии истиқоматӣ, устохонаҳои хунармандӣ, мағозаҳо, ибодатхонаҳо, кӯшкхоро сохтаанд.

Санъат. Якчанд соҳаҳои санъати тасвирӣ аз қабилҳои **мусаввирӣ** ва **пайкаратарошӣ** раванқ меёбад. *Суратҳои деворӣ, ҷайкалҳо* ва *нақшҳои гачқорие*, ки аз **Болаликтеппаи** воҳаи Сурхон, **Панҷакенти** водии

Варахша.
Расми Ҳумон
гачкоришуда.
Садаҳои VI–VII

Зарафшон, Варахша ва **Афросиёб**, харобаҳои **Қуваи** водии Фарғона ва дигар ёдгориҳо ёфт шудаанд, аз асарҳои санъати волои ҳамон замон ба ҳисоб мераванд. Тасвирҳои деворӣ манбаест, ки аз ҳаёти хеле мураккаби он замон, дину эътиқод ва робитаҳои мамлакатҳо ҳикоя мекунад.

Ба ривочи ҳалқалтарошӣ хусусан дини буддоӣ таъсири пурзӯр дошт. Дар водии Фарғона аз **Қува** ва дар наздикии Қўрғонтеппа аз **Ачинатеппа** ҳайкалҳои баҳайбати буддоӣ ёфта, омӯхта шудаанд.

Баландии **ҳайкали буддоӣ**, ки аз **Ачинатеппа** ёфт шудааст, қариб 12 метр мебошад. Дар ин давр санъати кандакорӣ аз чӯб низ дар зинаи баланд қарор дошт.

Ёдгориҳои нодири санъати гачкориҳои ибтидоӣ асрҳои миёна ба воситаи бозёфтҳои **Варахша** тадқиқ шуданд.

Санъати мусиқӣ. Дар Осиёи Миёна соҳаҳои гуногуни санъат, аз қабилҳои **мусиқӣ, ракс, сурудхонӣ** ва **дорбозӣ** ривоч ёфта буданд. Дар ин давра дар соҳаи санъат *Бухоро бо мазҳакачиён, Самарқанд бо найнавозон, Тошканд бо ҷавонони раққосу раққосадухтарони* худ шӯҳрат доштанд.

«**Ракси Чоч**»-и машҳуре, ки ҷавонони раққоси Чоч иҷро менамуданд ва ё «**ракси доира**», ки дар ҳавои садои доира бо ҷунбонидани кифт иҷро мегашт, аёнҳои чиниро мафтун сохта, онҳоро дар ҳайрат мегузошт. Танҳо дар шаҳри Бухоро аз тарафи ҳунармандони моҳир даҳ намуди асбобҳои мусиқӣ сохта шуда буданд.

1. Дар ибтидоӣ асрҳои миёна аҳоли аз кадом хатҳои истифода бурдааст?
2. Хатҳои асосан ба чӣ навишта шудаанд. Чаро ба қоғаз аён аён навиштаанд?
3. Аҳоли ба кадом динҳои эътиқод мекарданд?
4. Бигӯед, ки ба ривочи ҳайқалтарошӣ кадом дин таъсири пурзӯре расондааст?

Б О Б И И МОВАРОУННАҲР ДАР ДАВРАИ ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 9. БАРҚАРОР ЁФТАНИ ХИЛОФАТИ АРАБ ДАР МОВАРОУНАҲР

Мафҳумҳои таъягоҳӣ: *Дини ислом. Хуросон. Мовароуннаҳр. Забти Мовароуннаҳр.*

Ба вучуд омадани дини ислом. Арабҳо аз қадим дар нимҷазираи Арабистон сукунат дошта, дар парокандагӣ умр ба сар мебарданд. Дар **ибтидои асри VII** дар Арабистон ҳаракати муттаҳид намудани мамлакат дар пояи эътиқоди ягона оғоз меёбад. Ин эътиқоди бузург дини ислом буд, ки асосашро якҷаҳудӣ ташкил меод.

«Ислом» маънои «тобеият», «итоат», «худо ба инияти Аллоҳ супоридан»-ро дорад.

Расули худо **Мухаммад (саллаллоҳу алайҳи вассалам) бинни Абдуллоҳ (570–632)**, ки дар шаҳри Макка ба дунё омадааст, ба ин ҳаракат раҳнамоӣ намудааст. Пайравони ӯ, ки исломро қабул карда аз пайи Русулulloҳ рафтаанд, *муслимин* (мусулмонон) номида мешуданд. Онҳо баробарии ҳар як инсон дар назди Худо, ба ҳамагон расонидани ризку рӯзӣ аз тарафи худи офаридгор ва ҳамчунин ҳақ будани ногузирии барҳам хӯрдани беадолатиро дар ҷомиа тарғиб мекунанд. Тарғиботи дини ислом, ки дар шаҳри **Макка** оғоз ёфта буд, ба **Мадина** мекӯчад. **Соли 630 Мухаммад (с.а.в)** арабҳоро дар зери давлати ягона муттаҳид месозад.

Пас аз вафоти **Мухаммад (с.а.в.)** наздиктарин ҳамсафи ӯ **Абӯбакр (632–634) халифа** эълон мегардад. Аҳамияти **Қуръони Карим**, ки ақидаҳои ислом, меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқии онро дар бар мегирад, дар роҳи исломро пазируфта аз ҷиҳати сиёсӣ ба ҳокимияти ягона муттаҳид шудани қабилаҳои араб, ба яке аз динҳои ҷаҳонӣ табдил ёфтани он ниҳоят бузург буд.

Хилофати араб, ки бисёр мамлакатҳо, аз қабилҳои **Миср, Сурия, Фаластин, Ироқ, Эронро** забт намуда, соҳиби боигариҳои беҳисоб шуда буд, юришҳои ҳарбии худро ба кишвари мо нигаронид.

Соли 651 арабҳо ба ҷанг шаҳри **Марвро** ишғол мекунанд. Баъд ҳудудҳои қисми шимолии Афғонистони имрӯза, қисми шимолӣ-ғарбии Эрон, аз ҷануби Туркманистон то Амударё забт мегарданд. Арабҳо ин ҳудудро **Хуросон** номиданд. Маркази он шаҳри Марв буд. Ба ин вилоят номи маҳсус таъин мегардад, ки

* Хилофати араб – давлате, ки тамоми ҳокимият ба дасти муовини (халифа)-ҳои Муҳаммад (с.а.в.) дода шудааст (632-1258). Дар он сулолаи Умарийн (661-750) ва Аббосийн (750-1258) ҳукмдорӣ кардаанд.

қароргоҳаш шаҳри **Марв** буд. Арабҳо дар ин масканҳо мавқеъ гирифта, барои ғасби вилоятҳои бойи воқеи шимоли Амударё тайёри мебинанд. Ин ҷойҳоро арабҳо **Мовароуннаҳр**, яъне, «он сӯи наҳр» меномиданд.

Юришҳо ба сӯи Мовароуннаҳр. Арабҳо ба Мовароуннаҳр нахустин маротиба барои истилогарӣ не, балки аз ҷиҳати ҳарбӣ омодагӣ дидан, санҷидани ҳукмдорони маҳаллӣ юришро анҷом медиҳанд. Ҳучумҳои нахустин ба Мовароуннаҳр **соли 654** аз **Маймуғ** ва **соли 667** аз **Чағонийн** оғоз меёбанд.

Бинобар навиштаҳои **Наршаҳӣ тирамоҳи соли 673** мувофиқи фармони халифа **Муовия I (661–680)** **Убайдуллоҳ ибни Зиёд** аз Амударё гузашта ба ҳудуди Бухоро медарояд. **Пойканд** ва **Рометанро** забт карда, қўшунҳои ҳокими Бухороро мағлуб сохта, ба ғоидаи худ сулҳ баста, дар ҳаҷми як лак (сад ҳазор) дирҳам боҷ меситонад. Ғайр аз боҷ арабҳо бо сарвати зиёди иборат аз ҷаҳор ҳазор асир, аслиҳа, сару либос, ашёҳои тиллогин ва нукрагин ба Марв бармегарданд.

Аввалҳои асри VIII арабҳо ба пурра забт кардани Мовароуннаҳр шурӯъ мекунанд. **Соли 705 Қутайба ибн**

Муслим ноиби Хуросон таъин мегардад. Ба юриши харбӣ **Қутайба** аз забти атрофи вилояти **Балх соли 705** шурӯъ мекунад. Ба зудӣ, бидуни чанг **хокими Чағониён** таслим мегардад. Қутайба бо лашкари зиёд **Пойкандро** муҳосира мекунад. Пойканд ишғол шуда, Қутайба бо қўшун ба Бухоро роҳ пеш гирифт.

Соли 710 Қутайба **Нахшаб** ва **Кешро** ишғол карда, барои ҳучум ба **Самарқанд** тайёрӣ мебинад. Лекин бар асари зиддиятҳои дохилие, ки дар Хоразм оғоз ёфтанд, фурсати мусоиде ба миён омад, то ки Қутайба ба юриши Хоразм шурӯъ кунад ва юриши Суғд ба таъхир гузошта шавад. Шоҳи Хоразм **Чағон** аз шӯриши халқӣ тахти сарпарастии додараш **Хурзод** тарсида, **соли 711** барои ёрӣ ба Қутайба мурочиат мекунад. Гарчанд **Хурзод** бо дасти душман торумор ва кушта шуда бошад ҳам, аммо Хоразмшоҳ аз ин мустақилии худро аз даст дода, ба бочдихандаи хилофат табдил меёбад.

Соли 712 қўшуни **Қутайба** ба сӯи **Самарқанд** роҳ пеш мегирад. Дар ин давр **Ғурак** (710–737) подшоҳи Суғд шуда буд. **Ғурак** бар зидди арабҳо мубориза бурд. Дар натиҷаи нобаробарии қувваҳо Самарқанд таслим шуд. Дар байни **Ғурак** ва **Қутайба** шартномаи сулҳ имзо гардида мувофиқи он Суғд ба хилофат тобеъ шуда монд.

Забти Чоч ва Фарғона. Соли 713 як қисми қўшуни **Қутайба** ба вилояти **Чоч**, қувваи асосиаш тахти сарварии ӯ бошад, ба сӯи **водии Фарғона** роҳ пеш мегирад. Воҳаи Чоч забт шуда, шаҳри асосии он **Мадинат-аш-Шош**, бисёр қалъа ва деҳот оташ зада, вайрон мегардад. Ибтидои соли 715 водии Фарғона истило шуда, то ба Қошғар рафта мерасад. Ба тамоми вилоятҳо аз арабҳо амирон таъин мегарданд. Вале **Қутайба** аз сабаби ба халифа **Сулаймон** зиддият нишон додан дар Фарғона аз тарафи аскарони араб кушта мешавад.

Шаклҳои заминдорӣ. Баробари забти Мовароуннаҳр аз тарафи арабҳо, заминҳои мулки ин ҷоҳо ба хилофат

мутааллиқ гардид. Халифа заминҳои давлатро ба тариқи иқто инъом мекард. Заминҳои давлат ба баъзе сарлашкарони ҳарбӣ ва амалдорон ба тамоми умр ё ки ба тариқи меросӣ дода мешуд. Вале соҳиби асосии заминҳо халифа буда, ҳуқуқи аз иқтодорон гирифтани ушро дошт.

Заминдорони калон – деҳқонон дар давраи хилофати араб ҳам соҳибони заминҳо шуда монданд, вале онҳо акнун ба иҷорадиҳандагон табдил ёфта, ўҳдадор буданд, ки қисми маълуми даромадро ба хазинаи хилофат гузаронанд.

Дар мобайни **асри VIII** заминҳои дар дасти деҳқонони бузург буда ба ихтиёри мулкдорони ҳарбии воломансаб гузаштанаш рӯй дод. Дар ҳамин давр наздикшавии зодагони араб ба деҳқонон пурзӯр гардид. Наздикшавии деҳқонон бо арабҳо баробари таъмини хизматкорони боваринок ба истилогарон, барои ҳафзи молу мулк ва дигар сарватҳо имконият фароҳам овард. Деҳқонон баъди истилои арабҳо ба амир тобеъ буданд, ки вакили ноиби хилофат ба ҳисоб мерафтанд. Вале баробари амир мавқеи заминдорони калон – бухорхудотҳо ҳам баланд буд. Мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ баъзе деҳқонон баъди заминҳояшонро кашида гирифтани амири

* **Муҳаммад Наршаҳӣ (899–959)** – олими муаррих. Дар деҳаи Наршаҳи Бухоро таваллуд ёфтааст, асари «Таърихи Бухоро»-ро навиштааст.

* **Амир** (ба забони арабӣ – «амркунанда», «сарвар», «ҳоким») – сарлашкар, ҳоким, бек. Халифаҳои аввалини хилофати араб ва давраи уммавиён сарвари кӯшунҳои алоҳидаро амир номида, онҳо одатан ба вилоятҳои забтгардида ноиб таъин гаштаанд.

* **Фатҳ** (арабӣ) – соҳибӣ қардан, забту ишғол намудан.

* **Иқто** (арабӣ) – чек, замини тақсимгардида. Чеки заминне, ки аз тарафи ҳукмдор барои хизматҳои калон инъом гардидааст.

* **Ушр** (арабӣ) – «дахяк» – андозае, ки дар ҳаҷми 1/10-и даромад барои қорҳои идора ситонда шудааст.

Бухоро ва бухорхудот шикоятро ба ноиби Хуросон расондаанд.

Дар дехоти Мовароуннаҳр заминҳо аз тарафи хочагиҳои хурд коркард шудаанд. Дехқонон заминро ба порчаҳо тақсим карда доданд.

1. Донишҳои аз таърихи ҷаҳон гирифтаатонро асос карда, дар бораи арабҳо ва ба вучуд омадани дини ислом нақл кунед.
2. Хуросон кадом ҳудудхоро дар бар мегирифт? Маркази он кадом шаҳр буд?
3. Бигӯед: Мовароуннаҳр чӣ маъное дорад?
4. Фикр карда бинед: чаро арабҳо сараввал забт намудани Мовароуннаҳро ба нақша нагирифтаанд?
5. Хоразм ба хилофат чӣ тавр тобеъ гардидааст?
6. Арабҳо Мовароуннаҳро дар мобайни чандин сол забт намудаанд?
7. Дар даври арабҳо кадом шаклҳои заминдорӣ мавҷуд будаанд?

§ 10. ПАҲНШАВИИ ДИНИ ИСЛОМ ДАР МОВАРОУННАҲР

Мафҳумҳои тақягоҳӣ: *Оқибати истило. Андозҳо. Даъват ба ислом.*

Оқибатҳои иқтисодӣ. Хилофат ҳангоми истилои кишвар тамоми воҳаҳои кишоварзии ободи онро зери по намуда, шаҳру дехоти зиёдеро сӯзонд, вайрон кард. Иншоотҳои обёрикунӣ вайрон гардида, майдонҳои кишт аз беобӣ хушк шуданд. Аз аҳолии шаҳру дехоти забтшуда тилло, нуқра, ашёҳои қимматбаҳо ва яроку аслиҳаи зиёдеро кашида гирифтанд. Аз ҳукмдорони **Бухоро, Пойканд, Сугд**, ки ихтиёран ба имзои сулҳ маҷбур гашта буданд, ба микдори зиёд бочу товон рӯёнда шуд.

Истилогарон ба неруи ҳарбӣ тақя карда, аз аҳоли ҳар гуна андоз рӯёнда, онҳоро ба корҳои гуногуни ҷамоатӣ ҷалб месохтанд. Дар шаҳрҳо, аз қабилҳои **Марв, Пойканд, Бухоро** ва **Самарканд** нисфи шаҳристон ё хонадонҳои воқеи он барои арабҳо ва аҷамҳои аз Эрон омада ҳоли

карда дода шуд. Андозҳо, аз қабили «хироч», «ушир», «закот», «чизя» ҷорӣ гардиданд.

Даъват ба ислом. Арабҳо барои мустаҳкам намудани ҳокимияти сиёсии худ дар Мовароуннаҳр ва таъмини барқарорӣ он ба даъвати ислому паҳншавӣ он дар байни аҳоли аҳамияти калон меоданд. Аз ин рӯ, бар зидди динҳои асосии аксарияти аҳолии Мовароуннаҳр муборизаи саҳт мебаранд.

Масалан, **Кутайба** ибодатхонаи зардуштиёнро, ки дар маркази шаҳри Бухоро ҷойгир буд, ба масҷиди ҷомеа табдил дода, асарҳои бо забони сугдӣ иншогардидаро несту нобуд сохт.

Роҳҳои исломгардонии аҳоли. Солҳои аввал намо-яндагони аҳолии таҳҷой, ки дини исломро пазируфта, мусулмон шуда буданд, аз андозҳои хироч ва чизя озод карда шуданд. Аз ашхосе, ки аз қабули дини ислом саркашӣ менамуданд, андози сарикасии чизя руёнда мешуд. Шахсонеро, ки андозро саривақт на-мепардохтанд, дошта ба гарданашон тахтачаро бо навиш-таҷоти «қарздор» меовехтанд. Бисёри идоракуна-ндагони давлатии маҳаллӣ бо мақсади ҳуқуқ ва имти-ёзҳои худро нигоҳ доштан дини исломро қабул накардаанд, аз заминҳояшон маҳрум гардида ё ки товон супурданд. Чунин тадбирҳои амалӣ ва ҷораҳо бешубҳа, ба васеъ паҳн шудани дини ислом дар байни аҳолии Мовароуннаҳр кӯмак расонид. Бо ҳамин васила арабҳо ба низоми сиёсии Мовароуннаҳр ва эътиқоди динӣ таъсири худро расонда тавонистанд.

* **Чизя** – андозаи сарикасии аз аҳолие, ки исломро қабул накардаанд.

* **Закоат** – андозае, ки дар ҳаҷми аз 1/40 қисми молу мулк ситонда мешуд.

* **Хироч** – андози замин, ки дар ҳаҷми аз 1/3 қисми ҳосил гирифта мешуд.

* **Масҷид**, (арабӣ ҷойи сачдакунӣ) – ҷойе, ки мусулмонон ҷамоа шуда, намоз мехонанд, ибодатхона.

Аз сабаби забти Мовароуннахр аз чониби Хилофати араб урфу одат, дину эътиқод ва маданияти аз қадим ривочёфтаи халқҳои таҳҷой поймол карда, ба ҳаёти маънавии он ба дараҷаи назаррас футур расонида шуд. Китобҳои маърифатӣ ва динӣ, асарҳои илмӣ ва ҳуҷҷатҳои нодиреро, ки бо хати суғдии маҳаллӣ иншо шуда буданд, дар гулханҳо сӯхта нобуд мекунанд. Пора-пора намудани ҳайкалҳои гуногуни мавҷудаи ибодатхонаи буддоии Кува, кофта партофтани чашмон ва бо шамшер тарошидани танаи расми одамоне, ки дар деворҳои саройи Афросиёб тасвир ёфта буданд, мисоли равшани ин суханон мебошанд.

1. Истилои Мовароуннахр аз чониби Хилофати араб ба кадом оқибатҳо овард?
2. Барои ба ислом даровардани аҳолии маҳаллӣ аз кадом роҳҳо истифода намудаанд?
3. Арабҳо ба Мовароуннахр чӣ гуна андозхоро ҷорӣ карданд?

§ 11. НОРОЗИГИИ ХАЛҚ БАР ЗИДДИ ХИЛОФАТ

Мафҳумҳои таҷриба: *Норозигии халқ. Шӯришҳои Ғурак ва Деваитич. Ислоҳоти молиявӣ. Умравиён. Ошӯби «сафед-ҷомагон». Муқаннаъ Рофе ибни Лайс.*

Сабабҳои шӯришҳо. Сиёсати торочгаронаи хилофат халқи маҳаллиро аз тамоми ҳаққу ҳуқуқҳои маҳрум сохт. Дар натиҷаи зерини шудани фарҳанг, бо роҳи зулму зӯрӣ ҷорӣ намудани дини ислом, забон ва хати арабӣ, қоидаву қонуни хилофат норозигӣ дар байни халқи маҳаллӣ тарафт пурзӯр гардид.

Халифа Умар ибни Абдулазиз (717–719) вазъияти мураккабро ба ҳисоб гирифта маҷбур мегардад, ки сиёсати муросоро бо аҳолии заминашон мутеъшуда ба амал барорад. Ӯ дар бораи боздоштани забти дастоварии минбаъдаи заминҳои нав гузаронидани ислоҳоти молиявӣ фармон баровард.

Дар асоси ин фармон дар қатори арабҳо гирифтани *хироч* ва *андози* қизя аз аҷамиёне, ки исломро пазируфта

буданд, бекор карда шуд. Вале, аксари аслзодагони Мовароуннаҳр худро мусалмони ҳақиқӣ ҳисобида, андозхоро наменпардохтанд. Сипас маъмури хилофат фармон медиҳанд, ки аз ҳама саросар чизя рӯенда шавад.

- * **Ислохот** – тағйир додани тарғиботи мавҷуда;
- * **Фармон** – амре, ки дорои эътибори қонун аст.

Дар натиҷа дар Мовароуннаҳр маъракаи саросари аз ислом баромадан ва рӯй овардан ба динҳои пешина оғоз меёбад. Баробари ин, зиддияти байни амволдорони маҳаллӣ ва намояндагони хилофат тезутунд гардида, дар саросари мамлакат бар зидди хилофат ошӯбҳои халқӣ сар мезананд.

Оғози шӯришҳо. Соли 720 яке аз чунин шӯришҳо дар Суғд оғоз ёфт. Ба шӯриш ихшиди Суғд **Ғурак** ва *ҳокими Панҷакент Деваштич* раҳбарӣ менамоянд.

Барои кӯмак ба Суғдиён аз **Егтисув** лашкари турк меоянд. Аҳолии ҳамаи ҳокимигарии Суғд ошӯб мекоранд. Нерӯҳои муттаҳидгардидаи шӯришгарон ба арабҳо зарбаи сахт мезананд. Танҳо қисмҳои, ки дар дохили баъзе шаҳрҳо ва қалъаҳо дар муҳосира монда буданд, бо додани хироч ва бо роҳи ба ихтиёри шӯришгарон ба гарав вогузоштани намояндагони боз-эътибори худ чон саломат бурданд.

Имконият додан (гузаштҳо) ба шӯришгарон. Бо мақсади ором намудани аҳолии Мовароуннаҳр ва мустаҳкам кардани ҳокимияти арабҳо ноиби Хуросон **Ашрос** қарор медиҳад аз мардуме, ки дини исломро пазируфтаанд, андозҳои хироч ва чизя нагирад. Он як тадбири муваққатӣ барои ором намудани аҳоли буд. Ноиби нави Хуросон **Наср ибни Сайёр (738–748)** бо мақсади мустаҳкам намудани мавқеаш дар мамлакат ислоҳоти молиявӣ гузаронд. Одамоне, ки исломро пазируфта буданд, аз андози чизя озод карда шуданд. Ҳамаи мусулмонро баробарҳуқуқ донистанд. Қатъи назар аз эътиқоди худ шарт будани хирочсупории соҳибони замин муайян гардид.

Робитаҳои акрабогии байни лашкаркашони олимартабаи арабро бо деҳқони мулкдор чорӣ гардид. Дар айни замон худӣ чун намунаи ибрат ба духтари Бухорхудот хонадор мешавад. Дар натиҷаи чунин сиёсат, бешак, байни арабҳо ва зодагони маҳаллӣ ба дараҷаи муайян иттиҳод ба вучуд омадан мегирад. Аммо, ҷунбиши халқро дар роҳи озодӣ барҳам зада наметавонад.

Шӯриши «сафедҷомагон». Боз як ошӯби халқӣ дар **Мовароуннаҳр солҳои 769–783** ба амал омадааст. Ошӯбгарон бо либосҳои сафеди дар таърих бо номи «сафедҷомагон» ба забон гирифта мешавад. Роҳбари ҳаракати мазкур ҳунарманд **Ҳошим ибни Ҳаким** буд. Азбаски вай ба сар ва рӯй пардаи гулобӣ гирифтаниш онро бо лақаби «**Муқаннаъ**», яъне «**Ниқобдор**» номбар кардаанд. Муқаннаъ дар Хуросон аз сарлашқари хурд то дараҷаи вазири расида буд. Ӯ дар атрофи худ тарафдоронашро ҳам оварда, бар зидди ҳукмронии аҷнабиён ва зулми онон даъватро ба амал оварда ба Мовароуннаҳр роҳ пеш мегирад, бо наздикони худ ба шаҳри Нахшаб ва Кеш рафта мерасад. **Қалъаи Сохро**, ки дар тепагии кӯҳии назди Кеш бунёд гардида буд, ба қароргоҳи худ табдил медиҳад. Дар фурсати кӯтоҳ тамоми водии Қашқадарё ба дасти тарафдорони «сафедҷомагон» мегузарад. Оқибат, ҳаракати «сафедҷомагон» инкишоф ёфта, ба шӯриши оммавии мардумӣ мубаддал мегардад. Он махсусан дар маркази Мовароуннаҳр – **Суғд** авҷ гирифта, ба водии **Элок** (Оҳангарон) ва **Шош** низ таъсири худро мегузорад.

Барои зарба задан ба шӯриши «сафедҷомагон» халифа **Мансур соли 775** қувваи калони ҳарбиро сафарбар мекунад. Дар набарди нахустин кӯшунҳои араб талафоти калон дода, ба Самарқанд ақибнишинӣ мекунад. Аммо баъди муборизаи чормоҳа шӯришгарон нашъаи мағлубиятро мечашанд. Баробари мағлубияти «сафедҷомагон» дар **Наршаху Самарқанд** вакилони

табақаҳои мулкдори маҳаллӣ ба кӯмаки арабҳо мешитобанд. Зинаи охири мубориза дар водии Кеш шуда мегузарад. **Соли 783** қароргоҳи Муқаннаъ дар қалъаи Сом ба муҳосираи дурудароз гирифта, муқаннаъгиён

* **Муқаннаъ** (тахм. 719–783) сарвари ҳаракати озодихоҳӣ ба муқобили ҳукмронии Хилофати Араб дар Мовароуннаҳр. Ӯ дар деҳаи Козаи наздики шаҳри Марв таваллуд ёфтааст. Номи аслиаш **Ҳошим ибни Ҳаким** буда, мувофиқи маълумоти **Наршаҳӣ бисёр** хондааст, ниҳоят зирак буда, илмҳои кимиё, соҳр ва тилсимро омӯхтааст. Забонҳои арабӣ ва форсиро хуб донистааст. Бо лақаби «**Муқаннаъ**» машҳур шудааст. Вай таълимотеро, ки асосаш ғояҳои Маздакро дар бар мегирифт ва ба баробарии иҷтимоӣ ва ҳаёти озод даъват мекард, тарғиб менамуд. Баъди паҳши шӯриш худро ба танӯри оташ мепартояду ҳалок мегардад. **Ҳамид Олимҷон** бахшида ба часорати **Муқаннаъ** драмаи «**Муқаннаъ**», **Садриддин Айни** очерки таърихӣ-адабии «**Исёни Муқаннаъ**»-ро иншо кардаанд.

таслим мегарданд. **Муқаннаъ** ба истилогарон таслим шуданро нахоста, худро ба танӯри оташ мепартояд ва ҳалок мегардад. Шӯриш паҳш гашта бошад ҳам, ҳаракати халқи маҳаллӣ бар зиди истилогарон қатъ нагашт. Пас аз 20 соли шӯриши «сафедҷомагон» **соли 806** боз як шӯриш ба муқобили хилофат таҳти сарвари **Рофеъ ибни Лайс** сар мезанад. Шӯриш дар Самарқанд оғоз ёфта, ба вилоятҳои **Шош, Фарғона, Бухоро, Нахшаб** ва **Хоразм** доман паҳн мекунад, бо зудӣ ин вилоятҳо аз дасти хилофат меравад. Ноиби Хуросон **Маъмун** аз деҳқонони набараҳои Сомонхудо – **Нӯх, Аҳмад** ва **Яҳё** кӯмак мепурсад. Онҳо **Рофеъ ибни Лайс**ро ба даст гирифта, маҷбур мекунанд, ки ба хилофат таслим шавад. **Ҳамин** тавр, ошӯби навбатии халқ паҳш мегардад. Муборизаҳои халқҳои маҳаллӣ бар зиди истилогарон зоеъ нарафт. Оҳиста-оҳиста ҳукмронии хилофат заиф гардид.

1. Бигӯед: чаро аҳолии Мовароуннаҳр ошӯбҳо бардоштаанд?
2. Ноибони Хуросон барои ором кандани аҳолии Мовароуннаҳр чаро ҳаракат кардаанд ва онҳо чӣ гуна сиёсатро пеш бурдаанд?
3. Ғурак ва Деваштич ба кадом ошӯбҳо сарварӣ кардаанд? Дар бораи онҳо маълумотҳо чамъ оваред.
4. Чаро ошӯби «сафедҷомагон» мағлуб гардидааст? Оид ба Муқаннаъ маълумоти иловагиро чамъ оваред.
5. Ошӯб таҳти сарварию Рофеъ ибни Лайс чӣ тавр оғоз ёфтааст?

Чадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯи ошӯбҳо ба муқобили хилофат нур кунед.

Ошӯбҳои ба амал омада	Сабабҳои ошӯбҳо	Натиҷаҳои ошӯбҳо

§ 12. ХУРОСОН ВА МОВАРОУННАҲР ДАР ДАВРАИ ХУКМРОНИИ АББОСИЁН

Мафҳумҳои тақиягоҳӣ: *Пурзӯришавии зулм. Тарғиботи Абӯ-муслим. Шӯриши Абӯмуслим. Аббосиён.*

Пурзӯр гардидани ʔтирози халқ. Солҳои 40-уми асри VIII дар хилофат мубориза барои тоҷу тахт авҷ гирифт. Аберои амаки Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) **Аббос Муҳаммад ибни Алӣ** барои халифагӣ ба мубориза бархест. **Уммавиён** барои қир кардани авлоди Муҳаммад (с.а.в) айбдор карда шуда буд. Ҳамин тавр барои воҷун сохтани ҳукмронии уммавиён ҳаракати ҷиддӣ оғоз ёфт. ʔтирози умумӣ бар зидди уммавиён хусусан дар давраи ҳукмронии халифа **Марвон II** (744–750) хеле пурзӯр гашт. Ба ин афзудани миқдори андозии хироҷ ва мунтазам ҷалб намудани аҳоли ба ҳашарҳо сабаб мешавад. Барои даъват ба муборизаи зидди уммавиён Аббосиён ба вилоятҳои гуногун тарғиботгарони зиёдеро мефиристанд. Яке аз чунин тарғиботгарон **Абмуслими** куфагӣ буд. Ӯ ба Хуросон омада, ба аҳолии Хуросон муроҷиат намуда, барои дастгирӣ намудани авлоди дини пайғамбар даъват месозад.

Аввало зодагони араб ва баъдан деҳқонони маҳаллӣ Абӯмуслимро дастгирӣ мекунанд. Садои ташвиқот зидди уммавиён ба зудӣ саросари вилоятҳои Хуросон, Мовароуннаҳр ва Тохаристонро фаро мегирад. Гӯё ҳамаи хурду калони аҳолии мамлакат бар зидди арабҳо бархестанд. Ошӯбгарон дар бар **либоси сиёҳ** доштанд. Аввало, либоси сиёҳ рамзи мотам, баробари ин ливои қувваи забардаст, нишоне буд, ки ошӯбгаронро аз ҳарбиёни уммавиён дар набардгоҳ фарқ мекунонд.

Вожгуншавии уммавиён. Соли 747 Абӯмуслим аҳолиро ба муборизаи зидди уммавиён даъват намуд. Ба зудӣ Абӯмуслим пойтахти Хуросон шаҳри Марвро забт мекунад. Ҳарчанд халифа Марвон нерӯҳои ҳарбии дар ихтиёраш бударо бар зидди шӯришгарон сафарбар кунад ҳам, аммо уммавиён натавонистанд ҳокимиятро дар даст нигоҳ доранд.

Соли 749 шӯришгарон тахти сарварии **Абӯмуслим** ба вилоятҳои марказии хилофат роҳ пеш мегиранд. Пойтахти хилофат шаҳри **Димишқ** ба даст дароварда, халифа **Марвон II** аз тахт сарнагун карда мешавад. Ба ҷойи он **Абулаббос Саффоҳ (750–754)** аз хонадони аббосиён ба тахти хилофат менишинад. Дар маҳалҳо намояндагони хонадони уммавиён ва наздикони онҳо қир мегарданд.

Мовароуннаҳр дар давраи ҳукмронии аббосиён. Ба сари тахти хилофат омадани *аббосиён* ба аҳолии меҳнаткаш ҳеч гуна сабуки надод. Ҳеч як аз ваъдаҳои ба воситаи **Абӯмуслим** ба халқ додаи аббосиён амалӣ нагардид. **Абӯмуслим** дар Бағдод ба мансаби баланди давлатӣ ва нерӯҳои ҳарбӣ таъин мегардад. Лекин аббосиён ба торафт афзудани обрӯи ӯ дар байни аҳоли хайрхоҳ набуданд. Ниҳоят **Абӯмуслим** аз пойтахт дур карда, ба Хуросон ва Мовароуннаҳр ноиб таъин мегардад. Дар байни аҳолии меҳнаткаш кайфияти барангехтани шӯриш ба муқобили аббосиён пайдо мешавад. Яке аз чунин шӯришҳо **соли 750 дар Бухоро** сарзада, **Абӯмуслим** бо кӯмаки нерӯҳои маҳаллӣ онро базӯр

пахш намуд. Аз зиддиятҳои дохилии Мовароуннаҳр истифода намуда, қўшунҳои императори Чин ба сарзамини Туркистон зада медароянд. Нерӯи ҳарбии иборат аз араб, суғд ва турк, ки аз ҷониби Абӯмуслим таҳти сарпарастии **Зиёд ибни Солеҳ** гуселонида шуд, **соли 751 дар водии Талос ба қўшунҳои Чин** зарба зада, онҳоро аз хоки мамлакат пеш мекунад.

Ҳарчанд, **Абӯмуслим** ба аббосиён хизмати содиқона кунад ҳам, аммо ба ӯ боварӣ надоштанд. Ниҳоят **соли 755 Абӯмуслими** танҳову бесилоҳ хангоми ташриф ба сарой бо фармони халифа ба қатл расонда мешавад. Қатли **Абӯмуслим** ба авҷ гирифтани чунбишҳои халқ бар зидди аббосиён дар шарқи хилофат, хусусан Хуросон ва Мовароуннаҳр баҳона мегардад.

* Солҳои 747–749 ошӯб таҳти сарпарастии Абӯмуслим дар Хуросону Мовароуннаҳр ба амал омад. Оқибат ҳокимияти уммавиён дар хилофат барҳам хӯрда, сулолаи аббосиён ба сари қудрат омад.

Идоракунии Мовароуннаҳр дар давраи аббосиён. Ҳарчанд то **миёнаи асри VIII** Мовароуннаҳр зиддияти нишон дода бошад ҳам, ба сифати яке аз вилоятҳои муҳими хилофати араб ба таркиби он гузашт. Ҳокимияти марказӣ то **соли 749** дар Димишқ бошад ҳам, акнун дар Бағдод ҷойгир шуд. Халифа хангоми идораи давлат ба **вазир ул-вазиро** (вазири бузург) таъя намудааст. **Амир ул-умаро** ба корҳои ҳарбӣ масъул буд. **Халифа** масъалаҳои гуногунро дар шӯро – девон-ад-дар дида баромадааст. **Девон-ад-дар** ба се девони асосӣ тақсим гардида буд: девон ал-машриқ, девон ал-мағриб ва девон ал-хараҷ. Масъалаҳои тааллуқи Мовароуннаҳр дар девон ал-машриқ ҳал гардидааст.

Халифа ноибони вилоятро ба лавозим таъин карда, аз лавозим озод намудааст. Масъалаҳои ҳуқуқии хилофат ба Қуръони Карим, нишондодҳои пайғамбар, насиҳатҳои он асос карда ҳаллу фасли худро ёфтааст.

Дар Суғд усули маъмуриву идораи дар зердасти бухорхудотҳо ва дигар ҳукмдорон ҳарчанд шакли худро нигоҳ дошта бошад ҳам, ба ноибони хилофат итоат кардани ҳокимон шарт буд. Бисёри идоракунандагони давлатии маҳаллӣ ба мақсади нигоҳ доштани ҳуқуқҳо ва имтиёзоти худ дини исломро қабул карда буданд. Зодагоне, ки исломро қабул накарда буданд, аз заминҳояшон маҳрум сохта ё ки товонпулӣ месупурданд. Бо ҳамин тарз арабҳо ба низоми сиёсии Мовароуннаҳр ва эътиқоди динии онҳо таъсири худро гузошта буданд.

1. Чаро дар хилофат ба муқобили уммавиён норозигии халқ ба вуҷуд омад?
2. Абӯмуслим аҳолиро ба чӣ даъват сохт?
3. Ошӯби Абӯмуслим ба чӣ оқибатҳо оварда расонд?
4. Баробари ба сари ҳокимият омадани аббосиён вазъият дар Мовароуннаҳр чӣ тавр тағйир ёфт?
5. Дар давраи аббосиён оиди тартиби идоракунии Мовароуннаҳр нақл кунед:

СОЛҲОИ 769-783 ОШҶБИ «САФЕДЧОМАГОН»

Б О Б И Ш ТАШКИЛЁБИИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛИ МОВАРОУННАҲР

13-§. ҚАРЛУҚҲО. ҶҒУЗҲО. ТОҲИРИЁН

Мафхумҳои таъягоҳӣ: *Қарлуқҳо. Ҷғузҳо. Қарохониён. Тохириён. Идораи давлат.*

Заифшавии хилофат. Дар охири асри VIII ва ибтидои асри IX Хилофати араб ба бӯҳрони гарони сиёсӣ дучор гардид. Зери итоат нигоҳ доштани халқҳои тобеъшуда барои хилофат торафт душвор мегашт. Шӯришҳои мунтазами аҳолии Мовароуннаҳр ва Хуросон, ҷангҳои мутассили дохилии мамлакат ҳокимияти Хилофати арабро заиф намуданд. Ниҳоят, ин ҳама ба пайдо шудани давлатҳои мустақил оварда расонид.

Ин гуна давлатҳо даставвал дар ҳудудҳои шимолӣ ва шимолу шарқии Мовароуннаҳр, яъне дар кишварҳои ҳамсарҳади ҳанӯз ба хилофат тобеънашуда ташкил ёфтанд. Яке аз онҳо давлати Қарлуқҳо буд.

Давлати Қарлуқҳо. Қарлуқҳо, ки аз қадим дар ғарби Олтой, сипас дар соҳилҳои миёнаоби дарёи Иртиш умр ба сар мебуданд, аз қабилаҳои қадимаи туркӣ ба ҳисоб мерафтанд. Дар асрҳои VI–VII онҳо ба таркиби Хоконати Турк дохил буданд. Дар миёнаҳои асри VIII дар кишвари *Еттисув* давлати Қарлуқҳо ташкил ёфт. Пойтахти ин давлат шаҳри Суёб буд, ки он дар шимолтари дарёи Чу ҷойгир шудааст.

Дар миёнаҳои асри X қисми зиёди қарлуқҳо мусулмон буданд. Ҳамон давр дар якҷанд шаҳрҳои қарлуқҳо масҷидҳои ҷомеъ бунёд шуданд.

Давлати қарлуқҳо аз шимолу шарқ то водии дарёи Илӣ, саҳроҳои қабилаҳои чигил то саҳроҳояш; аз ғарб кишвари Ҷғуз ва водии Фарғона; аз ҷануб бошад, бо воҳаи *яғмоҳо* ва бо Туркистони Шарқӣ ҳамсарҳад буд. Дар диёри мазкур ба ҷуз пойтахт шаҳрҳои Чӯл, Навкат, Карманкат, Ёр ва як қатор шаҳр ва деҳаҳо қад қашида

буданд. Аҳоли бо *гӯсфандпарварӣ*, дар сохилҳои дарёҳои кӯҳӣ бо *зироаткорӣ* машғул буданд. Бо Туркистони Шарқӣ ва Мовароуннаҳр савдову тиҷоратро ба роҳ монданд. Ба хориҷ асосан пашм ва маҳсулоти пашмин: гилем, қолинча, намад ба фурӯш бароварда шудааст.

Дар садаи X қарлуқҳо худудҳои шимолии Мовароуннаҳрро забт намуда, ба атрофи Чоч, ҳамчунин водихои Фарғона ва Зарафшон омада ҷойгир шуданд. Баъдтар ба аҳолии муқим омехта гаштанд.

* Қарлуқҳо – яке аз қабилаи қадимаи туркӣ. Сараввал дар оғӯши Олтой, сипас дар миёнаоби Иртиш умр ба сар бурдаанд.

* Дар миёнаҳои садаи VIII давлати Қарлуқҳо дар кишвари Етгисув ташкил ёфтааст. Пойтахташ шаҳри Суёб буд.

Ўғузҳо. Дар давраи ҳукмронии Хоқонати Турк Ўғузҳо ба таркиби онҳо шомил буданд. Пас аз пошхӯрии Хоқонати Турк қисми калони ўғузҳо дар *ҳавзаи Сирдарё* ва соҳили баҳри Арал муқим гашта, дар ин худуд дар **асри IX** ва ибтидои **асри X** онҳо ба давлати **Ўғузҳо** асос гузоштанд.

Ўғузҳо – қабилаи туркӣ, ки дар Осиёи Миёна сукунат доштанд. Ўғузҳо дар ҳавзаи Сирдарё ва соҳили баҳри Арал муқим гашта, дар ин ҷо дар асри IX ва ибтидои асри X онҳо ба давлати Ўғузҳо асос гузоштанд. Пойтахташ шаҳри Янгикент буд.

Шаҳри Янгикенти поёноби Сирдарё пойтахти давлати Ўғузҳо ҳисоб меёфт. **Дар асри X** ўғузҳо дини исломро қабул карданд.

Дар чоряки аввали асри X давлати Ўғузҳо ба зарбаи ҳалокатовари *қипчоқҳое*, ки аз шимоли шарқ хуруҷ карданд, рӯ ба рӯ гашта, пароканда мешаванд. Онҳо сарзамини худро тарк намуда, як қисм ба ғарб ба даштҳои *Қафқози Шимолӣ* ҷойгир мегарданд. Қисми дигари онҳо аввал воридаи *Мовароуннаҳр* шуда, аз он ҷо ба ҷануби ғарб ҳаракат намуда, тахти сарварии сулолаи

нави *Салчуқиён* барои забти мамлакатҳои Осиёи Пеш шурӯъ мекунад.

Ин ду давлати туркӣ на танҳо ба Мовароуннаҳр, балки ба ҳаёти сиёсии аҳолии тамоми Шарқи Миёна ва Осиёи Пеш таъсири пурзӯр расонд. Аҳолиашон ба таърихи этникии халқҳои маскунӣ ин ҳудуд таъсир расонд. Масалан, *қарлуқҳо* дар этногенези ўзбекҳову тоҷикҳо ва *ўғузҳо* дар этногенези туркман, озарбойҷон, қароқалпоқ ва туркҳо мавқеи муҳим бозиданд.

Давлати Тоҳириён. Вазъияти душвори сиёсии охири **асри VIII ва ибтидои садаи IX**, ки хилофатро ба ларза оварда буд, аббосиёнро водор сохт, ки сиёсати худро дар Мовароуннаҳр ва Хуросон тағйир диҳанд. Зодагони маҳаллӣ ба зерӣ тасарруфи худ тадриҷан на танҳо Мовароуннаҳр ва Хуросонро дароварданд, балки дар идоракунии ҳокимияти марказии хилофат бозидани нақши муҳимро низ ба даст оварданд. Ба ин, хусусан, пас аз вафоти халифа **Ҳорунар-рашид (786–809)** муборизаи байниҳамдигарии барои тоҷу тахт бурдаи писарони **ӯ Маъмун** ва **Амин солҳои 809–813** роҳи васеъ кушод.

Арабҳои хилофати қисми марказӣ **Аминро** ба тахти хилофат мешинонанд. **Маъмун**, ки аз чунин ҳол норизо буд, ба зидди додари худ мубориза мебарад. Ба **ӯ** мулкдорони Мовароуннаҳр ва Хуросон тахти сарвариӣ яке аз зодагони вилояти Ҳирот **Тоҳир ибни Ҳусайн** дасти кӯмак мерасонанд. **Соли 813** онҳо ба Бағдод юриш сар мекунад. Пойтахт тасарруф гардида, Маъмун ба тахт менишинад. Бар ивази он **соли 821** Тоҳир ноиби *Хуросон* ва *Мовароуннаҳр* таъин мегардад. Набараҳои Сомонхудотро ба баъзе шахру вилоятҳо ноиб таъин менамояд. Соли 822 ба мақсади мустақилона идора кардани қорҳои давлат Тоҳир номи халифаро аз хутба мебарорад. Ин амалан маъноӣ бо Бағдод кандани робита ва эълон намудани истиқлолияти худро дошт. Вале дере нагузашта **ӯ** ногаҳон вафот мекунад. Писарони Тоҳир **Талха** ва **Абулаббос Абдуллоҳ** ба ҷойи падари худ пайи ҳам бо навбат ноибӣ мекунад.

Ҳамин тавр, идоракунии Мовароуннаҳр ва Хуросон ба хонадони Тоҳириён мерос мегардад. Дар давраи ноибии **Абулаббос Абдуллоҳ** (830– 844) пойтахт аз **Марв** ба **Нишопур** кӯчонда мешавад.

Ноибони маҳаллии авлодони Сомонхудо, ки дар якҷанд шаҳрҳои Мовароуннаҳр ноибӣ мекарданд, аз тарафи тоҳириён эътироф карда мешавад. Сомониён бошад, дар навбати худ Мовароуннаҳрро ба сифати тобеиёни тоҳириён идора менамоянд.

* **Тоҳириён** – сулолаи ҳукмдори Давлати Тоҳириён дар Хуросон. (821–873) Расман тобеи аббосиён буд. Ба сулола Тоҳир ибни Ҳусайн соли 821 асос гузоштааст.

* **Сафғориён** – сулолаи ҳукмдори Давлати Сафғориён. Номи сафғориён аз номи асосгузори он **Яъқуб ибни Лайс ас-Сафғор** гирифта шудааст. Ҳукмдорони бузурги сафғориён – **Яъқуб ибни Лайс** (873–879); **Амр ибни Лайс** (879–900).

* **Хутба** – дар намози ҷумъа номи ҳукмдорро ба забон гирифта дар ҳаққаш дуо кардан, ситоиш намудан.

* **Ғозӣ** – чанговари мубориз барои қори дини ҳақ.

Барҳам хӯрдани ҳокимияти тоҳириён. Дар замони тоҳириён ҳам аҳволи аҳли меҳнаткшон хеле душвор буд. Аз ҷабру зулми деҳқонони мулкдор ва андозҳои вазнини давлат безор шуда, халқ шӯриш мебардорад. Ба онҳо «ғозиён» ҳам ҳамроҳ мешаванд. Ба шӯриш бародарон сафғориён – **Яъқуб** ва **Амр ибни Лайс** сарварӣ мекунанд. **Соли 873** ғозиён пойтахти Хуросон шаҳри **Нишопурро** ишғол менамоянд. Дар натиҷа ҳукмронии *тоҳириён* ба охир расида, ҳокимият ба дасти *сафғориён* мегузарад.

1. Бигӯед, чаро хилофати араб ба тангии сиёсии вазнин дучор омад?
2. Як фикр карда бинед: барои дар Мовароуннаҳр пайдо шудани давлатҳои мустақил чӣ сабаб гардид?
3. Давлати Қарлукҳо дар қадом ҳудуд ташкил ёфтааст?
4. Ба давлати уғузҳо қай асос гузошта шудааст?
5. Давлати Тоҳириён чӣ тавр ба вучуд омад?

Кори мустақилона

Аз матни китоби дарсӣ истифода бурда, чадвалро пур кунед:

Номи давлатҳо	Давраи ташкилбӣ	Худуд	Пойтахт
Давлати Қарлуқҳо			
Давлати Ӯғузҳо			
Давлати Тоҳириён			
Давлати Саффорӣён			

§ 14. СОМОНИЁН

Мафҳумҳои таъриҳӣ: *Ҳукмронии Сомониён. Низоми идораи давлат. Корҳои мудодӣ. Девонҳо. Равнақи дини ислом*

Ҳукмронии Сомониён. Дар **асри IX** дар ҳаёти сиёсии Мовароуннаҳр ҳам тағйирот рӯй медиҳад. Ба кишвар аввал **Нӯх** ва баъд **Аҳмад** сарварӣ менамоянд. Ҳар яке дар давраи ҳукмронии худ аз номи хеш тангаҳои миссин сикка мезананд. Пас аз фавти **Аҳмад (865)** писари вай **Наср Самарқандро** марказ интиҳоб мекунад. Ӯ чораҳои муттаҳид намудан ва аз Хуросон ҷудо намудани тамоми вилоятҳои Мовароуннаҳрро меандешад.

Дар **чоряки охири садаи IX** тамоми вилоятҳои Мовароуннаҳр ба зери тасарруфи **Сомониён** мебарояд. **Наср** ба ҳукмдори тамоми Мовароуннаҳр табдил меёбад. Ӯ дирҳами нуқрагинро ба муомила мебарорад.

Дере нагузашта байни додарон **Исмоил** ва **Наср** барои тоҷу тахт мубориза оғоз меёбад. Дар он **Исмоил** ғолиб омада **соли 888** ӯ тамоми Мовароуннаҳрро зери дасти худ муттаҳид мегардонад.

Исмоили Сомонӣ. **Исмоили Сомонӣ** арбоби давлатии қобилиятнок, серғайрат ва ниҳоят заковатманди асрҳои миёна буд. Ӯ Мовароуннаҳрро муттаҳид сохта,

Бухоро. Мақбарои
Исмоили Сомонӣ

ба бунёди давлати мустаҳкам шурӯъ кард. Ба ҳудудҳои шимолӣ шарқӣ юриш намуд. Соҳиби истиқлол шудани аҳолии Мовароуннаҳр, бешубҳа, ба Хилофати Араб маъкул набуд. Аз ин рӯ, хилофат кӯшиш кард, то ки байни Саффорӣён ва Сомонӣён низоъ андохта, ҳарду давлатро заиф гардонад ва дар вилоятҳои мазкур ба дараҷаи муайян таъсири худро барқарор созад. **Халифа Мӯътазид (892–902)** дар бораи ҳукмдори Хуросон ва Мовароуннаҳр таъин кардани намоёндаи *Саффорӣён* **Амр ибни Лайс** фармон баровард ва ўро ба **Исмоил** муқобил гузошт. Оқибат, **соли 900** байни онҳо ҷанг оғоз меёбад. Ҷанг бо ғалабаи Исмоил анҷом меёбад

* **Давлати Сомонӣён (865–999) – давлати асри миёнагӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон. Ташкил ёбии Давлати Сомонӣён ба вожгуни Хилофати Араб, ҳамчунин ба сари қудрат омадани Сомонӣёне вобаста аст, ки Мовароуннаҳру Хуросонро забт кардаанд. Хангоми раванқебӣ Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони Шимолӣ ва Шарқиро ба дохили худ гирифтааст.**

Исмоили Сомонӣ тамоми Мовароуннаҳрро Хуросонро дар зери дасти худ ҳамчун як давлати пурзӯр муттаҳид намуд.

Низоми идора. Сомонӣён дар идораи мамлакат, сараввал, маъмурияти мӯъҷазӣ давлатиро ташкил медиҳанд, ки он аз **даргоҳи амир** ва **девоноҳ (вазоратҳо)** иборат буд. Дар **даргоҳ ҳарам** ва **қароргоҳи амир**, ҳамчунин *ҷойи истиқомати аъёнҳои сарой*, *навқарон* ва *хизматқорон* ҷой дошт. Бинобар таъкиди Наршаҳӣ, давлати Сомонӣён асосан ба воситаи раёсати **дах девон**, дар байни онҳо **девони вазир** сарраёсат ҳисоб мешуд, мамлакатро идора намудааст. Дар давраи **Насри II (914–943)** дар майдони Регистони Бухоро, дар рӯ ба рӯи қасри подшоҳ барои девонҳо сарой ва идораи давлатӣ дар ҳамин ҷо бинои махсус ҷойгир шуд. Хизматчиёни идора забонҳои арабӣ, форсиро пурра аз худ мекарданду аз байни

асилзодагони босаводи донандагони хуби Қуръон ва қоидаҳои асосии шариат ва боҳабар аз илмҳои гуногун интиҳобан гирифта мешуданд.

Дар раvнақи Мовароуннаҳр саҳми рӯҳониёни дини ислом беандоза буд. Аз ин рӯ, обрӯи онҳо пайваста афзуда, пойтахти **Бухоро** ба яке аз бонуфузтарин марказҳои дини исломи Шарқ табдил ёфт. Дар шаҳрҳо бисёр ибодатхонаҳо, аз ҷумла *масҷиди ҷомеъ, хонақо (ғарибхона)* ва *намозгоҳҳо* бунёд гардиданд. Маҳз дар ҳамин давра яке аз **мадрасаҳо** – аввалин илмгоҳи Шарқи мусалмон дар шаҳри Бухоро қад афрохт. Ин мадрасаи қадимаи Бухоро **дар садаи X** дар наздикии маҳаллаи кафшдӯзони шаҳр бино гардидааст. Он **мадрасаи Фарҷак** номида шудааст.

Ба ҳаёти маънавии мамлакат ҳамон давр пешвоёни илму дин, ки «устод» ном гирифта буданд, раҳнамоӣ мекарданд. Баъдан раҳнамои пешвоёни дин ва уламои ислом ба номи «**шайхулислом**» шарафманд гардиданд. Пас аз устод **хатибҳо** меистоданд.

* **Мадраса (арабӣ – омӯхтан) – муассисаи таълимии миёна ва олии мусулмонҳо**

Сомониён барои сохтани масҷид, мадраса ва хонақоҳҳо ҷойҳои маҳсус ва барои сарфу хароҷоти онҳо мулкҳои калонро ҷудо карда медоданд. Раvнақи дини ислом бешак, барои мустақил шудани аҳолии муттаҳидгаштаи Осиёи Миёна аҳамияти муҳим касб намуд.

- * **Вазир – сарвари девонхона, сарвазир**
- * **Уламо – олимони дин**
- * **Хонақоҳ – ғарибхона, мусофирхона**

Қорҳои мудофиавӣ. Исмоили Сомонӣ қўшуни хуб мусаллаҳгардида ва қисми сарбозони мунтазамамалкунандаи маҳсуси саройро ташкил медиҳад. Сарбозони хуб ва тўлонӣ хизматкарда ба вазифаи «ҳочиб» бардошта мешуданд. Сардори ҳочибҳо «*ҳочибул ҳуҷоб*» ё «*ҳочибул бузрук*» номида мешудаанд. Ин унвон дар саройи Сомониён олий ба ҳисоб мерафт.

1. Сомониён чӣ тавр аз Хилофати Араб мустакил шуд?
2. Аз кай қариб тамоми вилоятҳои Мовароуннаҳр ба тасарруфи Сомониён мегузарад?
3. Исмоили Сомонӣ ба сари ҳокимият чӣ тавр омадааст?
4. Бигӯед: чаро ба мустакилӣ ҳаракат кардани Мовароуннаҳр ба Хилофати Араб маъқул нагардидааст?
5. Барои чӣ байни Саффорӣён ва Сомониён ҷангу ҷидол сар задааст?

**Ҷадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯи
давлати Сомониён пур кунед.**

Давлати Сомониён	Давраи ғайриқадимӣ	Худодаш	Пойтахташ

§ 15. ҲАЁТИ ИҶТИМОӢ-ИҚТИСОДИИ ДАВРАӢ СОМОНИЁН

Мафҳумҳои таърихӣ: *Ҳаёти иқтисодӣ. Савдои дохила ва беруна. Муомилоти пул. Шаклҳои заминдорӣ. Инқирози ҳокимият.*

Ҳоҷагии деҳот. Дар асрҳои IX–X қисми асосии аҳолии Мовароуннаҳр ва Хоразм ба зироаткорӣ ва обёрӣ машғул буд. Дар воҳаҳои ҳосилхез, ки ба воситаи шабакаҳои обёрӣ сабзу хуррам гардида буданд, *галлакорӣ, шолікорӣ, пахтакорӣ, сабзавоткорӣ, полізорӣ* ва *боғдорӣ* ба дараҷаи баланд инкишоф ёфт. Пахтакорӣ дар воҳа мавқеи калон дошт.

Андози деҳқонӣ, яъне хироче, ки аз даромад ба хазина пардохта мешавад, қисми зиёди даромад-масрафи давлатиро мепӯшонд. Барои ҳамин Сомониён ба ривочи ҳоҷагии деҳқонии мамлакат эътибори ҷиддӣ медоданд.

Асрҳои IX–X дар Мовароуннаҳр ва Хуросон чорводорӣ ба дараҷаи баланд рӯ ба инкишоф ниҳод. Дар ҷароғоҳҳои даштӣ ва наздикӯҳии мамлакат рамаҳои *гӯсфанду буз, асп ва шутурҳоро* парвариш мекарданд. Дар деҳот, алалхусус, *ҳайвоноти калони шохдор* беҳисоб буд. Соҳаи чорводорӣ танҳо ба таъмини аҳолии мамлакат бо маҳсулоти чорво маҳдуд нагашта, балки

ба ҳамаи соҳаҳои хоҷагӣ асп ва дигар воситаҳои нақлиётро расонда меод. Таъмини кӯшунҳои ҳарбӣ, хусусан, қисмҳои савора бо аспҳо аҳамияти муҳим дошт.

Хунармандӣ. Дар шаҳрҳои **Мовароуннаҳр ва Хоразм** касбу хунарҳо, аз қабилҳои *дӯзандагӣ, куллогарӣ, дегрезӣ, челонгарӣ, мисгарӣ, заргарӣ, шишасозӣ* ва *дуредгарӣ* хеле инкишоф ёфт. Оқибат, қиёфаи умумии шаҳрҳо куллан тағйир меёбад. Дар онҳо иморатҳои калон, устохонаҳо, масҷид, мадраса, мақбара, намозгоҳ, хонаҳо ва корвонсаройҳо қад афрохтанд.

Дар **Самарқанд** қоғазии навъи олиро истеҳсол карданд. **Шош** бо маҳсулоти даббоғӣ ва ашёҳои чармини худ, **Элок** бошад, бо қонҳои нуқра ва қӯрғошим, инчунин зарбхонаи тангаҳои нуқрагини худ машҳур буданд. Дар **Хоразм** қайиқсозӣ тараққӣ меёбад. Қайиқҳои сохти Хоразм ва Тирмиз аз Амударё то баҳри Арал мутғасил мол кашонда, қори савдогаронро сабук ва дури онҳоро наздик мекард. Он замон дар қатори шаҳрҳо деҳот низ дар ҳаёти иқтисодии мамлакат нақши муҳим мебозид. Бӯзи малларанге, ки дар деҳаи **Занданаи** Бухоро бофта мешуд, бо номи «**занданича**» ва газвори дар деҳаи **Вадори** Самарқанд тайёркардашуда бо номи «**вадорӣ**» дар Шарқ машҳур гашта буданд.

Савдои доҳила ва хорича. Ривож ёфтани деҳқонӣ ва хунармандӣ дар мамлакат савдои доҳила ва хорич аро инкишоф дод. Қад-қад роҳҳои қадимаи корвон чоҳҳо қанда, дар ҳар истгоҳ *работҳо, корвонсаройҳо* бино гаштанд.

Дар онҳо ҳучраҳо ва анборхонаҳо мавҷуд буданд. Дар муомилоти савдои беруна чеки саффорӣ васеъ истифода гардидааст. Ҳамон вақт тоҷирон ҳамроҳи худ ба миқдори зиёд пул гирифта намегаштанд. Пулҳои худро ба яке аз саррофони шаҳр

Тангаҳои Абдумалик бини Нӯҳи Сомонӣ. Самарқанд солҳои 961–962.

супурда, аз он ҳуччати зарурӣ – чек мегирифтан. Ба шаҳри муқарраршуда рафта чекро ба сарроф супурда, пули дар он муқарраршударо пурра гирифтаниш мумкин буд. Калимаи чек иборати форсча буда, ҳамонвақт ҳам ин калима ба маънои асли истифода гардидааст.

* Работ – қароргоҳи мустаҳкамгардидаи арабҳо дар асри миёна. Сараввал бинои махсуси сохташудаи ба ғозиён муқарраршуда. Баъдтар работ танҳо ба маънои қалъа, истехком не, балки бо мазмуни меҳмонхона (қорвонсарой) ҳам фаҳмида шудааст.

* Қорвонсарой – работ, кӯшк, меҳмонхона ба мақсади бозистодан, истироҳат намудани қорвонҳо

Тавассути роҳи Шимоли аз шаҳру дехоти Мовароуннаҳр ба Сибири Ҷанубӣ ва Муғулистон молҳои зиёд, аз қабилҳои бӯз, сару либос, зин, шамшер, рангубор, зарфҳо, асбоби рӯзғор, ашёҳои заргарӣ, дорувор, хушкмева, кунҷит, рағғани, қимматбаҳо, аз маҳалли кӯчманчиён бошад, асосан қорво ва маҳсулоти қорво оварда мешуданд. Мувофиқи зикри олимони, дар садаҳои VII–IX ҳангоми савдо бо Чин ҷой, абрешим, намак ва асп мақоми асосиро ишғол намудааст.

Ба Итил, Ҳазар ва Булғор аз Мовароуннаҳру Хоразм биринҷ, меваи хушк, ширинӣҳо, моҳии намакзада, пахта, шохивор, мовут, кимҳоб, ва қолинҳоро бурда фуруҳтанд.

Пул. Дар бозорҳои дохилӣ тангаи мисин бо номи «фалс» ва дар савдои байналхалқӣ бошад, тангаҳои нуқрагин – дирҳам истифода мешуданд. Тангаҳои мисинро ҳукумати марказӣ ва баъзе ҳокимони вилояти маҳаллии мансуб ба аъзоёни сулола низ мебароварданд. Тангаҳои нуқрагин танҳо аз номи сарвари ҳукумат дар сиккахонаҳои давлатии **Марв, Самарқанд, Бухоро** ва **Шош** сикка зада мешуданд.

Шаклҳои заминдорӣ. Дар давраи ҳукмронии Сомониён

панҷ намуди заминдорӣ бо номҳои «**мулки султонӣ**», «**заминҳои мулкӣ**», «**заминҳои вақф**», «**мулки хос**» ва «**заминҳои ҷамоа**» амал мекард. Заминҳои тасарруфи давлатӣ «**мулки султонӣ**» номбар шудааст. Вакилони сулолаи ҳукмдор, деҳқони мулкдор ва ашрафзодагон сар карда, то заминҳои хусусии хурди тааллуқи аҳолии меҳнаткаши деҳот «заминҳои мулк» ба ҳисоб рафтаанд. Заминҳои ба масҷид, мадраса, хонакоҳ муваққатан додашуда ё ки ба истифодаи абадӣ супурдашуда «заминҳои вақф» номида шудаанд.

Заминҳое, ки дар ихтиёри рӯҳониёни олимартаба ва сайидҳо буданд, «**мулки хос**» номида мешуданд. Мулкдороне, ки ба ин гуна заминҳо соҳиб буданд, ба давлат ба ҳисоби даҳяки ҳосил танҳо андози «**ушр**» медоданд. Заминҳое, ки ба намояндагони табақаи олии сулолаи ҳукмрон ба ивази хизматашон дар назди давлат ҳада карда мешуданд, «**мулки иқто**» ном доштанд.

Мулки иқто. Дар асри X ба мансабдорони калон бар ивази хизматашон дар назди давлат мулкҳои калони иборат аз замин ва об тӯҳфа карда мешуданд. Ин гуна мулк «**иқто**» ва мулкдорони-соҳибони он «**муқто**» ё худ «**иқтодор**» ном бурда мешуданд. Ба сифати иқтоъ баъзе вилоят, воҳа ё шаҳру ноҳияҳо ҳада мегардиданд. Иқто сараввал ба зодагони табақаҳои олии, яъне аъзоёни сулола – амирзодаҳо ва мансабдорони калон ҳада карда мешуд. Мулкҳои иқто аввалҳо якумра набуда, балки ба муддати муайян дода мешуд ва аз насл ба насл намегузашт.

Ғайр аз ин дар тасарруфи ҷамоаҳои деҳотӣ ҳам бо ҳаҷми муайян майдонҳои замин боқӣ мемонд, ки он заминҳои ҷамоа ба ҳисоб мерафт. Ин гуна заминҳо асосан иборат аз заминҳои лалмӣ ва наздикӯҳӣ буданд.

Барзикорон ва барзгарон. Дар асрҳои IX–X бошад, заминдорони калон аз истифодаи кадиварҳо дида, ба аъзоёни камзамини хочагии деҳот ба иҷора додани заминҳои худро афзалтар медонанд. Ҳамон замон иҷоракорон «барзикор» ё «қӯшчиён» номида мешуданд.

Таназзули давлати Сомониён. Юришҳои ҳарбии Сомониён, низоҳои дохилаи сулолаи ҳукмрон, ҳаракатҳои худсаронаи ҳокимони маҳаллӣ торафт авҷ мегирифт. Бар асари чунин вазъияти гарони сиёсӣ дар мамлакат бӯҳрони иқтисодӣ содир гардид. Ҳатто барои ҳарбиён, аз ҷумла барои қўшуни туркии амир муддати дароз имконияти додани маблағи музд имконнопазир мешуд. Барои халосӣ аз чунин аҳволи вазнин **соли 942** аз аҳоли ду маротиба андоз ситониданд.

Вазъияти сиёсӣ хусусан, дар давраи ҳукмронии Нӯҳ (943–954) ва набераи ӯ Нӯҳи II (976–997) хеле тезутунд гардид. **Соли 947 амаки Нӯҳ ибни Наср** – Иброҳим исён мебардорад. Ӯ бо кўмаки сарбозони сарой ва **Абӯалӣ Чағонӣ** – яке аз заминдорони калони Чағонӣ тахти Бухоро соҳибӣ мекунад.

Дере нагузашта тахти сарпарастии **Абӯалӣ Чағонӣ** бар зидди ҳукмдор исён бардошта мешавад. Нӯҳ шӯришро ба зӯрӣ паҳш карда наметавонад. Бинобар ин маҷбур мешавад **соли 952 Абӯалӣ Чағониро** аввал ба Чағонӣ, сипас ба Хуросон ҳоким таъин кунад. **Соли 961** ғалаёни аскарони ҳарбии Бухоро ба вуқӯъ мепайвандад. Исёнгарон саройи амиро тороҷ намуда, онро оташ мезананд. Пайваста такрор ёфтани чунин воқеаҳо, бешубҳа, аз суст гардидани пояи ҳокимияти марказӣ далолат меод.

1. Дар давраи Сомониён кадом соҳаҳои хочагии дехот инкишоф ёфт?
2. Кадом намудҳои хунармандӣ ривож ёфта буданд?
3. Биғӯед, ки корвонсаройҳо барои чӣ бунёд гардида буданд?
4. Дар давраи Сомониён дар савдои дохила ва беруна кадом воҳидҳои пулӣ истифода гардидаанд?
5. Кадом намуди соҳибони замин мавҷуд буданд?
6. Барзикорон ва қўшчиён кӣҳо буданд?
7. Биғӯед, ки сабабҳои ба инқироз рӯ овардани ҳокимияти Сомониён аз чӣ иборат? Фикр карда бинед: барои пешгирии он чӣҳоро ба амал баровардан мумкин буд?

Чадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯи ҳаёти иқтисодии давлати Сомониён пур кунед.

Хочагии дехот	Ҳунармандӣ	Савдои беруна	Воҳиди пулӣ

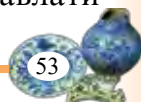
§ 16. ДАВЛАТИ ҒАЗНАВИЁН

Мафҳумҳои таърихӣ: *ғазнавиён. Маҳмуд Ғазнавӣ. Маъсуд Ғазнавӣ. Низоми идора. Илму фан ва маданият.*

Ҳукмронии ғазнавиён. Дар мамлакат хангоми рӯй додани воқеаҳои душвор дар қӯшуни сарой нуфузи сиёсии ҳоҷибони турки давлати Сомониён ниҳоят пурқувват буд. Чунки тамоми қорҳои ҳарбӣ ва мудофиавӣ дар дастони онҳо қарор дошт. Амирони сомонӣ ба ивази хизматашон саркардаҳои туркиро, ки аксарияташон сарлашкарони иқтидорнок буданд, ба мансабҳои олиӣ ҳарбӣ, аз қабили **ҳоҷибул ё ки ҳоҷибули бузург** таъин карда, ҳатто идоракунии баъзе вилоятҳоро ба зиммаи онҳо гузоштанд.

Солҳои 962–963 вилояти Ғазнаро ба сифати **Алптегин** ноиб ва амири лашкар идора намуд. Вай вилоятҳои Ғазна ва Кобулро барои мустақил идора қардан қӯшида, ба давлати Ғазнавиён асос гузошт. Пойтахти давлати мазкури ҷавони туркӣ дар шаҳри **Ғазна** қарор гирифт. Нуфузи сиёсии ғазнавиён дар давраи **Сабуктегин** (солҳои 977–997) афзуда, аз тарафи Сомониён эътироф гардид. Дар давраи **Маҳмуди Ғазнавӣ** (997–1030) ҳудуди он васеъ гардида, ба яке аз давлатҳои аз ҳама муқтадири Шарқ табдил ёфт. Баъди он ки сулолаи сомониён барҳам хӯрд, **Маҳмуди Ғазнавӣ** ҳудуди онро дар Хуросон васеъ карда, сипас давлати Хоразмо (соли 1017) ба салтанати худ ҳамроҳ намуд. Баробари ин дар давраи **Маъсуди Ғазнавӣ** (солҳои 1030–1041) вилоятҳои мамлакат паси ҳам аз даст рафта, ба таназзул рӯ оварданд. Оқибат **соли 1186** тамоман барҳам хӯрдааст.

Низоми идораи давлати Ғазнавиён. Сохтори давлати

Ғазнавиён ва низоми идоракуни дар асоси давлатдории турки аз азал рушдбанда ташкил ёфта бошад ҳам, аммо дорои хусусияти ба худ хоси идоракуни буд. Дар сохтори вазирӣ тадбирҳои ҳарбӣ, сафоратхона ва расмӣ, девонҳои молия ва хабару почта фаъолият нишон додаанд. Ҳукмдори вилоят **воли**, ҳокими шаҳр раис номбар гардидааст. Корҳои идоракуниро дар вилоят **амид**, дар шаҳрҳо бошад, **кутвол** амалӣ гардондаанд. Давлат соҳиби кӯшуни пурқуввате буд. Дар кӯшун киштиҳои ҳарбӣ (флоти дарёвӣ ва баҳрӣ) мавҷуд буд.

Илму фан ва маданият. Илму фан ва маданият, алалхусус адабиёт дар давлати Ғазнавиён тараққӣ кардааст. Маҳмуд Ғазнавӣ баробари забони модариаш-туркӣ забонҳои форсӣ, арабӣ ва паҳлавиро ҳам мукамал медонист, шеърҳо иншо кардааст. Дар саройи пойтахт беш аз 400 нафар олим, шоир ва санъаткорон бо эҷод машғул шудаанд. **Абӯрайҳони Берунӣ**, **Носири Хусрав**, **Гардезӣ** ва **Байҳакӣ** барин мутафаккирони бузург дар Ғазна ҳаёт ба сар бурдаанд. **Берунӣ** асари худ «Қонуни Масъудӣ», **Байҳакӣ** «**Таърихи Масъудӣ**»-ро ба султон Масъуд бахшидаанд. **Абулқосим Фирдавӣ** достони машҳури худ «**Шоҳнома**»-ро ба Маҳмуди Ғазнавӣ тақдим кардааст. Дар давлати Ғазнавиён ба сохтмон ва меъмори ҳам диққату эътибори чиддӣ дода шудааст. Дар шаҳрҳои **Ғазна**, **Балх**, **Нишопур**, **Лохур** ва дигар шаҳрҳо ба микдори зиёд мадрасаву масҷид, хонақоҳ ва саройҳо сохта шудаанд. Китобхонаҳо фаъолият нишон додаанд. Боғу бӯстонҳо барпо карда, алалхусус пойтахт-шаҳри **Ғазна** гул-гулшукуфтааст.

1. Давлати Ғазнавиён бо кадом тарз ташкил ёфтааст?
2. Дар давраи кӣ давлати Ғазнавиён ба яке аз давлати пурқудрати Шарқ табдил ёфтааст?
3. Бигӯед, ки низоми идораи Ғазнавиён ба низоми идораи давлати пештар мавҷуда монанд буд?
4. Дар низоми идораи Ғазнавиён чӣ гуна девонҳо фаъолият нишон доданд?
5. Дар шаҳри Ғазна кадоме аз олимони эҷод намудааст?

Чадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯи ғазнавиён пур кунед:

Давлати Ғазнавиён	Давраи фаъолият	Худудаш	Пойтахташ	Ҳукмдоронаш

§ 17. ДАВЛАТИ ҚАРОХОНИЁН

Мафҳумҳои таъриҳӣ: *Давлати Қарохониён. Забти Мовароуннаҳр. Тақсимишафии давлати Қарохониён. Идоракунии давлат. Ҳуҷуми Қарохитоиён. Мазмуни нави истилоҳи «Дехқон».*

Дар миёнаҳои садаи X Қарлуқҳо бо қabilaҳои яғмо, чигил, уғуз ва дигар қabilaҳо дар иттифоқи ягона муттаҳид гардиданд. Дар ин ҳудуди калон сараввал давлате ташкил ёфт, ки «қишвари «**Ҳокония**» ном дошт. Ҳукмдорони давлати мазкур ба ҷойи унвони «ҷабғу» худро «**қорахон**» яъне «**Хони бузург**» номиданд. Дар садаҳои XI–XII «**Ҳокония**» ривҷ ёфта, пурқудрат гардид ва номи давлати «**Қарлуқ-Қарохониҳо**»-ро гирифтааст. Азбаски давлати бузурги мазкур дар пояи иттифоқи як қатор қabilaҳо ташкил ёфт, ҳукмдорони онҳо бо унвонҳои «**арслонхон**», «**буғрохон**» ва «**тавғачхон**» ба забон гирифта шудаанд. Се истилоҳи мазкур маънои ҳукмдори аълодараҷаро фаҳмондааст. Бузургӣ ва ё шахомат бошад, дар халқҳои қадимаи турк бо калимаи «қора» сифат гардидааст. Аз ҳамин сабаб **Арслонхон**, ё ки **Буғрохон** ва **Тавғачхонҳо** дар унвон баробар «қорахон» ба ҳисоб рафтаанд. Давлате, ки онҳо идора намудаанд, баъдтар дар таърих ба таври рамзӣ бо номи «**Давлати Қарохониён**» шуҳрат пайдо кардааст.

* Давлати Қарохониён – давлатест, ки дар пастхамиҳои ҷанубии Туркистони Шарқӣ, Ётисув ва Тиёншон ташкил ёфтааст. Сулоари Қарохониён идора кардааст. Дар боби барномаи давлати Қарохониён қabilaҳои яғмо, чигил, уғуз нақши калон бозидаанд. Асосгузориш Абулқарим Сотуқ Буғрохон (859–955) мебошад.

Хучуми Қарохониён ба Мовароуннаҳр. Соли 992
Хорун Бугроҳон ба Мовароуннаҳр хучум мекунад. Дар ин давр, сулолаи Сомониён ба гирдоби зиддиятҳои саҳти доҳила гирифтोर шуда буданд.

Қарохониён Бухороро бе ягон муқовимат ишғол мекунанд. Барои муборизаи зидди Қарохониён Нӯҳ ибни Мансур ноиби худ дар Ғазна – **Сабуктегинро** ба кӯмак даъват мекунад. Ӯ бо кӯшуни бистҳазорнафара ба Мовароуннаҳр меояд. Бо Нӯҳ муттаҳид шуда, баъди якчанд ҷангҳо кӯшунҳои ноиби Қарохониёнро торумор месозад. Бар ивази он **Нӯҳ Сабуктегинро** ноиби Хуросон таъин мекунад. Оқибат, дар Ғазна ва Хуросон ҳукмронии сиёсии **Сабуктегин** ва писари вай **Маҳмуд** мустаҳкам гардида, давлати Ғазнавиён ташкил меёбад.

Соли 996 Қарохониён боз ба самти Мовароуннаҳр хучум сар мекунанд. Дар чунин шароити вазнин хиёнат рух медиҳад. Яъне, кӯшуни **Сабуктегин** Бухороро ишғол менамояд. Сипас бо Қарохониён музокира пеш мебарад. Оқибат, байни онҳо шартнома баста шуда, мувофиқи он ҳавзаи Сирдарё ба зери итоати Қарохониён мегузарад. Сабуктегин бошад, ба заминҳои ҷануби Амударё, аз ҷумла ба Хуросон ҳукмрон мешавад. Ба Сомониён танҳо қисми марказии Мовароуннаҳрро медиҳанд. Лекин, дере нагузашта, **соли 999** баробари забт карда шудани Бухоро аз тарафи қарохониён тахти сарвари **Наср Элокхон** ҳукмронии Сомониён барҳам мехӯрад.

Тақсим шудани давлати Қарохониён. Қарохониён акнун барои ба давлати худ ҳамроҳ намудани Хуросон ҳаракат мекунанд. Вақти зиёде нагузашта, байни Қарохониён ва Ғазнавиён ҷангҳои бошиддат оғоз меёбад. **Солҳои 1006–1008** Қарохониён ба Хуросон ду маротиба лашкар мекашанд. Вале **Маҳмуд Ғазнавӣ** ба Қарохониён зарба зада, барои нигоҳ доштани Хуросон тахти тасарруфи худ муваффақ мегардад. Бо Салҷуқиён муборизаи ҷиддӣ оғоз меёбад. Аз ин вазъият истифода намуда, ҳукмрони маҳаллии Қарохониён **Иброҳим Бӯритегин**

соли 1038 вилоятҳои соҳили Амударё – Хутталон, Вахш ва Чағониёнро аз Ғазнавиён кашида мегирад. Муддати зиёде нагузашта ӯ Мовароуннаҳр ва Фарғонаро ба худ тобеъ сохта, сиёсати мустақилона пеш мебарад. Оқибат, Қарохониён ба ду давлати мустақил ҷудо мешаванд. Яке Қарохониёни Шарқӣ бо пойтахт дар шаҳри Боласоғун ва дуюмӣ давлати Қарохониёни Мовароуннаҳр – марказаш шаҳри Самарқанд буд. Баъди он ғалабаҳои **Иброҳим Бӯритегин** унвони «буғроҳон»-ро гирифтааст.

Низоми идораи давлат. Қарохониён давлатро ба ноҳия ва вилоятҳо тақсим намуда идора мекарданд. Идораи онҳо дар дасти **элоқхон** ва **такин** (ё ки тегин)-ҳо буд. Ҳокимон танҳо аз аъзоёни хонадони Қарохониён, ки сазовори унвони **элоқхон** шудаанд, интихоб мегардид. Элоқхонҳо аз номи худ тангаҳо зарб зада, барои мустақилии вилоятҳо кӯшиш мекарданд. *Элоқхони Мовароуннаҳр* дар байни Элоқхонҳои қарохонӣ соҳиби обрӯи зиёд буда, одатан дар **Самарқанд** ба тахт менишаст. Дар идораи вилоят чун дар замони Сомониён девони идора будааст. Шаҳрҳоро ҳокими шаҳр раис идора менамуданд. Қарохониён бо мақсади мустаҳкам намудани ҳукмронии худ дар мамлакат бо рӯхониёни мусалмон муносибати хуб ва дӯстона доштанд.

Ҳукмдорони қарохонӣ ҳарчанд ба ҳаёти муқимӣ нагузашта бошанд ҳам, аҳамияти маданияти воҳаҳои деҳқонӣ ва шаҳрҳоро хуб дарк мекарданд. Онҳо шаҳрҳо, аз қабили **Баласоғун, Кошғар, Тароз, Ўзган, Самарқанд** ва **Бухоро** ба пойтахти давлат ва вилоят табдил доданд.

Аҳволи кишоварзӣ. Чорводорони бодиянишин, ки дар **асри XI** воридаи Мовароуннаҳр гардиданд, майдонҳои кишоварзиро поймол намуданд. Қисми зиёди заминҳое, ки ба марғзор ва чарогоҳҳо табдил дода шуданд, ба мулки асосии қабилаҳои таҷағоҳии хонадони Қарохониён мубаддал меёбад.

Зиддияти байни деҳқони маҳаллии амволдор ва кӯчманчиёни чорводор афзуда, мубориза бар зидди деҳқонон ранги ҷиддӣ мегирад. Дар натиҷаи тазйиқи

Қарохониён бо мақсади ҳифзи худ деҳқонони мулкдор маҷбур мешаванд заминҳои худро партофта раванд.

* Дар асрҳои XI–XII мафҳуми деҳқон – маънои аслии «ҳокими деҳот»-ро, ки дошт, гум кард.

Дар давраи ҳукмронии Қарохониён деҳқонони маҳаллии мулкдор аз мулкҳои заминҳои об, мавқеи сиёсатшон дар мамлакат маҳрум гашта, мавқеъ ва аҳамияти пештараи худро дар ҳаёти ҷамъияти аз даст медиҳанд.

Васеъшавии заминҳои иқто. Дар садаи XI тартиби иқтои истифодаи заминҳои васеъ мегардад. Аз тарафи Қарохониён ба ғайр аз намояндагони сулолаи ҳукмрон ва ҳарбиёни олидарача ба маъмурони давлати ва зодагони маҳалли низ заминҳои калон ба тарзи иқто тӯхфа мегардад. Тартиби иқто барои Қарохониён дар рӯенидани андозҳои аз аҳоли ва идораи мулкҳои истилошуда шакли хеле мусоид ба ҳисоб мерафт.

Ҳамин тавр, асрҳои XI–XII дар Мовароуннаҳр ва Хуросон заминҳои **иқто** васеъ гардида, ба яке аз шаклҳои асосии амволдорӣ табдил меёбад.

Дар ин давра, ҳарчанд *барзикорон* нисбат ба кадиварҳои нахустини асримеънағӣ озод бошанд ҳам, ба зиммаи онҳо аз тарафи давлат андоз ва ӯҳдадорихои мухталиф гузошта мешуд. Иштироки онҳо дар таъмири сохтмони шабакаҳои обёрикунӣ, сарбандҳо, роҳ ва қалъаҳо хатмӣ буд.

Шаҳрҳо, савдо ва ҳунармандӣ. Асрҳои XI–XII шаҳрҳои васеъ гардида, теъдоди аҳоли афзуда, онҳо боз ҳам серодам гардиданд. Шаҳрҳои аз қабилҳои Самарқанд, Бухоро, Тирмиз, Ўзган, Тошканд барои савдои дохилаву, беруна маҳсулоти гуногуни ҳунармандиро омода сохта, ҳамчунин бо воситаи тангаҳо ва пулҳои майда ба маркази тижоративу бозаргонӣ табдил ёфтанд. **Работи Малик, Масҷиди калон, Манораи Калон, Вобкент, Чарқурғон, масҷиди аттори Мағокӣ,** ҳамчунин бисёр кӯшу масҷид, мадраса, манора, хонадон, мақбара,

тим ва корвонсарой барин иншоотҳои дар ҳамон давр бунёдгардида, то ҳоло нигоҳ дошта шудаанд.

Маҳсулоти ҳунармандӣ бо гуногунхелӣ ва нафисии володараҷагии худ фарқ мекард. Дар ин давра дар шаҳрҳо, алалхусус кулолгарӣ, шишасозӣ, мисгарӣ, челонгарӣ ривоч ёфт. Тараққӣ ёфтани ҳунармандӣ, ҳамчунин вусъат ёфтани савдои дохилаву беруна дар тичорат талаб нисбати пул афзуд.

Ҳучуми қарохитойҳо. Бар асари он давлати аз ҷиҳати сиёсӣ тадриҷан рӯ ба заифӣ овардаи Қарохониён мавқеи пешинаи худро аз даст медиҳад, ба тазйиқи Салҷуқиён дучор меояду ба он тобеъ мегардад. **Охири солҳои 30-юми асри XII** ин давлати Қарохониён ба ҳучуми истилогарони наво, ки аз Шарқ омада буданд, – **Қарохитойӣни кӯчманчӣ** (қабилаи мансуб ба муғулҳо) дучор меояд. Ҳукмдори қарохитойён **Гӯрхон Боласоғун** шаҳри Баласоғунро пойтахти давлати Қарохитойён қарор медиҳад.

Қарохитойён дар Еттисув ҷойгир шуда, дар муддати кӯтоҳ ба самти миёнаоби Сирдарё юриш оғоз менамоянд. **Соли 1137** дар наздикии шаҳри **Ҳучанд** ба Элоқхони Қарохониён **Маҳмуд** зарбаи ҳалокатовар мезанад. Дар натиҷа ҳар ду тараф сулҳ баста, аз Қарохониён товони зиёде гирифта, бар кишвари худ бармегарданд. Аммо сулҳ дер давом намекунад. Аз байн ҷаҳор сол нагузашта Қарохитойҳо боз ба Мовароуннаҳр юриш сар мекунанд. Дар ҷанги соли 1141 Қарохитойҳо ғалаба ба даст меоваранд.

1. Давлати Қарохониён чӣ тавр ташкил ёфт?
2. Бигӯед, ки Қарохониён ба Мовароуннаҳр чанд маротиба ҳучум овардаанд? Онҳо бо кадом натиҷа ба анҷом расидаанд?
3. Ба ду тақсим шудани давлати Қарохониён чӣ тавр рӯй додааст?
4. Низоми идораи давлати Қарохониён аз идораи давлатҳои пештара бо кадом ҷиҳаташ фарқ мекунад?
5. Мафҳуми «деҳқон» чаро маънои пештараи худро аз даст дод?

6. Фикр карда бинед: тартиботи аз давраи Сомониён бо чияш фарқ кардааст?
7. Хучуми карохитоиҳо ба чӣ оқибатҳо овард?

**Чадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯи
Қорахониён пур кунед:**

Давлати Қорахониён	Худудаш	Давраи фаъолият	Идораи давлатӣ

§ 18. ДАВЛАТИ ХОРАЗМ ВА ПЕШРАФТИ ОН

Мафҳумҳои тақиягӯӣ: *Мубориза барои мустақилиӣ. Давлати Хоразмшоҳиён. Зиддиятҳои дохилӣ*

Хоразм дар давраи Маъмуниён. Соли 995 мири Гурганҷ Маъмун ибни Муҳаммад шаҳри Катро ишғол намуда, ду қисми Хоразмро муттаҳид сохт ва ба унвони Хоразмшоҳ мушарраф гардид. Ҳамин тавр, сулолаи *Афригийҳо* барҳам ёфта, ҳукмрони Маъмуниҳо оғоз ёфт. **Урганҷи кӯҳна** ба пойтахти давлати Хоразмшоҳиён табдил ёфт. Дар фурсати кӯтоҳ маъмуниён давлати Хоразмро аз нигоҳи иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданӣ хеле тараққӣ кунонданд. Мамлакат ба вилоятҳо, шаҳрҳо ва деҳа (қалъаҳо) тақсим карда, идора гардид.

Хоразмшоҳ ҳокими олий ва мутлақи давлат ба ҳисоб мерафт. **Дар Гурганҷ** қароргоҳи шоҳ, раёсати марказӣ-девонхона ташкил гардид. Дар таркиби он идораҳо оид ба зироат, савдову тиҷорат, молия, андоз, нигоҳдорандаи оромиву осоиши шаҳру деҳот, корҳои ҳарбӣ фаъолият нишон доданд. Яке аз лавозими аз ҳама волои давлатӣ вазорат – сазовори унвони хоҷаи бузург буд. Он ба корҳои девонхона масъул гардида, ҳангоми сафарҳои ҳарбӣ аз номи ҳукмдор давлатро идора намудааст.

Мубориза барои истиқлол. Хоразм, ки соли 1017 аз тарафи **Маҳмуди Ғазнавӣ** ишғол гардида, истиқлоли худро аз даст дода буд, дере нагузашта ба давлати Салҷуқиён (1040) тобеъ гардид. Ҳукмдори Салҷуқиён

Маликшоҳ яке аз маъмурони худ – **Ануштегинро** ноиби Хоразм таъин намуд. Пас аз вафоти **Ануштегин** вориси ӯ **Қутбиддин Муҳаммад (1097–1127)** ноиби Хоразм мешавад. Ҳарчанд ӯ унвони «Хоразмшоҳ»-ро барқарор карда, бо ҳамин ном бузургӣ пайдо карда бошад ҳам, аммо ҳамчун ноиби садоқатманди Салчуқиён боқӣ монд. Мубориза барои истиқлоли Хоразм ба номи писари Қутбиддин Муҳаммад – **Отсиз (1127–1156)** вобаста аст.

Пеш аз ҳама **Отсиз** туркман ва қипчоқхоро ба худ тобеъ сохт. Доманаҳои Сирдарё ва нимчазираи Манғишлоқро, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ ба Хоразм вобаста намуданд, ба тобеияти худ медорад. Ҳамин тавр, **Отсиз** дар сарзамин аз соҳилҳои баҳри Каспӣ то миёнаоби Сирдарё пойдевори давлатеро барпо намуд, ки баъдтар ба сифати давлати бузурги Хоразмшоҳиён шӯҳрат ёфт.

Ташкил ёфтани давлати Хоразмшоҳиён. Сиёсати **Отсизро** ворисони ӯ **Эларслон (1156–1172)** **Султоншоҳ Маҳмуд (1172)** ва **Такаш (1172–1200)** давом доданд. Дар нимаи дуоми асри XII ваъзияти сиёсӣ дар Мовароуннахру Хуросон боз ҳам тезутунд мегардад. **Соли 1153** кӯчманчиёни ӯғузҳо бар зидди **Султон Санҷар** исён мебардоранд. Оқибат давлати Салчуқиён дучори зарбаи саҳт гашта, пароканда мешавад.

Аввал аз он **Осиёи Хурд** ва **Кирмон** чудо мешаванд. Сипас вилоятҳои Форс, Озарбойҷон ва Хуросон мустақил мегарданд. Дар чунин ваъзияти сиёсӣ бешубҳа доираи ҳукмронии Хоразм калон гардида, истиқлоли он мустаҳкам мешавад. Давлати Хоразм хусусан дар давраи ҳукмронии набераи **Отсиз – Такаш** хеле инкишоф меёбад. **Солҳои 1187–1193 Такаш** шахрҳои **Нишопур, Рай** ва **Марвро** ба зери итоати худ медарорад. **Соли 1194 бошад**, ба султони Салчуқиён **Тўғрул** зарбаи ҳалокатовар зада, Эронро тобеи Хоразм мегардонад.

Васеъ шудани ҳудудҳои давлат. Пас аз **Такаш** писари ӯ **Аловуддин Муҳаммад (1200–1220)** низ сиёсати доманфарох намудани давлати Хоразмро давом медиҳад. **Аз соли 1206** эътиборан ба озод кардани Мовароуннахр аз

итоати Қарохитоён шурӯъ мекунад. **Соли 1210** дар во-
дии **Талос** Қарохитоён ба мағлубият дучор мешаванд.
Заминҳо то Еттисув аз они давлати Хоразмшоҳиён ме-
гардад.

Хамин тавр, **ибтидои асри XIII** Хоразм ба давлати
бузурги дорои сарзамини зиёде табдил меёбад. Сарҳади
шимоли ғарбӣ ва ғарбии он аз соҳилҳои Арал ва
бахри Каспӣ то Ироқ дар ҷануби ғарб рафта мерасид.
Худудҳои ҷануби шарқӣ аз вилояти Ғазна, сарҳади
шимоли шарқӣ бошад, аз Еттисув ва Дашти Қипчоқ
мегузашт.

Пойтахти ин давлати бузурги Шарқ шаҳри **Урганҷ**
буда, дар саройи Хоразмшоҳ 27 ҳукмдор ва вакилони
онҳо мудом дар иттиҳорӣ буданд ва ҳукмдори бузургро.
«Искандари сонӣ» гуфта ҳамду сано хондаанд.

Зиддиятҳои дохила. Ҳарчанд аз зулми Қарохитоён
халос шуда бошанд ҳам, аҳволи аҳолии меҳнаткаш сабук
нагардид. Баръакс юришҳои ҳарбии Хоразмшоҳиён,
худсарии иборат дар сиёсати андоз, ҷабру зулми амир
ва маъмурон аҳволи моддии аҳолии мамлакатро хеле
вазнин гардонд. Он бешубҳа эътирози меҳнаткашони
шаҳру деҳотро нисбат ба Хоразмшоҳиён пурзӯр ме-
гардонад. Оқибат, **соли 1210** аҳолии Ўтрор, **соли 1212**
бошад, бар зидди **Хоразмшоҳиён** самарқандиён шӯриш
бардоштанд.

Исёнҳои ҳокимони вилоят давом карда, эътирози
аксарияти табақаҳои халқ баланд шуда, фитна дар
сарой ва қӯшун пурзӯр гардида, ҳолати беқарорӣ
давлатро нишон меод. Аз ин рӯ, ин давлат дер напойд.

1. Фикр карда бинед: истилои арабҳо ба Хоразм чӣ гуна оқибатҳоро овард?
2. Бигӯед, ки чӣ тавр сулолаи африғиён барҳам хӯрд?
3. Дар давраи Маъмуниён низоми идора чӣ гуна буд?
4. Маъмуниён чӣ тавр аз ҳукмронии худ маҳрум гардиданд?
5. Мустақилияти Хоразм ба номи кӣ вобаста аст?
6. Хоразмшоҳиён барои пешгирии зиддиятҳои дохила чӣ гуна сиёсатро пеш бурданашон лозим буд?

§ 19. МУНОСИБАТҲОИ ХОРАЗМШОҲИЁН БО ЧИНГИЗХОН

Мафҳумҳои тақияҳои: *Қабилҳои муғул. Муттаҳид шудан дар зери давлати ягона. Таназули давлати Хоразмшӯҳиён.*

Робитаҳои байниҳамдигарии сафоратӣ. Ҳамон давр дар байни авлоду қабилҳои муғул мубориза авҷ мегирифт. Дар муборизаҳои дохилӣ аз байни пешвоёни авлодҳои муғул баҳодуре бо номи **Тимучин (1155–1227)** ғолиб мегардад. **Соли 1206** дар анҷумани пешвоёни авлод ва қабилҳои муғул, ки дар соҳили дарёи Онон даъват шуда буд, Тимучин хони бузург эълон гардида, ба ӯ лақаби **Чингиз** дода ва ба давлати Муғулҳо асос гузошта мешавад.

Чингизхон

Чингизхон қўшуни сершумори хуб мусаллаҳгардида, боинтизом ва муташаккил, қисми ҳифозатгарони хосро аз ҷумлаи 10 ҳазор нафар баҳодурони **турк-кезик** (кешик) ташкил менамояд. Акнун ӯ барои пеш бурдани ҷангҳои истилогарона шурӯъ мекунад.

Дар натиҷаи пешбурди набардҳо вилоятҳои воқеи сарзамин аз сарҳади шарқии Саҳрои Гобӣ то доманаҳои ғарбии қаторкӯҳи Тангритоғ (Тиёншон) зери ҳукмронии давлати муғулҳо муттаҳид мегардад. Акнун худудҳои ғарбии муғулҳо бо сарҳади салтанати **Султон Муҳаммад Хоразмшӯҳ** бевосита ҳамҷавор шуд.

Дар байни **Чингизхон** ва **Хоразмшӯҳ** барои донишҷӯи қудрати якдигар ва дар ин бора ҷамъ овардани маълумотҳо саъю ҳаракат зоҳир гардид. Байни онҳо робитаҳои сафоратӣ барқарор мегардад.

Сараввал **соли 1216** Хоразмшӯҳ ба ҳузури Чингизхон сафирони худро тахти сарварии **Баҳоуддин Розӣ** мефиристад. Сафиронро Чингизхон бо илтифоти зиёде мепазирад. Ӯ ҳатто аз сафирон хоҳиш мекунад, ки ба

Хоразмшоҳ эътирофи ўро дар хусуси он, ки вай султон **Муҳаммадро** соҳибқирони Ғарб ва худро подшоҳи Шарқ медонад, бирасонад.

Ҷавобан ба он **Чингизхон** сафирони худро бо корвони калони иборат аз тўхфаҳо ва молҳои қимматбаҳо ба Хоразм мефиристад. Сарвари сафирон савдогари хоразмӣ **Маҳмуд Ялавоч** таъин мегардад. **Баҳори соли 1218** Султон Муҳаммад дар шаҳри Бухоро сафирони Чингизхонро қабул мекунад. Сафирон хоҳиши Чингизхонро дар бораи шоҳи қудратнок – ўро дар қатори писарони барҷастаи худ шинохтани Султон Муҳаммад расонида, ҳамчунин ризоияти баستاني шартномаи дўстонаро баён месозанд. Хоҳиши «илтифотомез»-и Чингизхон дар бораи ҳамчунин писари барҷастаи худ дониستاني ў аз тарафи Султон Муҳаммад ифодаи нияти худ тобеъ намудани Хоразмшоҳро доштани вай буд. Чунин рафтор ба подшоҳе, ки худро Искандари Сонӣ меномид, хуш намеояд. Хоразмшоҳ шабона ба таври махфӣ Маҳмудро ба хузури худ меҳонад. Аз сафир талаб менамояд, ки азбаски ў аслан хоразмист, ба Чингизхон не, балки ба шоҳи Хоразм бояд хизмат кунад. Ҳақиқатро дар бораи Чингизхон баён сохта, баъд дар қароргоҳи хон вазифаи ҷосусии Хоразмшоҳро ба иҷро расонданааш лозим меояд. Чингизхон аз натиҷаи кори сафирони худ мамнун мегардад. Зеро **Маҳмуд Ялавоч** дар бораи давлати Хоразм ва подшоҳи он барои Чингизхон нисбат ба Хоразмшоҳ оид ба муғулҳо додааш бештар маълумот чамъ оварда буд.

Тезутунд гардидани муносибатҳо. Бо мақсади изҳори миннатдорӣ худ ба Султон Муҳаммад ва имзо намудани шартномаи байни ду давлати бузурги ҳамсоя **соли 1218** Чингизхон ба Хоразм корвони хеле калони савдо ва сафиронро мефиристад. Корвон аз 500 шутур, ки ашёҳои нуқра, шохивори чинӣ, мўйина ва дигар молҳои қимматбаҳо дошт, аз 450 нафар савдогарони мусулмон ташкил ёфта буд. Корвон дар шаҳри сарҳадии

Ўтрор боздошта мешавад. Бино ба амри ноиби шаҳр **Ғойирхон** (Инолчик) қорвон талаву тороч ва ҳамаи савдогарон кушта мешаванд. Танҳо як нафар шутуркаш аз марг раво меёбад. Ў ба қароргоҳи Чингизхон расида аз қисми даҳшатноки қорвон хабар медиҳад.

Ҳарчанд аз кирдори хиёнаткоронаи ноиби Ўтрор, ки аз маъмури Хоразм ба ҳисоб мерафт, саҳт ба ғзаб омада бошад ҳам, Чингизхон худро боздошта **Ибни Кафроч Бугоро** ҳамроҳ бо ду нафар нозирони бозғимод ба ҳузури Хоразмшоҳ мефиристад. Чингизхон аз Султон Муҳаммад талаб мекунад, ки гунаҳкорон ҷазо дода ва Инолчик ба дасти Чингизхон сурда шавад.

Ҷавобан ба ин талаби Чингизхон Хоразмшоҳ амр медиҳад, ки сафир кушта ва ду тан нозирон аз ришу мўйлабу худ маҳрум карда, шармандавор пас гардонида шаванд.

Ба таназзул рӯ овардани давлати Хоразмшоҳиён. Дар **ибтидои асри XIII** миқдори умумии кӯшуни Хоразмшоҳ нисбат ба қувваи ҳарбии Чингизхон чанд маротиба зиёдтар буд. Ҳокимияти Хоразмшоҳ аз ҷиҳати сиёсӣ, баҳусус идораи маъмури мустаҳкам набуд. Лаҳзаҳои ба ҳолати бӯҳрон афтодани давлат мансабдорон вазифаҳои худро партофта мерафтанд ва ба подшоҳ итоат накарда худсарона қор пеш мебурданд. Илова бар он дар даргоҳи олии султон низои дохилаи пурзӯре ҳукм меронд. Хусусан модари забардасти Султон Муҳаммад Турконхотун, ки бо номи «модари туркон» шӯҳрат дошт, бо аслзодагони қипчоқ, саркардаҳои олии кӯшун мувофиқи робитаҳои авлодӣ саҳт пайвандӣ дошт. Дар роҳи манфиати ҳамқаवмони худ ин модари шаддод ба ҳама гуна фитнаҳои сарой сарварӣ менамуд. Ҳатто дар онҳо рӯҳияи зидди шоҳиро бедор сохта буд.

Дар айёми авҷ гирифтани низоъҳои дохила, худсарӣ ва норозигии шаҳрвандон, ба таназзули сиёсӣ рӯ овардани мамлакат ба истилои қабилаҳои ҷанговари

муғулҳо дучор омад. Бо мақсади баргараф сохтани вазъияти ниҳоят хавфнок Султон Муҳаммад дар охири давраи ҳукмронии худ «Шӯрои давлат»-ро созмон дод. Ба машварат 6 нафар вакилони босавод чалб гардиданд. Дар он мавзӯҳои аз ҳама муҳим муҳокима шуда, қарор қабул гардад ҳам, аммо дар амал натиҷаи мусбӣ намебахшад.

1. Донишҳои аз таърихи ҷаҳон андӯхтаатинро асос карда, би-гӯед – давлати муғулҳо чӣ тавр ба вучуд омад?
2. Мақсади асосии робитаҳои хориҷии Чингизхон ва Хоразмшоҳ аз чӣ иборат буд?
3. Ҷаро муносибатҳои Чингизхон ва Хоразмшоҳ тезтунд гардид?
4. Қадом сабабҳо давлати Хоразмшоҳиёнро ба инқирози сиёсӣ оварда расонд?
5. Мулоҳиза карда бигӯед, ки барои таъмини ҳамҷиҳати халқи Хоразмшоҳ чӣ гуна корхоро ба амал баровардан лозим буд?

Ҷадвали поёниро бо маълумотҳо аз матни китоби дарсӣ истифода бурда, пур кунед.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ		Маҳмуд Ялавоч	
Чингизхон		Ғоирхон	
Баҳоуддини Розӣ		Ибни Кафроч Бугро	

§ 20. ТАДБИРҲОИ МУҲАММАД ХОРАЗМШОҲ ОИД БА МУДОФИАИ МАМЛАКАТ ВА ОҚИБАТҲОИ ОН

Мафҳумҳои тақияҳои: *Нақшаи мудофия. Муҳосираи Ўтрор. Ишғоли Бухоро ва Самарқанд. Ҷасорати Темурмалик. Муҳосираи Урганҷ. Ҷасорати Наҷмиддини Кубро.*

Нақшаҳои мудофияи Хоразмшоҳ. Чингизхон ба юриши Мовароуннаҳр аҳамияти ҷиддӣ дода, барои амалӣ гардондани нақшаҳои худ омодагии хуб дида буд. Ҳанӯз юриши ҳарбӣ оғоз нагардида, ӯ маълумотҳоеро, ки оид ба қудрат ва омодагии ҷангии душман аз тариқи савдогарон ба даст оварда буд, омӯхта, аз вазъияти

дохлаи давлати Хоразмшоҳиён пурра хабардор гашт. Афсӯс, ки ихтилофи байни подшоҳ ва саркардаҳо аз аввал имкон надод, ки аз бисёр бартарӣ истифода баранд. Хусусан, дар Шӯърои ҳарбӣ, ки дар арафаи оғози ҷанг баргузор шуд, ихтилофи байни онҳо равшан аён гашт. Дар Шӯро ба ҷойи муайян намудани нақшаи ягонаи задани зарба бар зидди душман фикрҳои ҳархела пайдо шуданд. Писари **Султон Муҳаммад Ҷалолӣ**, ҳокими Хӯҷанд **Темур Малик** барин сарлашкарон кӯшунҳои асосиро ба як нуқта овардан фикр баён карданд. Султон аз марказонидани кӯшун дар як ҷо метарсид. Ба назари ӯ кӯшуни ба як ҷо ҷамъ оварда худи ӯро аз тахт сарнагун сохтаниш мумкин буд. Бинобар ин дар Шӯрои ҳарбӣ султон қарор дод, ки кӯшунҳои худро дар шаҳрҳои гуногун ҷойгир сохта, дар ҷанг тактикаи мудофиаро пеш гирад.

Муҳосираи Ӯтрор. Тирамоҳи соли 1219 юриши **Чингизхон** ба муқобили Хоразмшоҳ оғоз ёфт. Кӯшуни **Чингизхон** ба шаҳри Ӯтрори воқеъ дар соҳили Сирдарё юриш карда, дар наздикии он тамоми қувваҳои ҳарбии худро ҷамъ овард.

Ӯтрор шаҳри сарҳади дорои қалъаи мустаҳкам буд. Тахти сарпарастии ноиби қалъа **Ғойирхон** (инолчик) ба муқобили муғулҳо ҷангиданд. Мувофиқи манбаъҳо муҳосираи **Ӯтрор 5 моҳ** давом мекунад. Дар айёми аз ҳама душвори муҳосираи Ӯтрор **Қорача Ҳочиб** бо кӯшуни худ аз дарвозаи шаҳр баромада, ба муғулон таслим мегардад. Аммо хиёнаткоронаро муғулон ҳам набахшиданд. Онҳо **Қорача Ҳочиб** ва аскаронашро қатл карданд. Як қисми муҳофизон тахти сарпарастии **Ғойирхон** дар арки Ӯтрор ҷойгир гашта, мӯҳлати мудофиаро ба боз як моҳ дароз карданд. Оқибат ӯ дар муҳосира монда, асир мегардад. Ӯро ба Самарқанд мебаранд ва азоб дода мекушанд.

Ғочии Бухоро. Феврали соли 1220 **Чингизхон** ба маркази мадания бузурги Шарқии мусалмон

Бухоро рафта мерасад. Бухоро 12 рӯз чангро аз сар мегузаронад. **16 феввали соли 1220** муғулҳо Бухороро забт менамоянд. Бухоро, ки яке аз марказҳои қадимаи Мовароуннаҳр ба ҳисоб мерафт, толону тороч мегардад. Хазиначои беҳисоб хароб гашта, асарҳои дастнависи чандинасра, китобҳои муқаддас дар гулхан сӯзонда мешавад. Донандагони илму маърифат, ба монанди уламо ва шайхон барои чанговарони безътибори муғул чун ғулом хизматкор гашт.

Чанги Самарқанд. Чингизхон сӯйи Самарқанд роҳ пеш гирифта, **моҳи марти соли 1220** ба шаҳри бузург ва муҳими Мовароуннаҳр наздик мешавад. Ӯ аз қасри **Кӯксарой**, ки берун аз шаҳр воқеъ буд, истода ба муҳосираи шаҳр сарварӣ менамоянд. Дар остонаи шаҳр се рӯз чанги пуршиддат давом кард. Баъди муҳосираи саҳти серӯза Чингизхон ба ҳилаву найранг кардан маҷбур мегардад. Ба кӯшунҳои Қанғли баробари ишғоли шаҳр амонӣ ваъда медиҳад. Кӯшуни 30 ҳазор нафараи Қанғли баробари дигар ҳимоятгарон қир карда мешаванд. Ҳамин ки Самарқанд аз тарафи муғулҳо ишғол гардид, чун Бухоро вайрон карда, месӯзонанд.

Часорати Темурмалик. Шаҳри **Хӯчанд** дар ҷойи ба ду тақсим шудани дарё воқеъ гардида буд. Бо ҷойгиршавии табиӣ худ, ҳамчунин бо қаҳрамони шаҳсии ҳокими шаҳр **Темурмалик** хучандиён тавонистанд ба муғулон муқовимати саҳт нишон диҳанд. Ҳимоятгарони шаҳри **Хӯчанд** таҳти сарвари **Темур Малик** дар давоми қариб як моҳ шаҳри худро ҳимоя карданд. Вақте ки илоҷе намонад ӯ маҷбур мешавад, ки шаҳро ро гузошта, бо лашкари ҳазорнафаран худ дар яке аз ҷазираҳои миёнаи дарёи назди шаҳр ҷойгир шаваду бо душман мардонавор чангад. Ниҳоят қайқҳои махсус сохта саросари маҷрои дарё ба ҷониби Хоразм шино намояд ва часорати муҳофизгарони минбаъдаи ватанпарваронаи қаҳрамони халқ **Темур Малик** худуди Хоразм ва дигар худудҳоро ҳам фаро гирифт. Пас аз

забти ҳавзаи Сирдарё (Сайхун), водихои Зарафшону Қашқадарё ва соҳили чапи поёноби Амударё (Ҷайхун) **Чингизхон** қувваи асосиро ба қисми марказии давлати Хоразмшоҳиён – Хоразм сафарбар мекунад.

Мухосираи Урганҷ. Аввали соли 1221 юриши кӯшунҳои Чингизхон ба Урганҷ оғоз гардид. Дар пойтахти Хоразмшоҳиён кӯшуни 110000 нафара меистад. Урганҷиён ба нуруи ҳарбии пурқудрат ва аслиҳои зирехдори душман нигоҳ накарда, шаҳри худро **хафт моҳ** мудофия менамоянд. Ҷалолиддин Мангубердӣ ва Темур Малик барин сарлашкарони бо қасоскорони мардумӣ дар як саф истода ҷанг карданд. Дар задухӯрдҳои кӯчагии пойтахт алломаи бузурги замон **Аҳмад ибни Умари Хевагии 76-сола** низ, ки бо номи **Шайх Начмиддин Кубро** шӯҳрат ёфта буд, бо дӯсту шогирдон ва устодони худ ширкат меварзад. Зери шиори илтиҷоомези Начмиддин Кубро «*Ё Ватан, ё марги бошараф*» ҳар як маҳалла, кӯчаву гузар, раставу масҷид, мадрасаву хонадон ба ҷанггоҳ табдил меёбад. Дар задухӯрдҳои кӯчагии бардавом ҳазорҳо аскарони муғул ҳалок мегарданд.

Чингизхон ба **Начмиддин Кубро** таклиф намуд, ки бо аҳли аъён, ёру дӯстонаш аз шаҳр берун гашта, ҷонашро эмин нигоҳ дорад. Аммо шайх таклифи **Чингизхон** рад карда гуфта будааст: «*дар ҳамин замин таваллуд гардидем, дар ҳамин замин мемурем*». Оқибат саҳт захмдор гашта, худро ба болои сарбози муғул, ки теғ ба даст меистод, партофта қаҳрамонона шаҳид мешавад. Ҷанговарони муғул аз дасти шайхи бечон байрақро кашида гирифта наметавонанд. Муғулҳо ҳилаву найранг ҳам мекунанд. Ба як ҷӯпон 100–150 сар гӯсфанду буз дода, аз назди дарвозаи шаҳр ҳай карда гузаштанро мефармоянд. Худашон дар камингоҳ меистанд. Аҳолии гурусна аз дарвоза баромада, аз паси рама медаванд. Ҳамин ки аз шаҳр дуртар мераванд, муғулҳо ба онҳо хучум меоваранд. Қариб сад ҳазор нафар одам қатл мегардад. Муғулҳо қисми боқимондаи аҳолиро

дунболагир карда, ба шаҳр даромада мечанганд. Вале ҳифозатгарон барои аз шаҳр рондани муғулҳо муваффақ мегарданд. Баъдтар аз беилоҷӣ, тангии хо-

* Начмиддин Кубро (1145–121) шайхи бузург, яке аз вакилоне номдори тасаввуф, асосгузори тариқаи кубровӣ. Тахаллуси он маънои «ситораи бузурги дин»-ро дорад. Оид ба каромати кубровӣ, пешакӣ доништани воқеаҳо, бо назари тез таъсир расондан, дар хислаташ бошад, инсон буданаш ривоятҳо паҳну қахрамониву часорати сонии ӯ дар набардҳои зидди муғул зоҳир гаштаанд. Шайхи кӯҳансол ва донишманд барои инсоният намунаи ибрат шуда менамояд. Шахсияти Кубро ва мероси ӯ дар Ўзбекистон баъди истиқлолият омӯхта мешавад. Соли 1995 дар Ўзбекистон 850-солагии Начмиддини Кубро таҷлил ёфт.

лати **Урганчи** таслимшуда аз тарафи истилогарон толону тороҷ мегардад. Сад ҳазор нафар арбобони санъат, ҳунар, бачагон, ҷавонон ва бонувон ҷудо карда ба **Муғулистон** фиристода мешаванд. Халқи боқимондаро аз шаҳр ронда, ба аскарон **24 нафарӣ** тақсим мекунанд. Ҷанговарони муғул аз сад ҳазор нафар зиёд буданд. Сарбанди асосии ихтавии шаҳр вайрон карда, Урганҷро об паҳш карда, вайрон менамоянд.

1. Хоразмшоҳ чаро нақшаи мудофиаро маъқул донист? Он чӣ гуна нақша буд?
2. Роҳи пешгирифтаи Муҳаммад Хоразмшоҳро шумо чӣ тавр арзёбӣ менамояед?
3. Ҳучуми Чингизхон кай ва аз кучо оғоз ёфт?
4. Маънои хитоби Начмиддини Кубро «Ё Ватан, ё марги бошараф»-ро маънидод созед.

Ҷадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯ пур кунед:

Шаҳрҳо	Ташкилкунии мудофиа	Чӣ қадар муддат мудофиа гардид	Натиҷааш

§ 21. БА ТАХТИ ХОРАЗМ НИШАСТАНИ ЧАЛОЛИДДИНИ МАНГУБЕРДӢ

Мафхумҳои таҷағоҳӣ: *Ҷасорати Мангубердӣ. Ҷанги Парвон. Ҷанги соҳили дарёи Синд Оқибатҳои истило.*

Ҷасорати Чалолиддин Мангубердӣ.

Аз даст рафтани шаҳрҳои бузурги Бухоро, Самарқанд, Хоразм Муҳаммад Хоразмшоҳро ба ларза овард. Ӯ ба ҳудудҳои ҷанубӣ-ғарбӣ ақибнишинӣ кард. Хоразмшоҳ танҳо монда, бисёр амирони боваринок роҳи хиёнатро пеш гирифтанд. Аз вай ҳокимони вилоятҳои Кундуз ва Бадахшон рӯ тофтанд. Моҳи апрели соли 1220 Муҳаммад Хоразмшоҳ ба Нишопур меояд. Аммо ӯро муғулон таъқиб карданашонро доништа, дар ҷанд шаҳру саҳроҳо пинҳон шуда гашт.

Дар ягон ҷо ӯро самимона пешвоз нагирифтанд. Охири оқибат дар **ҷазираи Ашураи** баҳри Каспӣ писараш Чалолиддини Мангубердиро вориси тахт эълон карда, моҳи декабри соли 1220 вафот намуд.

Пас аз истилои шаҳрҳои асосии Мовароуннаҳр юриши истилогаронаи ҷанговарони муғул ба шаҳрҳои воқеъ дар ҷануби Амударё – **Балх, Ҳирот, Марв** ва **Ғазна**, ки марказҳои калони тиҷоратӣ ва маданӣ ба ҳисоб мерафтанд, нигаронда шуд. Аммо дар ин вилоятҳо онҳо ба муқобилияти саҳти **Чалолиддини Мангубердӣ** дучор меоянд. Дар ин ҷо ӯ лашкари пурқудрате ҷамъ оварда буд. Чалолиддин ба кӯшунҳои муғул, ки қалъаи Валиёнро муҳосира мекард, ҳучуми ҷавобӣ намуда, онро торумор мекунад. Ин нахустин ғалабаи калони Чалолиддин аз болои душман буд.

Чингизхон ба муқобили Чалолиддини Мангубердӣ нӯён **Шиқи Хутухиро** бо кӯшуни 45 ҳазорнафара мефиристад. Дар ҷанги дашти Парвон Чалолиддин ғалаба ба

Чалолиддин
Мангубердӣ

даст меорад. Вале пас аз ғалаба дар тақсими ғанимати ба дастомада дар байни сарлашкарони Ҷалололиддин ихтилофот сар мезанад. Саъю кӯшиши Ҷалололиддин дар бобати баргардондани онҳо фоидае набахшид.

Аз фурсат истифода бурда Чингизхон сӯи Ғазна лашкар мекашад ва ихтилофшудагонро дар алоҳидагӣ торумор месозад. **Ҷалололиддин** чангҳои нобаробар пеш бурда, ба соҳилҳои дарёи **Синд (Хинд)** наздик мешавад. Дар соҳили дарё **25 ноябри соли 1221** чанги шадид сурат мегирад. **Ҷалололиддин** сафҳои пеши кӯшуни Чингизхонро мағлуб месозад. Вале 10 ҳазор нафар аскарони беҳтарини муғул, ки дар камин буданд, оқибати чангро ҳал мекунанд. Ҷалололиддин таслим шудани худро нахоста бо асп ба он сӯи дарёи Синд гузашта меравад. Якҷоя бо ӯ чаҳор ҳазор аскараш низ аз дарё мегузарад. Имрӯзҳо ҳам як тарафи ин дарё «аспгузар» ва тарафи дигари он «Биёбони Ҷалолӣ» номида мешавад. Ба часорати Ҷалололиддин **Чингизхон** қоил монда, аз фикри таъқиб кардани ӯ бармегардад. Ҳатто ӯ ба фарзандонаш мурочиат карда мегӯяд: «Писари падар ана ҳамин тавр шуданаш лозим». **Чингизхон** то ҳол ягон шох, ҳукмдор ё ки сарлашкарро эътироф накарда буд ва ягон касро рақибӣ муносиб худ надониста буд.

Оқибатҳои истилои муғул. Дар натиҷаи истилои муғулҳо вилоятҳои деҳқонии сарсабзи Мовароуннаҳр ва Хоразм ба ҳалокат расид. Шаҳрҳои серодам ва сабзу хуррам, хусусан, **Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв, Банокат, Хучанд** ва ғайра ба харобазор табдил ёфтанд. Сарбанди асосии шабакаи обёрии воҳаи Марв – **Султонбанди** машҳур вайрон гардид.

Самарқандиён шаҳри азизи худро тарк намуданд. Аҳолии Марв бошад, деҳоти аз беобӣ хушкидаистодаро партофта, дар ҷойҳои бегона маскан гирифтанд. Урганч ба об ғарқ шуда, тамоман вайрон гашт. Дар натиҷаи назаррае кам шудани миқдори зироаткорони аҳолии Хоразм ва Мовароуннаҳр масоҳати кишт ҷиддан кам гашта, зироаткорӣ рӯ ба таназзул ниҳод.

Хунармандони моҳир барои обод намудани кишвари
ғолибон иҷборан ба Муғулистон фиристода шуданд.

«Роҳи абрешим», ки давоми асрҳо **Чину Ҳиндустонро**
бо воситаи Туркистон ба самти Осиёи Хурд ва Аврупо
мепаиваст, дар давраи истилои муғулҳо комилан аз
ҳаракат бозмонд. Дар ин давр ба илму маърифат низ
футури чиддӣ расонда шуд.

* Чалолиддини Мангубердӣ (номи пурааш Чалолид-
дин ибни Аловуддин Муҳаммад) (1198–1231) – ҳукм-
дори охирини давлати Хоразмшоҳиён (1220–1231),
сарлашқари моҳир. Аз Ануштегиниҳо. Азбаски дар
бини Чалолиддин ҳол (манк) буданаш бо номи Манк-
бинӣ ба забон гирифта шудааст. Баъдтар ин ном ҳан-
гоми талаффуз тағйир ёфта, бо номи «Мангубердӣ»
машҳур гардидааст.

* Чанги Парвон (1221) – яке аз набардҳои Чалолид-
дини Мангубердӣ ба муқобили истилогарони муғул.
Чанги Парвон яке аз мағлубияти қалони муғулон дар
ин набард буд. Дар бисёр шаҳрҳои ишғолгардидан
муғулон ошӯбҳои халқӣ бархеста, ноибони муғулро
куштаанд.

* Чанги соҳили дарёи Синд чанги байни қўшунҳои
Чалолиддин Мангубердӣ ва Чингизхон (24–26 ноябри
соли 1221). Дар чанг қўшунҳои Чингизхон қомеъ
гардиданд.

-
1. Чалолиддинро қадом қувва ба ҳасорат ҳидоят сохт?
  2. Муҳаммад Хоразмшоҳ чаро дигар валиаҳд муайян
гардида бошад ҳам сабаби ба Чалолиддин воғузоштани
тахт дар ҷист?
  3. Қадом набард ғалабаи нахустини Чалолиддин аз болои
душман буд?
  4. Баъди набарди Парвон қувваи ҳарбии Чалолиддин
заиф гардид?
  5. Оид ба набарди соҳили дарёи Синд нақл қунед.
  6. Истилои муғулҳо ба чӣ оқибатҳо оварда расонд?

Чадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯи пур қунед.

Номи набардҳо	Натиҷааш

§ 22. ЧАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДӢ САРЛАШКАРИ МОӢИР

Мафҳумҳои таъягоҳӣ: *Давлати Чалолӣддин. Чанги шафати Басра. Забти Озарбойҷон. Зиддиятҳои дохила.*

Ташкилӣбии давлати Чалолӣддин. Баъди он ки Чалолӣддин дарёи Синдро убур карда, чанговарони боқимондаро чамъ оварда, ҳаракат намуд, ки бо чанд ҳукмдори ҳудуди Ҳиндустони Шимолӣ алоқаро ба роҳ монад. Вале ҳукмдори вилояти Шатра аз аҳволи душвори Чалолӣддини Мангубердӣ истифода бурда, ба муқобили ӯ чангид. Дар ин чанг Чалолӣддини Мангубердӣ ғалаба кард. Баъди ин муваффақият қувваҳои нави гирду атроф ба Чалолӣддин ҳамроҳ гаштанд. Султони Деҳлӣ **Шамсиддин Елтутмиш** бо ин мазмун мактуб фиристод: «Ба ҷойи ту душмани ислом истоданаш ягон сир нест. Ту султони тамоми мусулмонҳо ҳастӣ. Ман дар ин айём ба ту муқобил шуданро намехоҳам. Дар дасти тақдир ба муқобили ту силоҳ буданро намехоҳам. Ман қабил одам ба ту барин инсон муқобил шамшер бардоштан ҳоли авфнопазир аст».

Ҳамин тавр, **Чалолӣддин Мангубердӣ** дар Шимоли Ҳиндустон давлатеро барпо мекунад. Султон вазъияти худро беҳтар месозад, дар мулкҳои ҳинди тобеи он номаш ба хутба ҳамроҳ карда хонда шудааст. Аз номи худ тангаҳои нуқраву мисинро зарб занонда, андоз ҷорӣ мекунад. Аммо ҳукмдорони хурду калони Ҳиндустон аз пурзӯршавии Хоразмшоҳ ба ҳарос меафтанд. Онҳо бо ҳам забон як карда бо муқобили **Чалолӣддин Мангубердӣ** иттифокеро ташкил карданашон аён мегардад. Ду сарлашқари Чалолӣддин Мангубердӣ **Вазидак** паҳлавон ва **Синдурчид** роҳи хиёнатро пеш гирифта, ба тарафи **Елтутмиш** мегузаранд. **Чалолӣддини Мангубердӣ** се сол дар Ҳиндустон ҳукмронӣ менамояд. Вай барои дар Ҳиндустон муқим ҷойгир шудан, иттифокчиён ёфта натавоништанро сарфаҳм рафта, **соли 1224** ба ин ҷо ноибони худро таъин намуда, худаш ба Ироқ роҳ пеш мегирад.

Ғалабаҳо дар Эрону Кавказ. Ҷалолиддин сараввал кӯшуни худ ба Кирмон, сипас Шероз ва Исфаҳон рафта, бо ҳукмдорони маҳаллӣ аҳду паймон карда, ба каме аз қувваи мустаҳкам соҳиб мегардад. Азбаски ин заминҳо ба бародараш Ғиёсиддин мансуб буд, вай аз аҳду паймони бародараш норозӣ буд. Омадани **Ҷалолиддин** аз тарафи аҳоли хуб пазируфта шуд, чунки дар давраи **Ғиёсиддин** бесарусомонӣ ва зӯроварӣ ба авҷи аъло расида буд. Ҳамин тавр, Кирмон, Форс, Исфаҳон ба Хоразм тобеъ буданаширо изҳор карда, ба муқобили адӯи умумӣ муғулҳо мубориза бурданро изҳор намуданд.

Султон Ҷалолиддин аз як тараф аз эҳёи давлат, аз тарафи дигар ҳукмдорони Табаристон, Димишқ, Миср аз бо ӯ муносибатро ба роҳ мондан мамнун буд. Акнун бо онҳо иттифокро ба роҳ монда, лашкари калоне ташкил дода, бо муқобили Чингизхон юриш кардан мумкин буд. **Ҷалолиддин** ба ин юриш раҳбари умумӣ шуданаширо фикр карда, ба халифаи Бағдод Носир мактуб фиристод.

Аммо халифаи Бағдод ҳамон вақт чун пештара дорои қудрат набуда, ҳукмдори худбин ва кӯтоҳандеш буд. Халифа на аз муғулҳое, ки ба олами ислом офат меоваранд, балки аз торафт пурзӯр гардидани Хоразмшоҳ ба ҳарос афтада буд. Халифаи Бағдод қудрати торафт пурзӯршудаистодаи **Ҷалолиддини Мангубердиро** заиф гардонда, сиёсати ба байни иттифокчиёни он раҳнаандозиро пеш гирифт. **Халифа Носир** дар ин роҳ аз муборизаи силоҳнок ҳам даст накашад. Лашкари 70 ҳазор нафараи ба муқобили **Ҷалолиддин Мангубердӣ** фиристодааш дар наздикии Басра торумор гардид. Баъди ин ғалаба **Ҷалолиддини Мангубердӣ** роҳи Озарбойҷонро пеш гирифт.

Ҳукмдори Озарбойҷон Ёзбек ба майнарастӣ, маишат дода шуда, корҳои давлатиро ба холи худ гузошта, давлатро дар амал ҳамсараш **Малика хотун** идора менамуд. Ба ғайр аз ин ҳукмдор аҳолиро аз юриши толону торочгаронаи кӯшуни Гурҷистон ҳимоя карда наметавонист. **Моҳи майи соли 1225 Ҷалолиддини**

Мангубердӣ шаҳри Мароғаро бе чанг ба даст овард. **Табрез** ва **Ғазна** ҳам Хоразмшоҳ таслим гардид. Аҳолии Озарбойҷон дар симои Хоразмшоҳ халоскори худро оиди озодӣ аз зӯроварони ғуломон медид. Ғуломдорон бисёр вақт Озарбойҷонро талаву тороҷ намуда, ба муқобили он муборизонро дарёфт накарда буд. Акнун халқи Озарбойҷон дар симои **Чалолиддин** ба неруи кудратнок соҳиб буд.

Чалолиддин Мангубердӣ Озарбойҷонро ишғол намуда, кӯшуни худро ба ҷониби Гурҷистон равона мекунад. **Августи соли 1225** дар шафати қалъаи Ғазнӣ торумор сохта, ба сӯи Тифлис роҳ пеш мегирад. Соли 1226 Гурҷистон пурра фатҳ мегардад. Баъди он ки Озарбойҷон, Ширвон (Арманистон) ва Гурҷистон ба дасти Хоразмшоҳ гузашт, муғулҳо дар шафати шаҳри Исфаҳон пайдо шуданд. **Сентябри соли 1227** дар наздикии Исфаҳон **Чалолиддини Мангубердӣ** кӯшунҳои муғулро тахти сарпарастии **Тайҳон ноён** мағлуб месозад. Тайҳон ноён ба мардии Чалолиддини Мангубердӣ дар чанг қойил монда гуфта буд: «Баҳодури ҳақиқии замонаш будааст, сарвари ҳамсолони худ будааст».

Зиддиятҳои дохила. **Чалолиддини Мангубердӣ** ба ҳукмдорони Кӯниё, Ҷазира, Димишқ ва Миср нома навишта онҳоро даъват сохт, ки дар мубориза ба муқобили муғулҳо якҷоя шаванд. Ин саъю кӯшишот бар абас рафт. Мавқеи торафт афзояндаи султон **Чалолиддини Мангубердӣ** халифаи Бағдод, ҳукмдорони Миср, Димишқ ва Ҷазираро ба ташвиш гузошт.

Бародари Чалолиддин **Ғиёсиддин Пиршоҳ** аввалин шуда роҳи хиёнатро пеш гирифт. Ӯ бо аскарони худ қароргоҳи бародари калониашро тарк намуд. Ҳасади **Ғиёсиддин** нибати бародараш авҷ гирифта, ҳудаш бунёд кардани давлати мустақил ва чун Чалолиддин шӯҳрат пайдо карданро хост. Вай аз тарафи ҳокими Кирмон дастгир шуда, қатл карда мешавад.

Муғулҳо баъди ин воқеа давлати Чалолиддин он

қадар пурқудрат буданаширо ҳис карда, аз фикри бо
ӯ сулҳ бастан баргаштанд. Саросари Озарбойҷон ва
Гурҷистон юришҳои торочгаронаро оғоз намуданд.

Сарвазири **Чалолиддин Шарофулмулк** ба фитна
нишон додан ба шоҳ сар кард. Вай ба ҳукмдори **Ча-**
зира ва **Кўния** хат навишта муроҷиат намуд, ки дар боби
кашида гирифтани ҳокимияти Чалолиддин дасти мадад
дароз намоянд. **Чалолиддин** ба даст афтода ба ҳабс
гирифта шуда, қатл гардад. **Августи соли 1230** аз кӯ-
шунҳои муттаҳидаи **Кўния**, **Қазира**, **Димишқ** ва **Миср**
неруи **Чалолиддин Мангубердӣ** дар наздикии Андичон
мағлуб ёфт. Аз сустшавии Чалолиддини Мангубердӣ
истифода бурда, муғулҳо бо кӯшуни зиёд **соли 1231**
ба Озарбойҷон зада даромада, **Чалолиддини Мангубер-**
диро ба таъқиб гирифтанд. Дар натиҷаи набарди ша-
бона дар қароргоҳи **Мангубердӣ** кӯшуни теъдодаш на
он қадар калон торумор гардида, худи Чалолиддин
Мангубердӣ бошад, аз таъқибот халос шуда, ба кӯҳсори
Курдистон баромада меравад. Дар ин ҷо ба дасти курд-
ҳои ғоратгар асир афтода, фочиавӣ ба ҳалокат мерасад.

Ҳамагӣ ӯ сию ду сол умр дидааст. Аммо номаш
дар кишварҳо машҳур гардидааст. **Чингизхон**ро дар
ҳайрат гузоштааст, кишвари худро беҳад дӯст дош-
тааст. Ва бо ҳамин **Хоразмшоҳи охири** **султон Ча-**
лолиддин Мангубердӣ аз олам чашм пӯшид. Номи ӯ дар
давоми асрҳо аз авлод ба авлоди дигар гузашта рамзи
мардонагӣ, ватанпарварӣ шуда монд.

Дар давраи ҳаёт будани **султон Чалолиддин** муғулҳо
Шарқи Миёнаро истило карда натавонистанд. Ин во-
қеа ниҳоят дертар соли 1256 рӯй дод. **Чалолиддин Ман-**
губердӣ дар давоми ёздаҳ сол муғулҳоро на танҳо ба
Шарқи Миёна, балки ба **Аврупои Шарқӣ** ҳам роҳ
надод.

1. Чалолиддин Мангубердӣ худди Ҳиндустони Шимо-
лиро чӣ тавр ишғол намуд?
2. Бигӯед, ки чаро Чалолиддини Мангубердӣ барои аз
Ҳиндустон рафтани қарор кардааст?

3. Чаро халифаи Бағдод аз набард ба муқобили муғулҳо дида мубориза ба муқобили Чалолиддини Мангубердиро хостааст?
4. Сабаби юришҳои ҳарбӣ ба муқобили Озарбойҷон ва Гурҷистон аз чӣ иборат аст?
5. Дар давлати Чалолиддин чаро зиддиятҳои дохила рӯй додаанд?

§ 23. ЧАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДӢ ҚАҲРАМОНИ ВАТАН

Мафҳумҳои таърихӣ: *Асарҳои таърихӣ, ки дар ҳаққи Чалолиддин Мангубердӣ офарида шудаанд. Дар солҳои ис-тиқлол 800-солагии таваллуди Чалолиддин Мангубердӣ таҷлил ёфт.*

Офаридани симои Чалолиддин Мангубердӣ дар асарҳои таърихӣ-бадеӣ. Таърихи бисёрсолаи сулолаи ануштегинҳо, ки давлати Хоразмшоҳиёнро (1097–1231) идора намудаанд, аз ҷониби муаррихони мусалмон дар бисёр асарҳо акси худро пайдо кардаанд. Дар асоси онҳо аз хусуси вакили охиринаи сулолаи мазкур, ҳукмронии сарлашқари бузург **Чалолиддин Мангубердӣ**, муборизаи қаҳрамонаи он ба муқобили истилогарони муғул, ҳамчунин фаъолияти онро дар сарҳадҳои Осиёи Ғарбӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар байни ин манбаъҳо асари «Сийрат ас-султон Чалолад-Дин Мангбурни» (Тарҷимаи ҳоли Султон Чалолиддин Мангубердӣ)-и котиби шахсии Мангубердӣ, муаррих **Шихобиддин ибни Аҳмад ан-Насавӣ** мавқеи алоҳидаро молик аст.

Соҳиби яке аз қалъаҳои вилояти Нассо (Нисо) **Насавӣ соли 1224** мувофиқи адои хизмат ба Ироқ меравад ва дар ҳамон ҷо ба хизмати *султон Чалолиддин* мепардозад. Баъди он ӯ ба яке аз хизматчиёни бовариноки Мангубердӣ табдил меёбад, то **соли 1231**, яъне то вафоти Чалолиддин бо ӯ якҷоя шудааст. **Насавӣ** қаҳрамони худро аз наздик шинохтааст, аксар воқеаҳову ҳодисаҳовро, ки дар асараш баён кардааст, ё шоҳиди он гардидааст, ба хабарҳои шоҳидон таъя намуда, аз ҳама муҳим, ҳолисона ва ҳаққонӣ фикр рондааст, ҳамаи он

қимати илмии асар, ҳамчунин дараҷаи боваранокиашро баланд бардоштааст. Муаллиф ба таълифи асари худро баъди 10 соли вафоти Ҷалололиддин соли **1241** шурӯъ намудааст.

Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавӣ дар ҳаққи **Ҷалололиддин Мангубердӣ** ҳамин тавр иншо кардааст: «Ҷалололиддин гандумранг, қадаш миёна, одами қиёфаи туркӣ ва ба забони туркӣ ҳарфзананда буд, баробари ин бо форсӣ ҳам суҳан меронд. Вай марду часур буда, дар байни шерҳо аз ҳама зӯртараш ба ҳисоб мерафт. Чапандози шучоъ, дар байни лашкарҳо аз ҳама нотарс буд. Вай одами нармдил, мулойим, ҷаҳлдор набуд, суханони ҳақоратомезро ба забон намегирифт, ниҳоят шахси ҷиддӣ буд, намехандид, фақат нимтабассум мекард, камсуҳан меронд. Вай ҳақиқат, адолатро ҳамду сано мехонд».

Боз яке манбаи муҳим асари «ал-Комил фит таърих» (Китоби мукамал дар бораи таърих)-и муаррихи машҳур Ибн ал-Асирӣ аст. Яке аз манбаи гаронбаҳо оид ба таърихи Шарқи наздик ва Миёна аз паҳншавии ислом то соли 1231-ро ба ҳисоб меравад. Муаллиф ба фаъолияти Ҷалололиддин эътибори калон дода, бисёр вақт бо маълумотҳои муҳим ва дақиқ дигар манбаъҳоро ба дараҷаи зарурӣ пурра гардондааст.

Дар бораи **Ҷалололиддин Мангубердӣ** муаррих ва арбоби бузурги давлатӣ **Алоуддин Атомалик Ҷувайнӣ** асари худро таҳти унвони «Таърихи ҷаҳонкушо» (Таърихи фотеҳи ҷаҳон) навиштааст, ки ҳамчун ба сифати боз як манбаи муҳим эътибор ёфтааст. Ба ғайр аз ин **Мирхонд** дар асри худ «Равзат ус-сафо», **Мирзо Улуғбек** «Таърихи арбаа улус» (Таърихи чор улус) дар бораи **Ҷалололиддин Мангубердӣ** маълумотҳоро иншо сохтаанд. Маълумотҳо дар хусуси ӯ, ҳамчунин дар манбаъҳои чинӣ, муғул, арман ва дигар забонҳо ҳам воমেҳӯранд.

Шоир ва адиби машҳур **Мақсуд Шайхзода соли 1944** драмаи таърихӣ «Ҷалололидини Мангубердӣ»-ро навиштааст. Адиб дар асари худ аз хусуси часорати

**Орден
Чалолиддин
Мангубердӣ**

чанговарони шоҳи охирини Хоразм-шоҳиён, ки барои озодӣ ва мустақиллии кишвари худ ба муқобили истилогарони муғул мубориза бурдааст, аниқ ва ҳаққонӣ баҳо додааст. Вале дар замони собиқ шӯроҳо фаъолияти саркардагии Мангубердӣ ва муборизаи ӯ барои озодии ватан яктарафа баҳо дода, умуман фикр баён нагардидааст.

Дар солҳои истиқлол номи Чалолиддини Мангубердӣ барқарор гардид. Бо мақсади қадркунии часорати бемисли Мангубердӣ ба муқобили истилогарони муғул, муҳаббату садоқату бемисл нисбати халқу ватан, абадӣ гардондани рӯҳи равшани ӯ Ҳукумати Ўзбекистон соли 1998 қарорро «Дар бораи 800-солагии таваллуди Мангубердӣ» қабул кард. Мувофиқи қарор дар кишвари ӯ Хоразм ҳайкали Чалолиддин Мангуберди қад кашида, кӯчаву майдонҳои калон, корхонаҳои ҷамоатӣ ва ғайра ба номи ӯ гузошта шуд. Аз хусуси Чалолиддини Мангубердӣ видеофилм, достон, песаҳо офарида шуданд.

... Роҳи ҳаёти Чалолиддин Мангубердиро таҳлил, ба ана ҳамон воқеаҳо аз нуқтаи назари имрӯза баҳо доданӣ шавем, онҳо моро барои ҳамин қабил сабақ, хулосаҳои табиӣ ва ибратнок баровардан водор месозад.

Хулосаи аввалин чунин аст: азбаски ҳаёт мавҷуд аст, давлат, кишвару диёр ҳаст, қувваҳои бадие ҳамеша мешаванд, ки ҳаёти осудаву озодро чашими дидан надоранд, бо ҳасаду фитна ҳаёт ба сар мебаранд, бо зӯрварӣ ҳукмронии худро ба роҳ мемонанд, барои халалдор сохтани оромии халқ меқӯшианд. Он ҳаёт, ҳақиқати ҳаёти талх аст. Онро касе инкор намекунад. Онро на танҳо дар таърихи худамон ва ҳаётмон, балки таърихи дигар халқҳо ва мисолҳои ҳаётӣ дидан мумкин аст. Хулосаи дуюм чунин аст: азбаски ҳаёт мавҷуд аст, давлат, кишвару диёр ҳаёт маскани худат таваллу ёфта хоки падару бобоёни дафнгардида, ҳар як вачоби хоки фардо

ба камолрасии фарзандон муқаддас буда, ҳимоя кардани он, зарур ояд дар ин роҳ чон фидо кардан тайёр шудан лозим.

Сеюм, ҳақиқати талх чунин аст: ҳар қадам замин, ҳар як кишвар аз офатҳои гаразноке, ки аз берун ворид мегарданд, эмин монданиш, аз шахсони хоини аз дохили худашон борянда, беимон, манфиати худро аз ҳама чиз боло гузоранда, лозим ояд шахсони барояшон наздикро фурӯшанда ба Ватани ба камолу ба воя расонда даст бардоранда ниҳоят эҳтиёт шуданиш лозим. Ин қабил шахсон, одамони разил бо кибру ҳаво, мақсадҳои манфури худ ба оромӣ ва тараққиёти кишвару диёр чӣ қадар хавфу хатар буданиширо дар ҳаёти имрӯзаамон мебинем. Такроран мегӯям: он на танҳо ба таърихи дирӯзаамон, балки бо ҳаёти имрӯзаамон ҳамоҳанг сабақи талх аст. Боз як сабақ ҳамин аст: барои кишвару диёр ва давлат, тақдир ва ояндаи онҳо гамхорӣ зоҳир намудан, ниятҳои одамонро барои худ мақсади олии пиндоштан, дар ҳар гуна вазъият барои кишвар, диёр раҳшон нурпошанда, муттаҳидкунандаи халқ барои аз балову қазоҳои мухталиф эмин нигоҳ доштан шахсонро сафарбар карда тавоништан лозим аст, ки дар таърих номи абадӣ гузоштаанд. Ин ҳақиқат аст. Чалолиддин Мангубердӣ рамзи равшани ана ҳамин мардӣ ва намояндаи ибратнок аст. Боз як даъвати ба мо боқигузоштаи султон Чалолиддин ҳамин аст, ки ӯ ҳамаамонро ба қадркунии осмони бегубор ва ҳаёти осуда, дар оянди фарзандони ишғол кунандаи ҷойи мо, дар дунё аз касе кам нашудаанда, ҳимоякунандаи бахту саодат, бо истиқболи дураҳшон расидан даъват карда буд.

...Симои султон Чалолиддин нафақат фахру гурури Хоразм, балки саросари Ўзбекистон аст. Вай ба зидди озодӣ, истиқлоламон таҷовуз кунандагон, ба ҳар гуна қувваҳои зишт рост истода мубориза бурдан, мардона зарба задан қодир буданамонро тасдиқ менамояд ва рамзи он аст.

Ислом КАРИМОВ

Аз нутқи маросими тантанавӣ бахшида ба 800-солагии таваллуди Чалолиддини Мангубердӣ.

5 ноябри соли 1999.

1. Киҳо дар бораи Чалолиддин Мангубердӣ асарҳои таърихиро навишта, боқӣ гузоштаанд?
2. 800-солагии таваллуди Чалолиддини Мангубердӣ дар Ватанамон кай таҷлил ёфт?

3. Аз манбаъҳои иловагӣ истифода бурда, ба муносибати 800-солагии зодрузи Ҷалолиддини Мангубердӣ чӣ гуна тадбирҳо ҷомаи амал пӯшиданаҷ ва маълумотхоро оид ба асарҳои иншогардида бахшида ба сарлашқари машхур ба дафтарадон нависед.
4. Роҳи ҳаётии Ҷалолиддини Мангубердӣ ба чӣ гуна ҳулоса бардоштан ҳидоят месозад?

§ 24. ТАШКИЛ ЁФТАНИ УЛУСИ ЧИҒАТОЙ

Мафҳумҳои тақягоҳӣ: *Улуси Чигатой. Намудҳои андоз. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ.*

Улуси Чигатой. Соли 1224 дар Мовароуннаҳр, Етгисув ва Туркистони Шарқӣ, ки ба тасарруфи Чигатой воғузур шуда буданд, улуси Чигатой ташқил ёфт. Ёрдаи идораи улуси Чигатойхон дар соҳили дарёи Елсуви (Или) воқеъ буд. Дар идора намудани вилоятҳо ва шаҳрҳои ҳунармандӣ Чигатой аз хизмати намояндагони табақаи олии халқҳои тобеи худ истифода бурд. Қорҳои идораи бевоситаи Мовароуннаҳр ханӯз пеш аз забт намудани он ба савдогари хоразмӣ Маҳмуд Ялавоч, ки дар ҳузури Чингизхон хизмат мекард, гузошта мешавад. Ё шаҳри Хучандро қароргоҳи худ мекунад ва аз он ҷо истода ба идоракунии Мовароуннаҳр шурӯъ менамояд. Қорҳои ҳокимияти ҳарбӣ, ба рӯйхатгирии аҳоли, чамъ овардани андоз дар дасти доруғачӣ ва тавғач ном амалдорони муғул буд. Аскарони сершуморе, ки дар ихтиёри босқоқи (ҳокимони маҳаллии) муғулҳо буданд, ба Маҳмуд итоат мекарданд. Ба онҳо тақя намуда, Маҳмуд Ялавоч талаби хонҳои муғулро иҷро мекард.

Намудҳои андоз. Хонҳои Чигатой барои пур кардани ҳазинаи ҳокимияти марказӣ ба сари аҳоли намудҳои гуногуни андозхоро ҷорӣ намуда, онро зӯран меситонданд.

Андози заминеро, ки ҳамон давр аз зироатқорон ситонда мешуд, «калон» номидаанд. Ба қорводорон андози «қопчур» ҷорӣ шуд. Барои ҳазинаи давлат андози озуқаворӣ бо номи «шулен» низ ситонда мешуд.

«Шулен» ба ҳисоби аз ҳар як рама гӯсфанди дусола, барои қимиз аз ҳар ҳазор асп як байтал гирифта мешуд.

Аз ҳунармандон ва савдогарон андози «тарғу»-ро мерӯёнданд. **Тарғу** дар ҳаҷми аз сӣ як фоизи маҳсулоти истеҳсолшуда ё моли фурӯхташуда гирифта мешуд. Ғайр аз ин ба аҳолӣ андози намак, андози пашм ва нукраро андохта буданд.

Андохҳо аз ҷониби амалдорони маҳаллӣ бо тартиби «барот» (ичора) дар ибтидо яклухт ситонда, баъд он аз аҳолӣ чамъ оварда мешуд. Ҳангоми аз аҳолӣ ғундоштани андоз бешубҳа он аз миқдори расмӣ зиёдтар ситонда мешуд.

Ниҳоят афзудани зӯрӣ, ҷабру зулм, аз ҳад зиёд будани пардохт ва чамъкуниҳои гуногун тоқати оммаи меҳнаткашро тоқ намуд. Чунин аҳвол, бешубҳа, нисбати муғулҳо норозигиро бедор сохта, ба сар бардоштани халқ зидди истибдоди истилогарон оварда расонд. Яке аз чунин шӯришҳо ошӯби халқие буд, ки дар деҳаи **Тороби** воҳаи Бухоро ба амал омад.

* Улуси Чигатой – қисме, ки хангоми тақсими империя ба писари Чингизхон Чигатой расидааст. Минбаъд он ба давлати Чигатой табдил ёфтааст.

* Қопчур – андоз ба миқдори 2,5% аз ҳар як сар чорво.

* Калон – андоз дар ҳаҷми даҳяки ҳосил.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ. Соли 1238 дар деҳаи **Тороби** Бухоро бар зидди зулми истилогарон ва мулкдорони маҳаллӣ шӯриш оғоз ёфт. Бу шӯриш ҳунарманди ғалберсози торобӣ **Маҳмуд** раҳбарӣ мекард. Дар таърих ӯ бо номи **Маҳмуди Торобӣ** шӯҳрат пайдо кардааст.

Дар Бухоро аз ҳамсафони наздики Торобӣ **Шамсуддини Маҳбубӣ** ва аҳолии шаҳр ба ошӯбгарон ҳамроҳ гашта, ба даст силоҳ мегиранд. Аз ҷумлаи шахсоне, ки барои озод кардани шаҳр ва деҳоти азизи худ аз муғулон ва маъмурони маҳаллии ҳамтабақи

онҳо аз м карда буданд, лашкари зиёде чамъ мегардад. **Маҳмуди Торобӣ** бо тарафдорони худ ба шаҳри Бухоро дохил шуда, саройи Робияи дохили шаҳро қароргоҳи худ мекунад. Аз ин ҷо садрҳо, аёнҳои бадавлат, заминдорони калони Бухороро пеш мекунад. Ӯ онҳоро маҷбур месозад, ки вайро ба таври расмӣ «халифа»-и Бухоро ва вилоятҳои атрофи он, яъне ҳоким эълон намоянд. Баъд аз он **Шамсуддини Маҳбӯбӣ** садр эълон карда мешавад. Бо барқарор шудани ҳукмронии **Маҳмуди Торобӣ** дар Бухоро амалдорони маҳаллие, ки тарафдорони муғулҳо буданд, аз Бухоро мегурезанд.

Амалдорон ва муғулҳо, ки фирор карда буданд, бо кӯмаки ноиб **Маҳмуд Ялавоч** дар наздикии **Кармана** қувва чамъ оварда, ба Бухоро юриш сар мекунад. Муғулҳо мағлуб гашта, ба Кармана ақибнишинӣ мекунад. Ҷангҳои бошиддат пеш бурда, душманро то Кармана таъқиб мекунад. Дар ин ҷанг роҳбарони шӯриш **Маҳмуди Торобӣ** ва **Шамсуддини Маҳбӯбӣ** низ шаҳид мегарданд. Шӯришгарон ба ҷойи онҳо додарони Торобӣ **Мухаммад** ва **Алиро** роҳбар интиҳоб менамоянд. Аз байн як ҳафта нагузашта ба шӯришгарон қўшуни нави муғулҳо ҳучум мекунад. Дар ин ҷанг шӯришгарон торумор карда, ҳар ду додари Торобӣ низ ҳалок мегарданд. Муғулҳо боз Бухороро забт намуда, тартиби пештараашонро аз нав барқарор мекунад.

Ҷиғатой маҷбур шуд, ки андозҳоро ба тартиб андозад, **соли 1238** Маҳмуд Ялавочро аз ноибӣ сабукдӯш созад. Писари вай **Маъсудбек** ноиб таъин мегардад. Ҳокими бузург **Ӯктой Маҳмуд Ялавочро** ҳокими шаҳри Пекин таъин мекунад

1. Дониши гирифтаатонро аз таърихи ҷаҳон асос карда бигӯед, ки кишварҳои забтшударо Чингизхон ҷӣ тавр тақсим кард?
2. Улуси Ҷиғатой кай ва дар кучо созмон ёфт?
3. Муғулҳо кадом намуди андозҳоро ҷорӣ намуданд?
4. Шӯриши Маҳмуди Торобӣ кай ва ҷӣ тавр оғоз ёфт?
5. Шӯриши Торобӣ аз кадом сабаб мағлуб гардид?

Чадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯ пур кунед:

Улуси Чигатой	Худудаш	Намудҳои андоз	Сабаби ошӯби Маҳмуд Торобӣ

§ 25. ҲАЁТИ ИҚТИМОЙ-ИҚТИСОДИ

Мафҳумҳои тақияҳои: *Ислоҳоти пул. Заминдорӣ. Тақсим-шавии
улуси Чигатой. Ҳаёти маданӣ*

Фармони Ҳокони бузург. Дар миёнаи асрҳои XIII дар доираи амалдорони муғули улуси Чигатой чараҳои гузариш ба ҳаёти муқимӣ, наздики ба ҳаёти шахр, истифодаи фарҳанги бойи аҳолии маҳаллӣ пурзӯр мегардад. Ҳокони бузурги Муғулистон **Мунке** дар бораи ба тартиб андохтани андоз ва корҳои хашар фармони махсус – ёрлик мебарорад. Дар тамоми ёмҳо теъдоди зарурии асп барои хизмати почта муқаррар карда, аз аҳолии зиёдтар талаб намудани асп манъ мегардад. Ҳамчунин, агар дар дасти сафирон супориши махсус набояд, муқаррар гардид, ки онҳо ба шахр набояд ворид шаванд ва аз аҳолии ӯро хошок ва озукаи зиёдтар талаб карда нашавад. Ҳамин тариқ, аҳолии аз пардохтҳои беҳисоб, ки худсарона чамъ карда мешуданд, озод мегардад

* Ёмҳо – истгоҳҳои роҳ. Ҷое, ки саворагон, пиёдагардон ва аспҳо иваз мегарданд. Дар ёмҳо аспон муқаррар омондан кор буданд.

Ислоҳоти пулии Масъудбек. Дар Мовароуннаҳр тадриҷан ҳаёти шахр, хусусан, ҳунармандӣ ва муносибатҳои тиҷоратӣ қоннок шудан гирифт. Дар таҷдиди ҳаёти дохилии шахр, хусусан, муносибатҳои молӣ ва пулӣ ислоҳоти пулие, ки аз қониби **Масъудбек соли 1271** амалӣ гардонда шуд, дорои аҳамияти муҳим буд. Ӯ дар 16 шахру вилояти Мовароуннаҳр ва дигар шахрҳои тангаҳои вазнашон якхеларо аз нуқраи соф сикка занонда, онҳоро дар мамлакат ба муомила баровард.

Кебекхон ва ислоҳотҳои ӯ. Нимаи якуми асри XIV ҷараёни ба ҳаёти муқимӣ гузаштани муғулони улуси Чигатой пурзӯр гашта, дар ҳаёти иҷтимоии онҳо тағйироти қиддӣ содир мешавад. Яке аз хонҳои Чигатой, ки барои барқарор намудани робитаҳои мустақкам бо кишвари маданияи чун Мовароуннаҳр ва гузаштан ба ҳаёти муқимӣ ҷаҳд кардааст, **Кебек** (1318–1326) буд. Ӯ ҳокимиятро ба даст бевосита дароварда, дар паҳлӯи шаҳри қадимаи воҳаи Қашқадарё – **Насаф** барои худ сарой бунёд мекунад. Сарой ба забони муғулӣ «Қаршӣ» номида мешуд. Кебекхон нахустин шуда аз байни ҳокимони муғул қароргоҳи худро ба Мовароуннаҳр кӯчонд. Аз ҳамин сарой ӯ мамлакатро идора кард. Аз ҳамон замон эътиборан шаҳр **Қаршӣ** ном бурда мешавад. Бо мақсади ба тартиб андохтани низоми идораи давлат ва ҳаёти иқтисодии он, **Кебек** ислоҳоти маъмурий ва пулӣ гузаронд. Дар мамлакат воҳиди ягонаи пулӣ чорӣ мегардад. Дар асоси намунаи пулии тангаҳои нуқрагини давлати Ҳулоқиҳо дар Эрон ва хонии Олтин Ӯрда ду хел пул: тангаи калони нуқрагини вазнаш 8 грамм ва тангаи хурди вазнаш 1 грамм сикка занонда мешавад. Тангаи калон «динор», тангаи хурд «дирхам» номида шуданд. Ин тангаҳо, ки «Кепаки» гуфта мешуданд, дар Самарқанду Бухоро сикка зада ба муомила бароварда шуданд.

Ҷонноқшавии ҳаёти иқтисодӣ. Ҳунармандӣ, савдову тичорат ва зироаткорӣ, ки дар давраи истилои муғулҳо хароб гашта буданд, тадричан таҷдид меёбанд. Ҷонноқшавии ҳунармандӣ ва савдои дохилаву беруна бешубҳа, ба барқароршавии шаҳрҳои харобгашта низ оварда расонд. Гарҷанд ханӯз бисёр шаҳр ва вилоятҳо харобу нимахароб бошанд ҳам, шаҳрҳои **Урганҷ** ва **Бухоро** барқарор гардиданд. Дар паҳлӯи вайронаҳои **Самарқанди** қадима шаҳри нав қад бардошт. Дар шаҳрҳо биноҳои гуногуни таъиноти давлатӣ, ҷамоатӣ ва маърифатӣ сохта шуданд. Бозорҳои шаҳрҳо серодам гардиданд.

Заминдорӣ. Давраи ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Миёна чор намуди заминдорӣ, ки **мулки девон, мулки инчу, мулки вақф ва мулк ном** бурда мешуданд, мавҷуд буд. Қисми зиёди мулк заминҳое буданд, ки ба маъмурони ҳарбӣ ба ивази хизматҳояшон дар назди давлат ҳадя шудаанд ва онро заминҳои «суюрғол» меномиданд. Заминдороне, ки соҳиби чунин заминҳо буданд, аз тамоми андоз ва пардохтҳо озод гашта буданд. Заминҳои суюрғол аз авлод ба авлод ҳамчун мерос мегузашт.

- * **Мулки девон** – замини давлат.
- * **Мулки инчу** – заминҳое, ки ба авлоди ҳукмдор ва ноибон марбутанд.
- * **Мулк** – заминҳои хусусӣ.
- * **Мулки вақф** – заминҳои масҷиду мадрасаҳо.

Тақсимшавии улуси Чигатой. Дар байни ҳокимон ва амволдорони муғул ба халқҳои мамлакатҳои истилошуда ду хел нуктаи назар мавҷуд буд. Баъзеҳо тарафдори наздикшавӣ бо зодагони маҳаллӣ, савдогарон, рушди ҳунармандӣ, деҳқонӣ, пазируфтани дини ислом буданд. Гурӯҳи дигар бошад, зидди ҳаёти муқимӣ ва шаҳрӣ буда, мехостанд шаҳрҳоро вайрон карда, боғу киштзорҳоро ба чарогоҳҳо табдил диҳанд.

Як қатор хонҳои улуси Чигатой бо авлоду қабилаҳои худ тадриҷан ба Мовароуннаҳр кӯчида омада, бо аҳолии маҳаллӣ омехта гашта, муқим мешуданд. Муғулҳое, ки кӯчида наомада дар Етгисув мезистанд, мардumi ба Мовароуннаҳр кӯчида омадаро «қораунас» (дурага), муғулони маскуни Мовароуннаҳр бошанд, онҳоро «чете» (роҳзан, торочгар) меномиданд. Амалан ин таҳқири ҳамдигар буд.

Қисми иборат аз Туркистони Шарқӣ, Сибири Ҷанубӣ ва Етгисуви улуси Чигатой Муғулистон ном гирифт. **Соли 1348 Туғлуқ Темур** аз насли Чигатой хони Муғулистон таъин шуд. Қисми ғарбии улус – Мовароуннаҳр акнун мустақилона идора мегардид.

1. Хокон Мунке барои паст кардани шиддатнокии вазъият чӣ гуна тартиб андешид?
2. Ислоҳоти пулии Маъсудбек чӣ гуна натиҷа бахшид?
3. Дар бораи ислоҳотҳои Кебекхон чиро донистед?
4. Ба ҷоннокшавии ҳаёти иқтисодӣ чӣҳо сабабгорт шуданд?

Қадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии улуси Ҷиғатой.

Ислоҳотҳо	Натиҷаи ислоҳот	Шаклҳои заминдорӣ

§ 26. ҚАРАЁНҲОИ ЭТНИКӢ ВА ТАШАККУЛӢБИИ ХАЛҚИ ЁЗБЕК

Мафҳумҳои таъягоҳӣ: *Қараёни этникӣ. Халқи ёзбек. «Маданияти Қовунҷӣ».*

Қараёни этникӣ. Чун дигар халқҳои ҷаҳон ташаккулёбии халқи ёзбек низ маҳсули қараёнҳои этникие мебошад, ки давоми солҳои дароз содир шудаанд. Ёзбекҳо воҳиди алоҳидаи этникӣ буда, дар Мовароуннаҳр, Хоразм, Ётгисув, қисман дар минтақаҳои ғарбии Туркистон Шарқӣ ташаккул ёфтаанд. Асоси халқи ёзбекро гурӯҳҳои этникии маҳаллӣ, аз қабилӣ *сугдиён, бохтариён, хоразмиён, фарғониҳо, қанғҳои нимкӯч-манҷӣ, сак-массагетҳои бодиянишин*, ки дар ҳудуди имрӯзаи Ёзбекистон аз қадим ба таври муқимӣ зиндагӣ карда, бо зироати обёришаванда, ҳунармандӣ машғул буданд, ташкил медиҳанд. Ҷамчунин дар этногенези халқи ёзбек гурӯҳҳои этникӣ, ки дар давраҳои гуногун аз Сибири Ҷанубӣ, Олтой, Ётгисув, Туркистони Шарқӣ, инчунин соҳили дарёҳои Волга ва Урал ба Мовароуннаҳр дохил шуданд, иштирок менамоянд. Этносҳое, ки дар боло зикр шудаанд, асосан бо забонҳои туркӣ ва эронӣни Шарқӣ ҳарф мезаданд.

Дар сарзамини байни Амударё ва Сирдарё дар натиҷаи нахустин қараёни омехташавии этникии қабилӣ ва халқҳое, ки дар боло зикр шудаанд, майдони ҳудудии

* Чараёни этникӣ – дар давоми асрҳо бо ҳам омехта шудани қабила ва халқҳои гуногуне, ки аз рӯйи баромад ба ҳам наздиканд.

туркӣ, ки ба ҳаёти муқимӣ мутобиқ шуданд, яъне типҳои антропологии хоси халқи ўзбек кифоя ташаккул меёбад.

Дар асри III пеш аз мелод дар давраи давлати Қанғ, ки дар маҷрои миёнаи Сирдарё ташкил ёфта буд, этносҳои туркизабон устуворӣ пайдо карда, маданияти ба худ хоси онҳо ташаккул меёбад. Дар асарҳои бостоншиносӣ ин фарҳанг «**маданияти Қовунҷӣ**» ном гирифтааст. Аз рӯйи таъкиди олимони антрополог маҳз ҳамин давра дар қиёфаи зоҳирии маскунӣ водӣ ва воҳаҳо қиёфаи антропологии барои ўзбек ва тоҷикҳои имрӯзаи воҳа типҳои антропологии Осиёи Миёна пурра ташаккул меёбад.

Дигар унсурҳои этникие, ки дар этногенези ўзбекҳо иштирок кардаанд, қушонҳо, инчунин *хиониҳо*, *кидариҳо* ва *эфталҳо* мебошанд.

Ҳамчунин ба этногенези ўзбекҳо қабилаҳои туркӣ, ки дар давраи Хоконати Турк ба минтақаҳои марказии Осиёи Миёна ва Хоразм омада, муқим шудаанд, таъсири пурзӯр мерасонанд. Дар натиҷаи раванги муносибатҳои этникӣ-мадании байни унсурҳои туркӣ ва аҳолии маҳаллӣ равободани босуръати қомебиҳои маданияти қабати туркӣ ва анъанаҳои маданӣ-ҳочагии маҳаллӣ ба миён омад. **Аз асри VII** эътиборан, кишварии мо «Туркистон» ном гирифт.

* Асоси халқи ўзбекро сугдиён, бохтариён, хоразмиён, фарғонағиён, шоғиён ва сак-массагетҳо ташкил медиҳад.

* Дар давлати Қанғ «Маданияти Қовунҷӣ» ва қиёфаи антропологии Осиёи Миёна пурра ташкил меёбад

* Туркистон – кишварест, ки аҳолии туркӣ маскун аст.

Ташкилҳои халқи ўзбек. Аз асри VIII ба Осиёи Миёна ворид шудани халқҳои араб ва аҷам ба чараёнҳои

этникии минтақа таъсири калон нарасонд. Ҳамон давр, дар таркиби этникии аҳоли тағйироти муайяне рӯй дода бошанд ҳам, аҳолии муқимнишин ва ниммуқимнишини Мовароуннаҳр, суғдиҳо ва аҳолии таҳҷоии Хоразм дар

* Дар асрҳои IX–XII халқи ўзбек ташаккул ёфт. Асоси онро аҳолии таҳҷоии зироаткор ва чорводор ташкил дод, ки дар кишварамон зиндагӣ кардаанд.
* Аҳолии Мовароуннаҳр аз қадим бо ду забон: суғдӣ ва туркӣ ҳарф задаанд.

худудҳои худ монда, зери ҳукмронии арабҳо дар зери эътиқоди ягонаи динӣ зиндагӣ кардаанд.

Асри IX дар минтақаи Мовароуннаҳр қабати яклухти этникии туркӣ, муҳити зиндаи забони туркӣ тадриҷан ба вучуд меомад ва дар навбати худ дар суғдиҳо ва дигар этносҳои маҳаллӣ низ ҷараёни туркишавӣ суръат пайдо мекунад. Ҳамон давра дар Мовароуннаҳр ва Хоразм қабати этникии туркӣ соҳиби асоси пурзӯри этникӣ шуда, аксарияти пояи ин қабатро этносҳои туркии муқимнишин ташкил медоданд.

Ҷараёнҳои этникӣ, ки дар давраи Қарохониён дар Мовароуннаҳр ва Хоразм ба муносибати ба дасти қабилҳои туркӣ гузаштани ҳокимияти сиёсӣ содир шуданд, дар ташаккули халқи ўзбек ҷамъбасти гардиданд. Маҳз дар ҳамон давра омилҳои этникии барои халқи ўзбек хос ташаккул ёфтааст.

1. Ўзбекҳо дар кадом минтақа ташаккул ёфтаанд? Минтақаҳои мазкурро дар харитаи бематн ранг кунед.
2. Асоси халқи ўзбекро кадом гурӯҳҳои этникӣ ташкил медиҳад?
4. «Маданияти Қовунҷӣ» оид ба кадом давр аст ва аҳамияти он дар чист?
5. Аз кадом вақт кишварамон бо номи «Туркистон» ба забон гирифта мешавад?
6. Дар кадом аср халқи ўзбек ташаккул ёфтааст? Асоси онро кадом аҳоли ташкил медиҳад?
7. Номҳои ўзбек ва Ўзбекистон кадом маъноро мефаҳмонад? Дар ин бора фикр ронед..

БОБИ IV. МЕРОСИ ИЛМИИ АЧДОД. ХАЗИНАИ МАЪНАВИИ ДАХЛДОРӢ БА АДАБИЁТ

§ 27. ҲАЁТИ МАДАНИИ МОВАРОУННАҲР ВА ХОРАЗМ

Мафҳумҳои тақияҳои: «*Байт ул-ҳикма*». Алломаҳои бузург. *Аҳамияти забони арабӣ*. «*Дорул ҳикма ва маориф*».

«**Байт-ул-ҳикма**». Чараёнҳои тағйиротҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки дар асрҳои IX–XII дар Мовароуннаҳр ва Хуросон содир гаштанд, ба ҳаёти маданияти мамлакат низ таъсири ҷиддӣ расонданд.

Пас аз забти Мовароуннаҳр аз тарафи арабҳо дар қатори дигар мамлакатҳои истилошуда дар кишвари мазкур ҳам на танҳо дини ислом, балки ҳамчунин забон ва имлои арабӣ низ чорӣ гардид.

Донишмадоне пайдо шуданд, ки забон ва хати арабиро беҳтар аз худ карданд. Шаҳри Бағдод маркази бузурги илму маданияти Шарқ буд. Дар асри IX дар ин шаҳр «**Байт-ул-ҳикма**» ташкил гардид. Дар «**Байт-ул-ҳикма**» китобхонаи калон, инчунин дар Бағдод ва Димишқ расадхона барои пеш бурдани мушоҳидаҳои нучумшиносӣ мавҷуд буданд. Толибилмоне, ки ба ин даргоҳи илмӣ ҷалб шудаанд, баробари пеш бурдани тадқиқотҳо ба омӯзиши мероси илмии олимони қадими Юнону Ҳинд ва тарҷумаи осори онҳо ба забони арабӣ машғул мешуданд. Дар ин даргоҳ олимони Мовароуннаҳр ва Хуросон, аз қабили Ал-Хоразмӣ, Аҳмад ал-Фарғонӣ, Аҳмад ал-Марвазӣ, Ал-Аббос Ҷавҳарӣ ва Яҳё бинни Абӯмансур эҷод намуда, ба рушди илму фанни асрҳои миёна ҳиссаи сазоворе гузоштаанд.

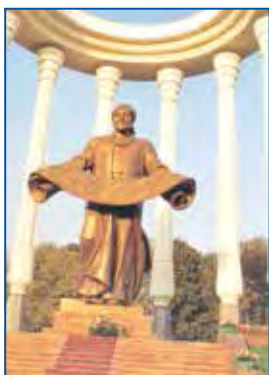
Муҳаммад ибни Мӯсо-ал-Хоразмӣ. Муҳаммад ибни Мӯсо-ал-Хоразмӣ (солҳои 783–850 зиндагӣ ва эҷод кардааст) дар сарзамини Хоразми қадим таваллуд ёфта, ба воя расидааст.

Ал-Хоразмӣ

Саводи ибтидоӣ ва донишҳои соҳаҳои мухталифро ӯ дар Ватани хеш Хоразм ва шаҳрҳои Мовароуннаҳр аз устодони зиёде гирифтааст. Сипас, ӯ дар замони халифа **Маъмун** (813–833) ба сифати мудири «Байт ул-ҳикма» фаъолият пеш бурдааст. Ӯ ҳамчун риёзидон, нучумшинос ва чуғрофидони машҳури замони худ ба илм ҳиссаи калоне гузоштааст.

Ҳатто калимаи «Алгебра» номи ихтисоршудаи ҳамин китоб «Ал ҷабр»-ро айнан ифода мекунад. Номи **Хоразмӣ** бошад, дар илми математика дар шакли истилоҳи «Алгоритм» ифодаи худро ёфт. Асари «Ал ҷабр»-и ӯ давоми асрҳо барои авлодон дар қорҳои чен кардани замин, кандани ҷӯйбор, сохтани бино, тақсими мерос ва дигар намудҳои ҳисобу ченак чун дастури амал хизмат кард. Рисолаи мазкури Хоразмӣ аллакай **асри XII дар Испания** ба забони лотинӣ тарҷума ва аз нав қор карда шуд. Рисолаи арифметикии **Хоразмӣ** дар паҳн шудани системаи ҳисобкунии даҳии позитсионие, ки асосашро рақамҳои ҳиндӣ ташкил додаанд, дар Аврупо ва тамоми дунё аҳамияти бузург касб мекунад. Ҳамин тавр, ҳамватани мо Хоразмӣ ба фанни математика асос гузошта, дар таърих аз худ изи фаромӯшнашавандае гузоштааст.

Ҳайкали
ал-Фарғонӣ дар
шаҳри Фарғона.

Аҳмад-ал-Фарғонӣ. Боз яке аз олимоне, ки дар «Байт ул-ҳикма» фаъолият нишон додааст, нучумшиноси бузург, риёзидон ва чуғрофидон **Абулаббос Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Касир ал-Фарғонӣ** (солҳои 797–865 зиндагӣ ва эҷод кардааст) мебошад. Азбаски дар шаҳри Қува (Фарғона) таваллуд ёфтааст, ӯ дар Шарқ бо **ал-Фарғонӣ** ва дар Аврупо бо тахаллуси **Алфраганус** шӯҳрат пайдо кардааст. Ӯ фанҳои нучум, риёзиёт ва чуғрофияро омӯхта, як қатор

асрҳои илмӣ ва амалиро аз худ боқӣ гузоштааст. Ӯ дар расадхонаи Димишқ асосан ба корҳои офаридани ҷадвали ситорашиносӣ, яъне зиҷ (ҷадвали астрономӣ), муайян кардани ҷой ва ҳаракати ҷирмҳои осмонӣ роҳбарӣ намудааст. **Солҳои 832–833-юм** ӯ барои ҷен кардани як дараҷаи хати тӯли замин дар қитъаи ар-Раққаи дашти Санҷори воқеи шимоли Сурия иштирок кардааст.

Соли 861 тахти раҳбарии ӯ гидрометри қадимӣ – иншооти ҷенкунии сатҳи маҷрои дарёи соҳили Нил – «Микёс ан-Нил ва дараҷоти он» аз нав барқарор карда шуд. То замони мо ҳашт асари Аҳмад Фарғонӣ расида омада, дар байни онҳо китоби «**Ҳаракатҳои фазой ва илми нучуми умумӣ**» низ мебошад. Ин китоб ҳанӯз дар **асри XII** ба забони лотинӣ тарҷума шуда, на танҳо дар Шарқи мусулмонӣ, балки ба ривочи илми нучумшиносӣ дар мамлакатҳои Аврупо низ асос гузошт.

* Таърихи Шарқ дар асрҳои миёна аз ҳамин далолат медиҳад, ки пешрафти беқиёс дар соҳаҳои маданият ва таълиму тарбия, тиббиёт, адабиёт, санъат ва меъморӣ ба вучуд омадани мактабҳои илмӣ, пайдошавию ба воя расидани мавҷҳои нав бо нави авлоди истеъдоднок – ҳамаи он дар навбати аввал боиси босуръат тараққӣ кардани иқтисодиёт, хоҷагии деҳот ва шаҳр, ба дараҷаи баланд инкишоф ёфтани ҳунармандӣ, савдову тиҷорат, сохтмони роҳ, қушодани роҳҳои нави қорвонгузар ва дар навбати аввал таъмини барқарорши нисбӣ бевосита алоқаманд буд»

Аз маърузаи Ислом Каримов 16 май соли 2014 дар қушоиши конфронси байналхалқии Самарқанд тахти унвони «Мероси таърихии алломаҳо ва муттафаккирони Шарқ дар асрҳои миёна, ролу аҳамияти он дар рушди тамаддуни замонавӣ».

Солҳои истиқлол мероси бои маънавии Аҳмад ал-Фарғонӣ ба халқ баргардонида шуд. **Моҳи октябри соли 1998-ум 1200-солагии Аҳмад ал-Фарғонӣ** васеъ қайд гардид. Дар шаҳри Фарғона бо номи ал-Фарғонӣ боғе барпо карда, ба шарафи ӯ дар ин ҷо пайкара гузошта шуд.

Эҳёи ҳаёти маданӣ ва маънавӣ. Нимаи дуюми асри IX баробари анҷоми ҳукмронии хилофат ва барқарорёбии

давлати мустақили Сомониён барои эҳёи ҳаёти маданӣ роҳи васеъ кушода шуд. Дар ҳаёти маданияи Мовароуннаҳр давраи эҳё (бедорӣ) оғоз ёфт.

Дар шахрҳои марказӣ, аз қабилӣ **Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв, Балх, Нишопур** китобхона, дӯконҳои китоб амал мекарданд. Мовароуннаҳр ва Хоразм дар оғӯши худ чунин симоҳои бузургеро тарбия карда ба камол расонданд, ки ба равнақи илм ва фарҳанги ҷаҳонӣ ҳиссаи босазое гузоштаанд.

Соли 1004 «Дорул хикма ва маъориф» («Хонаи дониш ва маориф») – «Академияи Маъмун» ташкил ёфт. Ба он **Абӯнаسر ибни Ирок** (асри X – 1034), **Абулхайр ибни Ҳаммор** (991–1048), **Абӯсаҳл Масеҳӣ** (970–1011), **Абӯрайҳон Берунӣ** (973–1048), **Абӯалӣ ибни Сино** (980–1037) ва дигарон асос гузоштанд.

Соли 1017 Маҳмуд Ғазнавӣ Хоразмро забт намуд. Қисми зиёди олимони Ҷаъолияти «**Дорул хикмат ва маъориф**»-ро ба анҷом расонида, ба Ғазна маҷбуран оварда шуданд.

11 ноябри соли 1977 Фармони Президенти Республикаи Ўзбекистон «Дар бораи аз нав ташкил намудани Академияи Маъмуни Хоразм» эълон гардид. Тирамоҳи **соли 2006** бошад, 1000-солагии «Академияи Маъмуни Хоразм» ҷашн гирифта шуд.

Моҳи майи соли 2014 дар шаҳри Самарқанд бо мақсади амиқан муҳокимаву дарк намудани мероси илмии аллома ва мутафаккирони бузурги дар асрҳои миёна дар олами Шарқ зиндагиву эҷод кардаанд арзёбии баҳои мавқеу нақши онҳо дар таърихи тамаддуни замонавӣ дар мавзӯи «Мероси таърихии аллома ва мутафаккирони асримиёнагии Шарқ, мавқеъ ва нақши он дар таърихи тамаддуни замонавӣ» конференсия байналхалқӣ гузаронда шуд. Дар он вакилон қариб аз панҷоҳ мамлакат иштирок намуданд. Дар анҷоми конференсия ҳуҷҷатҳои зарурӣ қабул шуданд.

Абӯнасри Форобӣ. **Абӯнасри Форобӣ (873–950)** дар шаҳри Фороби оби Ариси **поёноби** Сирдарё таваллуд шудааст. Ў аввал дар шаҳри маҳбуи худ, баъд дар

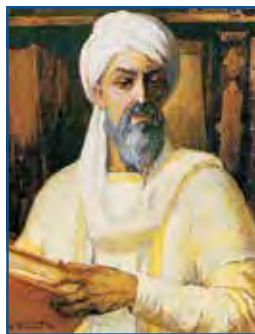
Самарқанд, Бухоро ва Бағдод илм омӯхтааст. Солҳои охири умраш дар шаҳрҳои Ҳалаб ва Димишқ зиста, соли 950 вафот кардааст. **Форобӣ** дар соҳаҳои риёзиёт, фалакиёт, тиббиёт, мусиқӣ, мантиқ, фалсафа, забонишносӣ ва адабиёт эҷод намудааст. ӯ беш аз 160 асар эҷод намуда, ба илму маданияти асрҳои миёна саҳми муносибе гузоштааст. Дар байни асарҳояш оид ба шарҳи асари «Метафизика»-и Арасту, «Китоби мусиқӣ», «Оид ба ноил гашитан ба бахту саодат», «Оид ба аъзои мавҷудоти зинда», «Шаҳри одамони фозил» ва бисёр дигар асарҳои аҳамияти муҳим доранд.

Абӯнасири Форобӣ

Яке аз хизматҳои олим дар назди илму фан ҳамин аст, ки асарҳои мутафаккирони ҷунониро шарҳ дода, онҳоро бо ғояҳои нав саршор сохтааст. ӯ дар асри миёна таснифи мукаммали илмҳои ҳисобро офарид. Азбаски **Форобӣ** фалсафавӣ ҷунониро амиқан медонист, ба онҳо шарҳҳо менавист ва саросари ҷаҳон онро тарғиб мекард, ҳамчунин илмҳои замонашро пухта омӯхта ба ривочи фанҳо ҳиссаи беназире гузошта буд. Дар Шарқ баъди Арасту (Аристотел) бо мутафаккири минбаъда «Муаллим ус-сонӣ» ва «Арастуи Шарқ» шӯҳрат ёфт. Ҷуноне ки баъзе манбаъҳои таърихӣ баён месозанд. Форобӣ беш аз 70 забонро медонистааст. Мероси боқигузоштаи мутафаккир на танҳо дар мамлакатҳои Шарқ, балки дар Аврупо ҳам паҳн гардид.

Абӯалӣ ибни Сино. Боз яке аз мутафаккирони бузурги он давра Абӯалӣ ибни Сино буд, ки соли 980 дар деҳаи Афшонои назди шаҳри Бухоро дар оилаи амалдори маҳаллӣ ба дунё омадааст. Пас аз хатми мактаб

Абӯалӣ ибни Сино

аз устози худ Абӯабдуллоҳ илмҳои мантик, фалсафа, риёзиёт ва фикхро омӯхтааст. Аз синни шонздаҳсолагиаш асарҳои олимони Шарқ ва Ғарбро оид ба фанҳои гуногун мустақилона меомӯзад. Ӯ хусусан асарҳои алломаҳои қадимаи илми таъбаат **Гиппократ** ва **Гален**, ҳамчунин ҳақим ва мутафаккири бузурги шарқи асримиёнагӣ **Абӯбакр ар-Розӣ** (865–925)-ро аз худ мекунад.

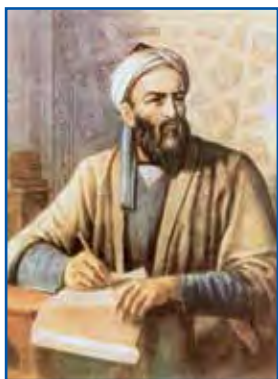
Ибни Сино дар синни ҳабадҳсолагиаш чун ҳақим ва олими бозътибор ба воя мерасад. Пас аз таъбати

Абӯалӣ ибни Сино дар Шарқ бо номи «Шайхур раис», дар Ғарб бо номи «Авитсенна» шӯҳрат ёфтааст.

амир Нӯҳ ибни Мансур иҷозати истифода аз китобхонаи дарбори Сомониёнро ба даст меоварад. Бо ҳукми тақдир ӯ дар Гурганҷ (Урганҷ) аз қатори олимони академияи Маъмун ҷой мегирад. Соли 1037 вафот карда, дар **Ҳамадон** дафн гардидааст.

Ибни Сино оид ба соҳаҳои гуногуни илм беш аз 450, аз ҷумла доир ба тиб 43 асар навиштааст. Дар асари 5-ҷилдаи қомусиаш «Алқонун фит-тиб» (Қонунҳои тиб) ба бисёр масъалаҳои хеле муҳими таъбаат, аз қабилӣ сабаб ва манбаҳои пайдоиши маризӣ, ташхис, усулҳои муолиҷа, хусусиятҳои растаниҳои шифобахш ва дорувор, парҳез, аҳамияти тарбияи бадан ба саломатии инсон эътибори махсус дода шудаанд. Асари мазкур ханӯз дар **асри XII** ба забони лотинӣ тарҷума шуда, то асри XVII дар тиббиёти Аврупо ба сифати дастурамали асосӣ истифода гаштааст.

Абӯрайҳони Берунӣ.

Абӯрайҳони Берунӣ. Абӯрайҳони Берунӣ (973–1048) дар шаҳри қадимаи Кати Хоразм таваллуд ёфта, дар Урганҷ таълим гирифтааст. Баъд

дар саройи Хоразмшоҳ **Абулаббос Маъмун II** эҷод намудааст. Баъди забти Хоразм бо амри **Маҳмуд Ғазнавӣ** ба шаҳри Ғазна кӯчида, то охириин лаҳзаҳои умр дар он ҷо эҷод намудааст. Берунӣ соли 1048 дар Ғазна вафот кардааст.

Берунӣ оид ба илмҳои фалакиёт, ҷуғрофия, риёзиёт ва таърих беш аз 160 асари илмӣ навиштааст. Асарҳои «Осор-ул-боқия», «*Ҳиндустон*», «*Минералогия*» ва «*Геодезия*»-и Берунӣ аз ҳамин ҷумлаанд. Ӯ дар асарҳои худ оид ба фалакиёт қариб панҷ аср муқаддам аз **Коперник** оиди дар атрофи Офтоб давр задани Замин аввалин шуда дар асрҳои миёна фикрро ба миён овард, **курашаклии Замиро** асоснок намуд. Ӯ ҳолати **1029 ситора**, чадвали ситорагонро оид ба калонтарини онҳо тартиб дода, харитаи ҷуғрофии ҷаҳонро кашид. Берунӣ нисбати олимони **аврупоӣ 450** сол пештар мавҷуд будани қитъаи Америкаро тахмин карда, онро чандин бор дар асарҳоиаш ина сохтааст. Фикри Берунӣ дар бораи дар нимкураи ғарбӣ мавҷуд будани хушкӣ калон асрҳои XV–XVI тасдиқи худро ёфт. **Берунӣ** барои чен кардани дарозии гирдогирдии Замин усули нав – усули риёзиётро тартиб дод. Вай аввалин шуда глобуси кураи Замиро сохт. Мероси бузурги илмӣ ва фалсафии **Берунӣ** бешак дар ҳазинаи илму маданияти ҷаҳонӣ ҳиссагузори калоне гардид.

*... агар ба сифати натиҷаҳои даври эҳёи Аврупо асарҳои адабиёт ва санъат, дурдонаҳои меъморӣ, тиббиёт ва дарки инсон кашфиётҳои нав рӯй дода бошад, хислати ба худ мутобиқи давраи «Эҳёи Шарқ, сараввал фанҳои аниқу табиӣ, аз қабилӣ математика, астрономия, физика, кимия, геодезия, фармакология, тиббиёт, ҳамчунин дар ривочи фалсафа ва адабиёт намоён мегардад.

Ислои Каримов

1. «Байт ул-ҳикма» дар қадом шаҳр ташкил ёфтааст? Дар бораи «Байт ул-ҳикма» аз энциклопедияи миллии Ўзбекистон маълумотҳои иловагиро ёфта, ба дафтарадон нависед.

2. Бигӯед, ки чаро дар асрҳои IX–XII дар кишварамон илму фан хеле тараққӣ ёфтааст?
3. Мавқеи ишғолкардаи Мусо ал-Хоразмӣ ва Аҳмад ал-Фарғонӣ оид ба математика аз чӣ иборат аст?
4. «Академияи Маъмун» кадом солҳо фаъолият пеш бурдааст? Оид ба «Академияи Маъмун» аз энциклопедияи миллии Ўзбекистон маълумоти иловагиро дарёфта, ба дафтаратон нависед.

Чадвали поёниро бо маълумотҳо оид ба мавзӯи мутафаккирони бузурги Мовароуннаҳр ва Хоразм пур кунед.

Мутафаккирони бузург	Солҳои таваллуду эҷодиёт	Ба рушди кадом фанҳо ҳисса гузоштаанд	Асарҳои иншокардашон

§ 28. АДАБИЁТ

Мафҳумҳои тақияҳои: *Адабиёти хаттии туркӣ*. «Устои араб ва ғайриарабҳо». «Қутадғу билиғ». «Девони луғоти турк», «Ҳидат ул-ҳақоийқ».

Адабиёти хаттии турк. Дар асарҳои X–XII баробари эҷодиёти даҳонакии халқии аз қадим давомкардаистодаи халқҳои туркии Мовароуннаҳр, Туркистони Шарқӣ як қатор адабиёти хаттӣ ба амал омад. Як қатор асарҳои бузурге офарида шуданд. Аз ҳама нодиртаринаш «Қутадғу билиғ»-и **Юсуф Хос Ҳочиб**, «Девони луғат ут-турк»-и **Маҳмуд Қашғарӣ**, «Ҳидат ул-ҳақоийқ»-и **Аҳмад Югнакӣ**, «Ҳикмат»-и **Аҳмад Яссавӣ** мебошанд. Ин дар забони адабии турк барои ба вучудоии забони кӯхнаи ўзбек ва уйғур марҳалаи муҳим гардид.

Маҳмуд аз-Замахшарӣ. Абулқосим Маҳмуд аз-Замахшарӣ соли 1075 дар деҳаи Замахшари Хоразм таваллуд шудааст. Ташнагӣ ба илм водор сохт, ки дар Бухоро, Марв, Нишопур, Исфажон, Шом, Бағдод, Ҳирот ва Макка ҳаёт ба сар барад, забон ва адабиёти араб, илмҳои динӣ, санъати хаттотӣ, мақом ва урфу одатҳои арабиро омӯзад. Ӯ доир ба чуғрофияи минтақа маълумотҳоро чамъ овард. Маҳмуд Замахшарӣ оид ба илмҳои соҳаи гуногун беш аз 50 асар навиштааст.

Бисёриашон ба фонетика ва морфологияи забони арабӣ бахшида шудааст. «Ал-Муфассал», «Ал-Кашшоф» оид ба тафсири Қуръони карим аз ҷумлаи онҳост. Замахшарӣ бо номҳои шарафноки устои «Араб ва ғайриараб», «Фахри Хоразм» ситоиш ёфтааст. **Маҳмуд Замахшарӣ соли 1144** дар Хоразм вафот намудааст.

Соли 1995 дар Ўзбекистон 920-солагии Маҳмуд Замахшарӣ васеъ қайд гардидааст.

Юсуф хос Ҳочиб. **Юсуф Хос Ҳочиб** (асри XI) адиби туркиғоя, мутафаккир ва арбоби давлатӣ буда, муаллифи достони «Қутадғу билиг» аст. Вай дар шаҳри марказии қорахониён Болосоғун таваллуд ёфтааст. **Юсуф** дар ин ҷо забони арабӣ ва форсӣ ва адабиётхоро пухта омӯхт. Донишхоро оид ба математика, фалсафа, мантиқ ва ғайраро мукамал аз бар намуда, ба қорҳои давлатӣ, қоидаҳои идора мароқ зоҳир намуд. Оид ба ҳаёт ва роҳи эҷодии **Юсуф** маълумотҳо ночиз аст. Манбаи ягонае, ки аз хусуси **Юсуф Хос Ҳочиб** ҳикоя мекунад достони «Қутайду билиг» аст. **Ҷ соли 1069** ба навиштани асари «Қутадғу билиг» (Донише, ки бар саодат мерасонад) дар Болосоғун шурӯъ намуда, **соли 1070** дар Қошғар ба анҷом расонид. Асарро ба ҳукмдори қорахониён **Тамғоч Бугроҳон** тақдим намуд. «Қутадғу билиг» ба **Тамғоч Бугроҳон** маъқул афтада, ба **Юсуф** мартабаи «Хос Ҳочиб» (бародари дар)-ро медиҳад. Аз ҳамон вақт адибро **Юсуф Хос Ҳочиб** меномидагӣ шуданд.

Дар асар оид ба инсон ва моҳияти иҷтимоии он, мавқеу вазифааш дар ҳаётро ҳамҷониби таҳлил мекунад. Дар «Қутадғу билиг» халқи оддӣ, инсони меҳнаткаш бо эътибора алоҳида тасвир меёбад. Дар асар оид ба ахлоқ, одоб, садоқат ва муҳаббат барин масъалаҳо суханони ҳикматомез баён шудаанд. **Ҷ** ба илм ва маърифат калиди саодат гӯён менигарад. Аз ҳамин сабаб дostonашро «**Қутадғу билиг**» номидааст. Дар он илму маърифатро тарғиб мекунад, олимонро ҳамду сано меҳонад, сарварони давлатро барои аз аҳли

илму фан таълим гирифтагӣ ва бо маслиҳати онҳо кор кардан даъват месозад.

Маҳмуд Қошғарӣ. Оид ба ҳаёт ва фаъолияти эҷоди Маҳмуд Қошғарӣ, ки дар асри XI зиндагиву эҷод намудааст, маълумоти зарурӣ мавҷуд нест. Номи пурраи олим **Маҳмуд Қошғарӣ ибни Ҳусейн ибни Муҳаммад.** Аз ҷиҳати иҷтимоӣ ба сулолаи карохониён мансуб. Дар ҷавонӣ таълими ибтидоиро гирифта, дар шаҳрҳои **Қошғар, Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур** донишашро баланд бардошт. Ӯ араб, форс, туркӣ ба-рин 7–8 забонро пухта омӯхтааст. **Солҳои 1056–1057** дар натиҷаи низоъҳои дохилаи мамлакат олим ватани худро тарк намуда, дар давоми 15 сол дар байни халқҳои бародари гирду атроф гаштан маҷбур шуд. Дар ана ҳамин солҳо ӯ кишварҳои, ки халқҳои туркӣ истиқомат мекарданд, давр зада баромада, дар ин маҳалҳо бо қабила, авлодони туркӣ, саромад ва номгузорӣ, ҷойгиршавӣ, урфу одатҳо, алахусус хусусиятҳои забонро синҷакорона меомӯзад. Сипас, ба Бағдод рафта, **соли 1072** асари саросари дунё машҳураш «Девони луғат-ут-турк» (Девони калимаҳои туркӣ)-ро менависад.

Асари мазкури **Маҳмуд Қошғарӣ** оид ба омӯзиши таърих, тарзи зиндагонӣ, маданият, урфу одат, адабиёти халқҳои ҳамондавраи Осиёи Миёна манбаи ниҳоят нодир аст. Асари «Девони луғат-ут-турк» аввалин асари луғати универсалӣ буда, муаллифи худро саросари дунё ба сифати олими қомусӣ шиносонд. Дар асари мазкур олим маънои калимаҳои забонҳои қабила ва авлодони (халқҳои) туркиро дар забони арабӣ эзоҳ дод. Асари Маҳмуди Қошғарӣ, чуноне ки худаш зикр намудааст «пештар касе тартиб надодааст», бо тартиби алоҳидаи ба касе номаълум таҳия гардидааст. Мувофиқи он Маҳмуди Қошғарӣ аввалин тадқиқотгари забон, маданият, этнография ва фолклори халқҳои туркӣ ба ҳисоб меравад. Боз як арзиши «Девони луғат ут-турк» ҳамин аст, ки олим дар асари худ хазинаи дунёро илова кардааст.

Аҳмад Югнакӣ. Боз як шоир ва мутафаккире, ки дар

асри XII ба забони туркӣ эҷод намудааст, Аҳмад Югнакӣ буд. Ягона мероси адабии Аҳмад Югнакӣ «Ҳибат ул-Ҳақойик» («Тӯҳфаи ҳақиқатҳо») боқӣ мондааст. Он ёдгории гаронбаҳо ва нодири забони адабии турк ба ҳисоб меравад. Дар асари худ **Юсуф Хос Ҳочиб** барин олиму фозилони илму фанро ҳамду сано меҳонад, маърифатпарвариро тарғиб месозад, одамонро ба илмнокӣ маърифатнок шудан даъват месозад. **Югнакӣ** худро шоир не, балки муаллими адаб ҳисобидааст. Дар ин асар, ки китоби ба худ хоси ахлоқист, маъноӣ Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифро ҷойгир сохтааст. Он бо мақсади ташвиқи ахлоқи дини ислом, ба воя расондани тарбияи инсонӣ комил навишта шудааст

1. Аз адабиёти хаттии туркӣ аз ҳама нодирашро қайд намоед.
2. Бигӯед чӣ, забони адабии турк барои ба вучуд омадани кадом забонҳо аҳамияти калон дошт?
3. Маҳмуд Замаҳшарӣ дар кучо таваллуд шудааст ва бо кадом номҳо ситоиш кардаанд?
4. Асари «Қутадғу билиг» аз тарафи кӣ навишта шудааст?
5. Дар бораи Маҳмуди Қошгарӣ ва асараш «Девони лугатит турк» сухан ронед.
6. Бигӯед, ки чаро Аҳмади Югнакӣ худро шоир не, балки муаллими адаб ҳисобидааст?

Чадвали поёниро бо маълумотҳо дар бораи вакилони адабиёт пур кунед.

Адибон	Қай зиндагӣ кардааст?	Бо кадом номҳо ситоиш шудааст?	Асарҳои иншокардаашон

§ 29. РИВОҶИ ДОНИШҲОИ ДИНӢ

Мафҳумҳои тақияҳои: *Ҳадис. Илми калом. Фикҳ. Дин. Тасаввуф. Тариқат. Мафкура.*

Имом ал-Бухорӣ. Қатори дигар олимони дунявӣ дар роҳи тақомули таълимот ва мафкураи ислом хизмати уламои муҳаддиси мовароуннаҳрӣ низ басо бузург аст.

Мачмӯи ёдгории
Имом ал-Бухорӣ
дар Самарқанд.

Дар ин бора хусусан ҳиссаи **Имом ал-Бухорӣ** (**Муҳаммад ибни Исмоил ал-Бухорӣ**) (810–870), хизмати босазои ҳамзамон ва шогирди ӯ **Абӯисо Муҳаммад ат-Тирмизӣ** (824–894) низ дар равнақи илму фан хеле калон аст.

Имом ал-Бухорӣ оид ба таълимоти ислом беш аз бист асар навиштааст. Танҳо дар як асараш «*Ал-ҷомеъ ас-саҳеҳ*» 7275 ҳадис ҷойгирифтааст.

Моҳи октябри соли 1998-ум 1225-солагии мутафаккири бузург Имом

ал-Бухорӣ қайд гардид. Дар деҳаи **Хартанги** наздикии Самарқанд мачмӯи ёдгории Имом ал-Бухорӣ барпо шуд. Асари 4-чилдаи «Ал ҷомеъ ас-саҳеҳ»-и ӯ бори аввал ба забони ўзбекӣ нашр шуда, ба хонандагон тақдим гардид.

* **Ҳадис** (ба арабӣ–ривоят, нақл) – дар дини ислом баъди **Қуръони Карим** манбаи муқаддас ба ҳисоб меравад. Мачмӯи маълумотҳо оид ба **фаъолият** ва **нишондодҳои Муҳаммад (с.а.в)** пайгамбар.

Абӯмансур ал-Мотурудӣ. Алломаи бузург **Абӯмансур ал-Мотурудӣ** (870–944), ки ба равнақи илми каломи ҳиссаи сазоворе гузоштааст, дар деҳаи **Мотуруди** наздики Самарқанд таваллуд ёфтааст. Ҳарчанд **Ал-Мотурудӣ** як қатор асарҳои доири таълими қоидаҳои одоби исломӣ, қонунҳои шариат ва асрори камолоти маънавӣ, ахлоқиро таълиф карда бошад ҳам, танҳо асарҳои муҳимтаринаш тахти унвонҳои «*Китоб ат-тавҳид*» (Ягонагии Аллоҳ), «*Таъвилот аҳл-ас-сунна*» (Шарҳи анъанаҳои сунна) боқӣ мондаанд. Дар онҳо моҳияти таълимоти динӣ, урфу одатҳои исломӣ дар боби камол ёфтани

Ёдгории
Абӯмансур
ал-Мотурудӣ.
Самарқанд.

инсон ва ташаккули ҷаҳонбинии ӯ талқин гаштаанд. **Ал-Мотурудӣ соли 944** дар Самарқанд вафот кардааст.

Ба шарофати истиқлол суннатҳои динӣ барқарор ёфтанд. **Моҳи ноябри соли 2000** дар Ватанамон **1130-солагии** таваллуди Имом ал-Мотурудӣ қайд гардид. Дар Самарқанд бахшида ба хотираи ал-Мотурудӣ маҷмӯи ёдгори барпо гардида, асрҳояш ба забони ўзбекӣ chop шуданд

Он аз ақлу заковат ва матонати беқийёси шахси нодире далолат медиҳад, ки дар олами ислом ба шарафи бузурги «Ислоҳқунандаи эътиқоди мусулмонон сазовор шудааст».

Ислом КАРИМОВ.

«Маънавияти воло – қувваи мағлубнопазир».

Бурхониддин ал-Марғионӣ. Олим-фақеҳ (хуқуқшиноси машҳур **Бурхониддин ал-Марғионӣ соли 1117** дар **шаҳраки Риштони** водии Фарғона таваллуд ёфтааст. Асари нодиртарин ва гаранбаҳои **ал-Марғионӣ** китоби чорчилдаи ӯ «Ҳидоя» аст, ки ба забони арабӣ навишта шудааст. Ин китоби хуқуқшиноси ислом барои хуқуқшиносони мамлакатҳои мусулмон ҳам дастури назариявӣ ва ҳам дастури амалӣ ба ҳисоб мерафт. Китоб ба якҷанд забонҳо тарҷума шудааст.

Ҳоло ҳам ба сифати манбаи муҳим истифода гардида меояд. Аз ҳамин сабаб аллома на танҳо дар байни уламоҳо, балки халқ ҳам чун «*сарбони роҳи ҳидоят*» гуфта ҳурмату эътибори калон ёфт. Бурхониддин ба номи шарафноки вал-милла (далили, исботи дини ислом) сазовор гардид.

Соли 2000-ум 910-солагии ал-Марғионӣ қайд гардид. Ба ҳамин муносибат дар маркази шаҳри Марғелон маҷмӯи ёдгории Бурхониддин Марғионӣ барпо гардида, дар ҳамин ҷо мақбараи рамзии ӯ қад кашид.

Дин. Дар ҳаёти маънавии асрҳои IX–XIII дини ислом нақши муҳим бозидааст. Дини ислом ва шариат, ки ҳамон давр дар Шарқи мусулмон васеъ паҳн гашта ба дараҷаи дини ҷаҳонӣ расида буд, ба мафкураи олами мусулмон

табдил ёфт. Аҳолии Мовароуннаҳр дини исломро қабул карда, ба иҷрои аҳкоми шариат, ҳамчунин омӯзиши хат ва забони арабӣ шуруъ менамояд. Дар шаҳрҳои марказӣ як қатор масҷиду мадрасаҳо қад кашиданд.

Асри XII дар маҳаллаи Дарвозаи Мансури Бухоро ҳатто махсус барои қонуншиносҳо «*Мадрасаи фақиҳон*» бунёд гашта буд. Ин гуна дорилфунуни олий асосан ба омӯзиши мукаммали манбаъҳои асосии таълимоти дини ислом: Қуръони карим, Ҳадиси шариф ва забони арабӣ эътибори калон меод. Дар омӯзиши амиқи аҳкоми шариат «Тафсир» – «Шарҳи Қуръони карим» манбаи хеле бой ва пурарзиш ба ҳисоб мерафт. Фанни фикҳ (ҳуқуқшиносии ислом) дар бораи ахлоқ ва аҳкоми шариат маълумоти мукамал медиҳад.

Дар раvнақи таълимоти дини ислом ва тарғиботи он хусусан шаҳри Бухоро маркази асосӣ ба ҳисоб мерафт. Аз мадрасаҳои Бухоро олимони варзидаи фикҳшинос, қозихо ва имомҳои бисёре ба воя мерасанд. Аз ин рӯ, аз асри IX инҷониб Бухоро бо номи «*Қуббат-ул-ислом*» (Гумбази дини ислом) шӯҳрат дорад.

* **Тасаввуф (суфия)** – таълимотест, ки мусулмононро ба ҳалолӣ, покӣ, баробарӣ, эҳтироми қадру кимати инсон, рӯзгузаронӣ бо меҳнати ҳалол, истифода набурдани меҳнати дигарон даъват менамояд.

* **Тарикат** – роҳи дурусти ба қоидаҳои тасаввуф амал кардан, яъне расидан ба дараҷаи инсонии комилро нишон медиҳад.

Тасаввуф. Тасаввуф дар шарқи мусулмонӣ асрҳои миёна васеъ паҳн гардида буд. Ин таълимот аввал дар миёнаҳои асри VIII дар Ироқ ба вучуд омадааст.

Асоси таълимоти тасаввуфро ғайбӣ инсон ва камолоти вай ташкил медиҳад. Дар кишварҳои гуногуни Мовароуннаҳр тарикатҳои мухталифи тасаввуф пайдо мешаванд. Дар Туркистон асри XII Яссавия, охири асри XII дар Хоразм Кубровия, асри XIV дар Бухоро Нақшбандия ва ғайра арзи амал менамоянд.

Тасаввуфе, ки дар асри XII дар Мовароуннаҳр васеъ доман паҳн карда буд, *тариқати Яссавия* буда, ба он **Аҳмад Яссавӣ** асос гузоштааст. Асосҳои тасаввуф дар асари машҳури Яссавӣ «Ҳикмат» баён шудаанд. Ба ақидаи Аҳмади Яссавӣ *бидуни шариат тариқат, бидуни тариқат маърифат, бидуни маърифат ҳақиқат* буда наметавонад. Ҳар яке аз онҳо ҳамдигарро пурра карда, такмил медиҳанд. Дар асоси тариқати Яссавӣ ғояи аз тариқи гӯшанишинӣ ва тарқи дунё кардан расидан ба камолот пеш гузошта шуда буд. Ба камолот танҳо касе расида метавонад, ки аз роҳат ва фароғати дунёи фонӣ даст кашада, бо гӯшанишинӣ (узлат) дар роҳи тоату ибодат заҳмат кашада, меҳнати пурмашаққатеро анҷом диҳад. Хуллас, ҳарчанд дар тариқати Яссавӣ меҳнати пурмашаққат ва азият дар роҳи шариат, ҳамчунин тарқи дунё намудан тарғиб гардад ҳам, аммо инсон ба дараҷаи зоти шариф васф карда мешавад. Таъкид мегардад, ки инсон аз ҳар гуна молу давлат болотар меистад. Боз яке аз симоҳои барҷастаи таълимоти тасаввуф **Начмиддин Кубро** (1145–1221) аст, ки дар Хоразм ба тариқати «Кубровия» асос мегузорад. Тафовут аз тариқати Яссавия тариқати Кубровия тарқи дунё намуданро рад мекунад. Ғояи дар чараёни меҳнати пурмашаққати роҳи камолот ҷоиз будани баҳрамандӣ аз нозу неъматҳои ин дунё пеш гузошта мешавад. Дар тариқати Кубровия даъвате ба амал оварда мешавад, ки муҳаббат ба халқу ватан бояд ниҳоят пурзӯр гашта, дар ҳама гуна лаҳзаҳои вазнин бо омма якҷоя ва баҳри ҳифзи истиқлоли ватан мубориза бояд бурд.

Асри XIV тасаввуф дар тариқати **Нақшбандия** боз ҳам ривож меёбад. Ба он **Баҳоуддини Нақшбанд** асос мегузорад. **Ҷ соли 1318** дар наздикии Бухоро деҳаи **Қасри Ҳиндувон** дар оилаи ҳунарманди ба газвор нақш андозанда ба дунё омадааст. Дар ҷавонӣ баробари таълим гирифтани ба газвори кимҳоб гул андохтанро пухта омӯхта, касби падарӣ – наққоширо пеша кардааст.

Хоча Баҳоуддин асарҳоро таҳти унвонҳои «*Ҳаётнома*» ва «*Далил ал-ошиқин*» навишта, тариқати худро офарид. Тариқати Нақшбандия дар Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм васеъ паҳн гардид. Тариқати Нақшбандия инсонро ба ҳалолӣ, покӣ даъват сохта, бо меҳнати худ рӯз гузарондан, ба муҳточи он хайру эҳсон кардан, софдил ва хоксор шудан даъват месохт. Ҳикмати ӯ «Дил ба ёру даст ба қор» моҳияти ҳаётии тариқати Нақшбандияро ифода месозад. Ӯ тарки дунё карданро рад карда, меҳнатдӯстӣ, оддигӣ ва донишмандиро тарғиб месозад. Ба тараққиёти таълимоти Нақшбандия дар асарҳои минбаъда *Алишерӣ Навоӣ*, *Абдурахмони Чомӣ*, *Хоча Аҳрор* барин алломаҳои бузург ҳиссаи босазое гузоштаанд.

Ба шарофати Истиклол номи азизу мубораки *Аҳмад Яссавӣ*, *Баҳоуддин Нақибанд*, *Наҷмиддин Кубро* барин бобоёнамон барқарор ёфта, қадамчояшон обод гардид. Асарҳояшон чоп шуда, аз мероси бебаҳои онҳо авлоди имрӯза баҳрааманд мегардад. Ҳол он ки дар асоси таълиму тарбияи исломӣ аҷдод камол ёфта, аз худ мероси абадзинда боқӣ гузоштаанд.

1. Аз уламоҳои муҳаддиси Мовароуннаҳр кихоро медонед?
2. Ал-Мотурудӣ чӣ гуна асарҳо навиштааст?
3. Дар ҳаёти маънавӣ аҳамияти дини ислом дар чист?
4. Тасаввуфро чӣ гуна таълимот аст?
5. Дар асоси тариқати Яссавия чӣ гуна нуктаи назар баргарӣ дорад?
6. Ҷояҳои ватанпарвариро аз тариқати Кубровия таъриф диҳед.
7. Тариқати Нақшбандия инсонро ба чӣ даъват месозад?

§ 30. МЕЪМОРӢ, МУСИҚӢ, САНЪАТ

Мафҳумҳои таҷағоҳӣ: *Меъморӣ. Санъат. Дин. Нақшоӣ. Кандакорӣ. Хаттотӣ. Шашмақом.*

Меъморӣ. Сохтори иҷтимоӣ-сиёсии ҷомеаи асри миёна ва мафкураи дини ислом ба ин қабил соҳаҳои ҳаёти маданӣ низ таъсири пурзӯр расонданд. Дар

шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тирмиз, Ўзган ва Марв сарой, масҷид, мадраса, манора, мақбара ва корвонсаройҳои сершуморе сохта шуданд. Мақбарайи Исмоили Сомонӣ, масҷиди Намозгоҳ, Манорайи Калон дар шаҳри Бухоро, дигар манораҳо ва биноҳои зиёде дар Вобкент ва Ҷарқӯғон намунаҳои меъмории ҳамон давр мебошанд. Ёдгориҳои мазкур аз ривочи меъмории ба худ хос далолат медиҳанд.

Хонбандӣ – сарбанди обанбор. Дар асри X.

Ҳамон давр аз сангҳои суфта, хишти пухта ва масолеҳи ба об тобовари бинокорӣ иншоотҳои гуногуни обӣ: обанборҳо, сарбандҳо, ноаҳо, кӯпрукҳо, сардобаҳо ва корезҳо барпо мешаванд. Ченакҳои ин гуна иншоотҳо аз нуқтаи назари мате-матикӣ хеле мукамалӣ дошт. Масалан, дар обанбори **Хонбандӣ**, ки **асри X** дар натиҷаи бастанӣ дараи кӯҳи Пастоғи қаторкӯҳи Нурато барпо шудааст, 1,5 миллион метри мукааб об ҷамъ оварда мешуд. Сарбанд аз санги хоро ва масолеҳи ба об тобовари бинокорӣ бунёд шуд. Ҳангоми бунёди ин сарбанд муҳандисон на танҳо қувваи таладиҳандаи амудиву шоқулии оби ҳавз, балки қувваи таъсири заминларзоро низ ба ҳисоб гирифтаанд. Он бешубҳа аз ҳамин далолат медиҳад, ки қонун дар бораи қувваи фишори об, ки физики машҳури фаронсавӣ Блезк **Паскал асри XVII** кашф карда буд, 7 аср муқаддам ба муҳандисони Мовароуннаҳр маълум будааст.

Аз **асри X** эътиборан дар бинокорӣ иморатҳои синҷкорӣ раванқ меёбад. Аз таксинҷ то сутуну сарроф ва болорҳои биноҳои яккасинҷу ҷуфтсинҷ ҷӯбҳо бо усули пайванд сохта шуда, байни синҷҳо бо хишти хом ё лой пур карда мешуданд. Сохтмони чунин иморатҳо то ба замони мо боқӣ мондаанд. Аз қорҳои ҷустуҷӯкунӣ ман-

зилгоҳҳои харобаҳои шаҳристони **Афросиёб, Варахша, Бухоро** ва **Пойканд** маълум мешавад, ки асрҳои X–XI низ иморатҳо аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, дар меъмории шаҳр мавқеи асосӣ доштаанд.

Наққошӣ, кандакорӣ ва хаттотӣ. Асрҳои IX–XII дар баробари меъмории *санъати наққошӣ* ва *кандакорӣ* низ ривочу равнақ меёбад. Пештоқ, дар ва як қисми девори иморатҳо ҳам бо навиштаҷоти гуногунмазмун фаро гирифта шуда буданд.

Ҳамон давр *хаттотӣ* яке аз соҳаҳои муҳим ва паҳнгардидаи санъати халқӣ буд. Ба туфайли ҳанӯз кашф нагардидани чопи китоб ва танҳо аз ҷониби хаттотон нусхабардорӣ гардидани китобҳои дастнавис санъати хаттотӣ хеле инкишоф меёбад. Намунаҳои хаттотӣ, ки бо услубҳои гуногуни ҳусни хат иҷро мегардиданд, дар нақшҳои меъмории низ ба сифати бахшандаи ороиши мазмуни ҳаёти ва завқи эстетикӣ истифода мешуданд.

Санъати мусиқӣ. Садаи IX – ибтидои асри XIII санъати мусиқӣ низ хеле тараққӣ мекунад. Ид, тӯй, сайру гашти мардум ва дигар маросимҳо бе суруду тарона намегузашт. Дар он давр созандаҳо асбобҳои созии торӣ, зарбию нафасиро, аз қабилӣ уд, танбӯр, рубоб, най, сурнай, карнай, қӯшнаӣ ва сетор васеъ истифода намудаанд.

Ҳамон давр дар асоси оҳангҳои халқӣ оҳангҳои нав ба нав, аз қабилӣ «Рост», «Хусравонӣ», «Бода», «Ушшоқ», «Зерафканда», «Бузрук», «Сипоҳон», «Наво», «Баста», «Тарона», ки минбаъд барои оҳанги классикии халқҳои тоҷикӣ «Шашмақом» пойдевор шуданд, эҷод гардиданд. Санъати мусиқӣ бешубҳа дар робита бо шеърӣ ва илми мусиқишиносӣ тараққӣ мекунад.

1. Аз намунаҳои меъмории асрҳои IX–XII нақл кунед. Дар бораи онҳо аз адабиётҳои иловагӣ маълумот ҷамъ оваред.
2. Санъати наққошӣ, кандакорӣ ва хаттотӣ чӣ тавр тараққӣ кардааст?
3. «Шашмақом» чист?

Б О Б И V АМИР ТЕМУР ВА ТАЪРИХИ ДАВРАИ ТЕМУРИЁН

§ 31. ВАЪЪЯТИ ИҚТИМОИВУ СИЁСИИ МОВАРОУННАХР ДАР МИЁНАИ АСРИ XIV

Мафҳумҳои тақягоҳӣ: *Парокандагии сиёсӣ. Майдони муборизаи сиёсӣ. Мубориза барои истиқлоли мамлакат. Сарбадорон.*

Парокандагии сиёсӣ. Солҳои 50–60-уми асри XIV Мовароуннаҳр ба 10 бекигарии мустақил тақсим шуд. Ҳокимони ин маҳалҳо худро ҳокимони мутлақ эълон карда, як қатор вилоятҳои мамлакат ба ҳукмдорӣ алоҳида тақсим гардида, дар байни онҳо низоъ пурзӯр гашта, ба набардҳои хунин табдил ёфт. Парокандагии сиёсӣ, ҷангу ҷидоли байниҳамдигарӣ боиси тангӣ гардида, аҳволи мамлакат, алалҳусус хоҷагии деҳотро хонавайрон сохт.

Бар зами ин амирони Муғулистон, ки дар Туркистони Шарқӣ ва Ғитисув ташкил гардида буданд, ба мақсади забти Мовароуннаҳр якҷанд маротиба ба маҳал юриш сар карда, онро тороч намуданд. Бар зидди юришҳои амирхон Муғулистон, ки сабабгори вайронкориҳо шуданд ва зулму истибдоди онҳо ошӯбҳои халқӣ оғоз ёфтанд.

Дар ҷунин ваъъяте, ки ҷангҳои дохила авҷ гирифта, ба муқобили зулми муғулҳо ошӯбҳои мардумӣ шурӯъ шуда буданд, дар мамлакат неруи нави сиёсӣ пухта мерасид.

Давраи ҷавонии Амир Темур. Амир Темур 9 апрели соли 1336 дар деҳаи **Хӯча илғори** (ноҳияи Яққабог) наздикии Кеш (Шахрисабз) таваллуд ёфтааст. Номи пурааш Амир Темур ибни Амир Тарағай ибни Амир Баркул буд. Модари Амир Темур Такина хотун зани соҳибобрӯи Кеш буд. Падари ӯ **Амир Тарағай** аз оқсақолони авлоди барлос ба ҳисоб мерафт. Аҷдодашон дар вилоятҳои Кеш ва Насаф соҳибии мулкҳои худӣ буда, ҳокимӣ кардаанд. **Ҷавонии Амир Темур** дар маҳали маҳбуб –

Кеш гузаштааст. **Амир Тарагай** писарашро аз хурдӣ хуб тарбия карда, дониш дод. Муомила аз ҷавонӣ бо хурду калон, илмҳои шикору ҳарбиرو омӯзонд. Дар ҳафтсолагӣ ба мадраса рафт. Ҳангоми ба ин ҷо омадан аз алифбо пурра бохабар буд. Дар дувоздаҳсолагӣ аз баҳри бозиҳои ба бачагон хос баромад, бо ҳамсолон ба бозиҳои сипоҳӣ машғул гардид. Ӯ аз ҷавонӣ ба чопандозию шикор марок зоҳир карда, барояш камонварӣ ва бозиҳои ҳарбӣ хеле писанд буданд. **Амир Темур** чун паҳлавон ва чапандози моҳири ромқунандаи аспҳои даванд ба камол расид. Дар атрофаш дӯстони бачагӣ ва ҳамсабақон ҷамъ омада, якҷоя машқ мекарданд, мусобиқаҳо мегузаронданд, баъдтар ба навқаро тақсим гашта, ба гурӯҳи ҳарбӣ муттаҳид мешуданд. Дертар онҳо ҳамсафони **Амир Темур** гашта, дар кӯшуни ӯ то дараҷаи сарлашқарӣ расидаанд. Ҳамин тавр, **Амир Темур** ҳукмдори донишманд ва бомаҳорати замони худ шуда ба воя мерасад. Аз асрори илми риёзиёт, фалакиёт, меъморӣ ва таърих хабардор буд. Файласуфи бузурги араб **Ибн Халдин**, ки ба сӯхбати рӯ ба рӯ бо **Амир Темур** мушарраф гардидааст, таъкид менамояд, ки **Амир Темур** таърихи халқҳои турк, араб, форсро амиқан омӯхтааст, зоте буд, ки ҳама ҷиҳатҳои мураккаби донишҳои динӣ, дунявӣ ва фалсафаро хуб аз худ кардааст.

Фаъолияти аввалини ҳарбии худро **Амир Темур** бо навқарони зердасташ аз хизмат ба баъзе амирони вилоятҳо сар намудааст. Дар ҷангу ҷидолҳои байниҳамдигариашон иштирок намуда, ҷасорат нишон дода, дар ин ҷангҳо обутоб ёфтааст. Маҳорати ҳарбӣ ва олиҳимматиаш шӯҳрати **Амир Темурро** боло намуда, овозаи он дар тамоми водии Қашқадарё, хусусан, вилояти Кеш паҳн шудааст.

Амир Темур набераи Қазоғон, хоҳари **Амир Ҳусайн** – **Улҷой Туркон Оғоро** ба никоҳи худ мегирад. Ба туфайли он иттифоқи байни **Амир Темур** ва ҳокими

Балх – Амир Ҳусайн ба миён меояд.

Ба майдони муборизаи сиёсӣ дохил шудани Амир Темур. Охири солҳои 50-уми асри XIV дар Мовароуннаҳр муборизаи байниҳамдигарии амирон пурзӯр гашта, дар мамлакат парокандагии сиёсӣ ба авҷи авлои худ расид. Хонҳои Муғулистон аз вазъияти душвори сиёсӣ истифода бурда, кӯшиш мекунанд, ки ҳукмронии худро дар ин кишвар барқарор намоянд. Солҳои 1360–1361 Туғлуқ Темур пайҳам ду маротиба ба Мовароуннаҳр зада медарояд. Амрони Мовароуннаҳр чуръат намекунанд, ки ба омма сарварӣ намуда онро ба муборизаи зидди истилогарони муғул

Соҳибкирон Амир Темур

* Доруға – ба забони муғулӣ назоратгар, сарвари шаҳр. Дар давлати муғулон ноиб, вакили бузурги қоони назди ҳокимони маҳаллии давлати муғулҳо. Ба зиммаи доруға вазифаҳои зерин гузошта шуда буданд: ба рӯйхатгирии аҳоли; чамъ овардани кӯшун аз халқи маҳаллӣ; ба роҳ мондани алоқаҳои почта; чамъ овардани андоз; расонда додани андозу пардохтҳо ба саройи қоони бузург.

барҳезонанд. Амаки Амир Темур – ҳокими вилояти Кеш Амир Ҳочи Барлос ба самти Хуросон фирор мекунад.

Тимур дар бораи ҳифзи кишвари худ аз тачовузи муғулҳо фикр карда, барои ба ҳузури Туғлуқ Темур рафтани аҳд намуд. Оқибат, бо ёрлиқи Туғлуқ Темур доруғаи (ҳокими) вилояти Кеш таъин мегардад.

Ҳамин тавр, Амир Темур ба майдони муборизаи сиёсӣ дохил шуд. Баъдтар Темурбек ин рафтори худро тавзеҳ дода, роҳи ягонаи ҳимоя кардани аҳоли аз торочгарии

муғулон – нақшаи пухтаи аз ҷиҳати иқтидор аз лашкари 100 ҳазор нафара пурзӯр гуфта эзоҳ додааст.

Туғлуқ Темур писараш **Илёсхӯчаро** ҳокими Мовароуннаҳр таъин намуда, худ ба Муғулистон баргашт. **Илёсхӯча** ва **Амир Темур** муросо накарданд. Аз ҳамин сабаб, Амир Темур бо яке аз амирони бонуфузи Мовароуннаҳр – ҳокими Балх **Амир Хусайн** иттифоқ баста, бар зидди муғулҳо мубориза мебарад. **Соли 1363** дар паҳлӯи шаҳри **Қундузи** соҳили чапи Амударё аз болои душмани умумӣ ғалаба мекунад. Давоми ду соли баъдина иттифоқчиён бо лашкари ҷетай сарвараш **Илёс-хӯча** якчанд маротиба ҷанг намуданд.

Вале Илёсхӯча намерост Мовароуннаҳрро аз даст диҳад, барои ҳамин **бахори соли 1365** аз нав ба Мовароуннаҳр кӯшун кашид. Задухӯрди мазкур **22 май соли 1365** дар маҳалли байни Тошканд ва Чинози соҳили дарёи Чирчиқ содир шуд. Он дар таърих бо номи «Ҷанги лой» шӯҳрат ёфтааст.

Дар набард кӯшуни Амир Темур ғолибона юриш намуда, хангоми ба қаноти рости душман задани зарбаи ҳалокатбор Хусайн аскарони худро ба қаноти чапи душман напартофта, майдони ҷангро тарк мекунад. Амир Темур маҷбур мешавад, ки ақибнишинӣ намояд.

Баъди ин ғалаба **Илёсхӯча** бидуни ҳеч як муқовимат шаҳрҳои **Хучанд** ва **Чиззахро** фатҳ намуда, ба **Самарқанд** роҳ пеш мегирад. Дар Самарқанд кӯшуни мусаллаҳ набошад ҳам, халқ мудофияи шаҳрро ба дӯш мегирад. Ин чунбиши халқ, ки зидди ҳукмронии дурударози муғулҳо ба вучуд омад, дар таърих бо номи ҳаракати «Сарбадорон» шӯҳрат меёбад.

Сарбадорони Самарқанд. Ҳаракати сарбадорон **солҳои 60-уми асри XIV** дар Мовароуннаҳр ба муносибати ҳучуми хонҳои муғул ба миён омад. Ба сарбадорони Самарқанд мударрис **Мавлонзодаи Самарқандӣ**, ҳунарманд **Абӯбакр Калавӣ** ва оқсақоли яке аз маҳаллаҳои шаҳр, мергани моҳир **Хурдаки Бухорӣ** раҳбарӣ мекар-

данд. Сарбадорон дар шаҳри Самарқанд ба муғулҳо зарбаи ҳалокатовар мезананд. Боз дар байни аспони онҳо касалии гузаранда паҳн шуда, аспон нобуд шудан гирифтанд. Илёсхўча маҷбур шуд аввал Самарқанд, баъд Мовароуннаҳр партофта гурезад.

Сарбадорон молу мулки ашхоси бадавлатро мусодира карда онро, ба камбағалон ва ночорҳо тақсим менамоянд. Ин ҳама боиси норозигии шадиди табақаҳои ҳукмрон гашт.

Хабари ғалабаи самарқандиён таҳти сарвари сарбадорон аз болои хони муғулҳо Илёсхўча ва беқарорӣ дар шаҳр ба **Амир Темур** ва **Амир Ҳусайн** ҳам рафта расид. **Баҳори соли 1366** онҳо ба Самарқанд роҳ пеш гирифта ба мавзеи *Кониғили* назди шаҳр омада мерасанд. Рӯзи аввали вохӯрӣ ба шарафшон зиёфат ораста, ба шаъни онҳо ҳамду саноҳо мехонанд. Аммо, рӯзи дигар **Абӯбакр Калавӣ** ва **Хурдаки Бухорӣ** бо супориши Амир Ҳусайн ба дор кашида мешаванд. **Амир Тимур** аз ин дер хабар

* **Сарбадорон** (форсча «сар», дор) ононе, ки сари худро ба дор гузоштаанд – иштирокдорони ошӯбҳои халқӣ ба муқобили зулми муғулон дар асри XIV дар Эрону Осиёи Миёна. Дар ошӯб оммаи васеи халқ иштирок намуд. Сарбадорон барои дар роҳи ба мақсад расидан бо шиори овехтани сар дар дор ҳам мубориза будаанд.

ёфта, ҳаёти Мавлонзодаро аз **Амир Ҳусайн** пурсида мегирад ва онро аз марг халос мекунад. Ҳамин тавр, сарбадорон бе сарвар мононда ошӯб паҳн мегардад. Дар Мовароуннаҳр ҳукмронии **Амир Ҳусайн** барқарор мешавад. Аммо дере нагузашта, муносибат байни **Амир Ҳусайн** ва **Амир Темур** шиддатнокӣ пайдо карда, ба низои кушоду равшан мубаддал мегардад.

1. Аз чӣ сабаб дар Мовароуннаҳр парокандагии сиёсӣ пурзӯр гашт?
2. Оид ба чавонӣ, наврасии Амир Темур чиро медонед?
3. Амир Темур дар кадом вазъият дохили майдони муборизаи сиёсӣ гашт?

4. Дар бораи «Чанги лой» нақл кунед.
5. Сарбадорон кихоянд, дар бораи сарбадорони Самарқанд чиҳоро доништа гирифтед?
6. Дар бораи Амир Темур кадом китобҳоро хондаед?

Чадвали поёниро пур кунед. Дар чунин санаҳо чӣ гуна воқеаҳо рӯй додаанд?

Солҳои 50–60-уми асри XIV	соли 1363
9 апрели соли 1336	22 майи соли 1365
солҳои 1360–1361	солҳои 1366–1370

§ 32. АМИР ТЕМУР АСОСГУЗОРИ ДАВЛАТИ МУТТАМАРКАЗ

Мафҳумҳои таърихӣ: *Огози ҳукмронии Амир Темур. Ҷамъияти олий. Давлати муттамарказ. Муттаҳидишавии Мовароуннаҳр ва Хуросон.*

Ба сари ҳокимият омадани Амир Темур. Солҳои 60-уми садаи XIV вазъияти мураккаби сиёсӣ ва иқтисодӣ, ки дар Мовароуннаҳр ҳукм меронд, ташкил додани як давлати пурзӯро талаб менамуд. Ин гуна талаби замони худро **Амир Темур** нисбат ба дигар амирон хубтар дарк кард. Бинобар ин вай барои бунёди давлати муттамарказ шурӯъ намуд. Дар амалӣ намудани ин мақсад ӯ ба табақаҳои рӯҳониён, ҳарбиён, савдогарон ва ҳунармандони шаҳрҳо таъия кард.

Баҳори соли 1370 Амир Темур бо тамоми кӯшуни худ бар зидди рақибҳои қудратманд, ҳокими Балх – **Амир Хусайн** ба роҳ мебарояд. Вақте ки кӯшун ба деҳаи Биёи назди шаҳри Тирмиз мерасад, ба ҳузури ӯ аз саййи-дони шинохта **Саййид Барака** ташриф меорад. **Саййид Барака** фаъолияти **Амир Темурро** ҷонибдорӣ карда, ба вай чун рамзи ҳокимияти олий таъин ва парчамро тақдим намуда, ояндаи бузурги ӯро пешгӯӣ месозад. Бешубҳа, ин воқеа дорои аҳамияти бузурги сиёсӣ буд. Чунки он рамзи салтанат ҳисоб мерафт. То ба Балх рафта расидани кӯшуни **Амир Темур** дар роҳ ба он нерӯҳои нав ба нав ҳамроҳ мегарданд. Дар он замон аксарияти амирони

Амир Хусайн ўро тарк мекунад. Дар чанг кӯшунҳои **Амир Хусайн** мағлуб мегарданду баъди муҳосираи дирӯза шаҳри Балх **10 апрели соли 1370** ба Амир Темур таслим мешавад. **Амир Хусайн** ба қатл мерасад. Рӯзи дигар ҳукмронии **Амир Темурро** расман эътироф шуда, вай амири *Мовароуннаҳр* эълон мегардад.

Ташкил ёфтани давлати муттамарказ. Амир Темур ба мустаҳкам сохтани давлат аз ҷиҳати сиёсӣ ва иқтисодӣ шуруъ намуд. **Моҳи соли 1370 Амир Темур** дар Самарқанд машварат даъват мекунад. Дар он тамоми амирон ва пешвоёни қabilaҳои Мовароуннаҳр чамъ меоянд. Сарварони қabilaҳои турку муғул, ки дар байни ду дарё зиндагӣ мекарданд, тамоми амирон ҳокимияти Амир Темурро эътироф менамоянд. **Самарқанд** пойтахти давлат эълон гардид. Дар Самарқанд деворҳои мустаҳкам, қалъаҳо, инчунин саройҳо барпо шуданд. Иморатҳои мазкур баъди 150 соли аз тарафи муғулҳо вайрон кардани Самарқанд бори аввал чун иншооти миқёси умуммамлакат қад кашиданд.

Амир Темур корҳои марбут ба қонун ва тартиботро дар мамлакат ҷорӣ мекунад. Қӯшуни махсус ташкил гардида, ба он имтиёзҳои калонро мегузоранд. Амир Темур сарвари воҳидҳои калони ҳарбиро таъин менамояд. Ҳарбиёни ботаҷриба сипаҳсолор таъин мешаванд.

Амир Темур ба тахт нишаста ба тамоми заминҳои улуси Чигатой худро ворис эълон намуд. Соҳибқирон заминҳои ҳавзаи поёнии Сирдарё, вилояти Тошканд, водии Фарғона ва Хоразмро ба зери васояти худ даровард. **Амир Темур** аз соли **1372** эътиборан ба Хоразм панҷ маротиба юриши ҳарбӣ карда, соли **1388** Хоразмро билкул ба тобеияти худ медарорад.

Соли 1381 *Ҳирот, Саустон, Мозандарон* ишғол гардид. Шаҳрҳои *Сарахс, Ҷом, Қавсия, Сабзавор* низ бе ягон чанг ба тобеият ва итоати **Амир Темур** гузаштанд. Ҳамин тариқ тамоми Мовароуннаҳр ва

Хуросон мутеъ карда, Амир Темур Мовароуннахр, Хуросон ва Хоразмро муттаҳид сохта, давлати калони мутамарказеро ташкил медиҳад. Муттаҳидшавии халкҳои маскунӣ ин ҳудуди азим дар тақдирашон аҳамияти мусбӣ касб намуд.

1. Низои байни Амир Темур ва Амир Ҳусайн чӣ гуна анҷом ёфт?
2. Аҳамияти таърихии машварате, ки 11-уми апрели соли 1370 ба амал омад, аз чӣ иборат аст?
3. Дар бораи хизматҳои Амир Темур оид ба аз нав бунёд намудани шаҳри Самарқанд чиро медонед?
4. Ҳудудҳои Мовароуннахр бо кадом роҳ муттаҳид шуданд?
5. Дар бораи юришҳои Хоразм ва натиҷаҳои он ҳикоя кунед.
6. Хизматҳои таърихии Амир Темур дар ин давр аз чӣ иборат буданд?

§ 33. СОХТИ МАЪМУРӢ ВА ҲАРБИИ САЛТАНАТИ АМИР ТЕМУР

Мафҳумҳои тақияҳои: *Идораи салтанат. Сохтори қўшун. Юришҳои ҳарбӣ. Заминҳои суюрғол. «Тузуқоти Темур».*

Идораи салтанат. Соҳибқирон Амир Темур мувофиқи талаб ва эҳтиёҷоти замони худ идораи давлатро такмил дод, ба он рӯҳ ва мазмуни нав бахшид. Ҳарчанд асоси сохти таркибии давлатро тартиби ҳарбии сиёсӣ ташкил дода бошад ҳам, таъмини ривочи ҷомиа, манфиати тамоми табақаҳои иҷтимоиро ба назари эътибор гирифта буд.

Давлатдорӣ дар салтанати Амир Темур аз ду идора – **даргоҳ** ва **вазират** (девон) иборат буд. Даргоҳро ҳуди ҳукмдори олии идора менамуд. Ҳокимияти иҷроия – девонро девонбегӣ (сарвазир) сарварӣ мекард. Дар девон вазири ҳарбӣ, вазири мулк ва корҳои андоз, масрафи сарой – вазири молия фаъолият пеш мебуданд. Ғайр аз ин ҳама боз се нафар вазир буданд, ки ба идораи

сарҳадҳо ва мамлакатҳои тобеъ машғул гашта, ба девонбегӣ ҳисобот меоданд.

Ҳазор нафар пиёда ва ҳазор нафар саворагон буданд, ки аз воқеаҳои фавқуллоддон дохилӣ ва берунӣ – воқиф мекарданд. Саросари мамлакат барои роҳи якрӯза ёмхонаҳо ташкил ёфтанд. Ҳар як ём соҳиби 50–200 асп буд. Соҳибқирон ба идораи салтанат ба наздикони худ така мекард. Соҳибқирон хангоми корҳои идоракунии давлат қонуну қоидаҳои исломро асос карда гирифтааст. Муносибати ӯ ба Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф самимӣ ва ба дараҷаи олий, нисбати авлодони пайғамбар, шайхул машойихҳо ҳурматаш беандоза буд. Барои пурзӯр шудани давлат ба чунин шахсон така намуда, кор пеш бурдааст.

Заминҳои суюрғол. Амир Темур кишварҳои зеринро иттиҳоди салтанати азимро ба писаронаш, наберагон ва амирони хизматнишондода ба тарзи суюрғол тухфа карда, тавассути онҳо идора менамуд. Вай пештар аз марги худ, ғайр аз Мовароуннаҳр тамоми вилоят ва мамлакатҳои дар зерин иттиҳод бударо байни писарон ва наберагон чунин тақсим кард: Хуросон, Чурҷон, Мозандарон ва Саистон (Марказаш **Ҳирот**) ба **Шохрух**, Эрони Ғарбӣ, Озарбойҷон, Ироқ ва Арманистон (марказаш **Табриз**) ба Мироншоҳ, Форс, яъне қисми ҷанубии Эрон (марказаш **Шероз**) ба Умаршайх, Афғонистон ва Ҳиндустони Шимолӣ (марказаш **Ғазна**, баъдтар **Балх**) ба Пирмуҳаммад ҳамчун суюрғол дода шуд.

Улуғҳо харчанд ба ҳукумати марказӣ иттиҳод кунанд ҳам, аммо онҳо ба андозае мустақил буданд. Девонхонаи алоҳидаи давлатӣ, қўшуни ҳокимони улуғҳо амал мекард. Тобеияти онҳо иборат аз ба ҳукумати марказӣ аз фиристодани як қисми хироч ба Самарқанд, иштирок дар юришҳои ҳарбии ҳукмдори олий бо қўшунҳои худ ё хангоми талаб кардан фиристодани аскар буд.

Соҳти қўшун. Амир дар роҳи мустақилии ва муҳофизати давлат хангоми пеш бурдани сиёсати дохилӣ ва

хориҷӣ асосан ба қўшун таъя мекард. Барои ҳамин, вай ба масъалаҳои интиҳоби сардорони қўшун ва тарбияи онҳо, қисмҳои ҳарбӣ ва тартиби ҷойгирсозии онҳо, мусаллаҳ гардондани навкар ва сарбозон, инчунин масъалаи интизом аҳамияти хеле калон меод.

Соҳибқирон ҳангоми ташкили лашкари имтиёзнор, идоракунии одилонаи қисмҳои қўшун, дар маҳалло, ки тақдирӣ ҷангро ҳал мекарданд, ба зудӣ фирисодани нерӯҳо, тадбиргарона ҳаллу фасл намудани монеа ва зиддиятҳои мавҷуда ба дараҷаи баланд нигоҳ доштани рӯҳияти ҷанговарони қўшун мувоффақ шудааст.

Дар қўшуни Амир Темур баробари ҷорводорон аз аҳолии муқим аскар ҷамъ оварда шудааст. Барои ҷамъ овардани қисмҳои аскарон аз вилоятҳо амалдороне машғул шудаанд, ки мансаби тавоҷӣ доштанд. Дар қўшун баробари аскарони савора, ки асоси нерӯҳои ҳарбиро ташкил меоданд, пиёдаҳо ҳам хизмат кардаанд. Қўшуни Амир Темур аз ҷиҳати теъод аниқ ташкил карда, тартиби ҷанговаронаи он пайваста тақомул ёфтааст, бо силоҳу аслиҳаи пешсафи замонаи худ таъмин гардида, қисмҳо аз якдигар бо либос, байрақ ва парчамҳо фарқ кардаанд. Ин фарқият дар ҷанг барои идоракунии қўшун даст додааст.

Қўшуни Амир Темур аз қисмҳои ҳарбие, ки асосанро воҳидҳои аскарӣ даҳнафара ташкил меод, иборат буд. Қўшун ба воҳидҳои «**туман**» – даҳ ҳазор нафар, «**ҳазора**» – ҳазор нафар, «**қўшун**» – сад нафар ва «**айл**» – даҳ нафар тақсим мегардид. Амир Темур барои идоракунии аскарони даҳхазорнафара мансаби ҳарбии «**туман оғаси**», барои воҳидҳои ҳазора – «**мири ҳазора**», барои саднафара – «**қўшунбошӣ**» ва барои даҳнафара – «**айлбошӣ**»-ро таъсис дод. Соҳибқирон дар Шарқ аввалин шуда ба қўшун силоҳи оташфишон-тўпро даровардааст. Қисм ва шўъбаҳои маҳсуси ҳарбӣ ташкил ёфта буданд, ки дар худудҳои кўҳӣ ҷангро пеш мебарданд. Мувофиқи гувоҳии **Ибн Арабшоҳ**, дар қўшуни соҳиб-

қирон иборат аз бонувон шӯъбаҳо буданд, ки онҳо бо мардон дар як саф истода намунаи қахрамонӣ ва матонатро намоиш додаанд.

Усули пеш бурдани чанг. Хангоми юришҳои ҳарбӣ дар пеш «хабарчиҳо», аз паси онҳо воҳиди «ясовулон», аз пайи онҳо бошад, қисми пешгарди «манглай» ҳаракат менамуд. Дар байни фосолаи «манглай» ва қисмҳои асосии кӯшун бошад, қароргоҳи фармондеҳ ва қисмҳои захираи атрофи он ҷойгир гашта, он «изофа» номида мешуд.

Қисмҳои асосии чанговари кӯшуни Амир Темури аз марказ, рост – «**буронғор**» ва чап «**ҷувонғор**» иборат буд. Пешопеши ҳар як қанот яктоӣ «манглай»-и пешгарди посбони иловагӣ, дар паҳлӯҳо бошад, яктоӣ воҳидҳои аскарӣ посбони «**канбул**»-ҳо ҷойгир буданд. Ҳамин тариқ, кӯшун аз ҳафт қисм – (даста)-ҳо иборат буд. **Шарофуддини Алии Яздӣ** менависад, ки тартиби ба ҳафт «**қӯл**» – қисмҳо ҷудо карда ҷойгир намуданро аввалин шуда Амир Темури ҷорӣ сохт. Ин «қӯл»-ҳо дар чангҳо мустақилона ҳаракат карда, танҳо ба фармондеҳи кӯшун итоат менамуданд.

Амир Темури услубҳои нави ҳарбии пеш бурдани чангро истифода бурдааст. Хусусан хангоми чанг ба мақсади муҳофизат намудани паҳлӯҳои кӯшун аз ҳуҷуми душман ва дар навбати худ аз паҳлӯи давраи гузаштани кӯшунҳои оддӣ, ба он аз ақибгоҳ зарба задан ҷорӣ кардани қисми саворагон – дунбул буд.

Юришҳои ҳарбии Амир Темури. Ба ҳар як юриши ҳарбии Амир Темури ягон чиз сабаб гардидааст. Сабабҳои он мустақам намудани сарҳадҳои давлати худ, ҳимоя аз душманҳои беруна, тозакунии роҳҳои қоронгузар аз ғоратгарон, хиёнаткорон, фиребгарон, итоаткунии номутеъон, пурзӯр гардондани таъсири сиёсии худ буданаширо аз манбаъҳои таърихӣ доништан мумкин.

Тӯхтамиш бо ёрии Амир Темури тахти Олтин Ёрдари ишғол намуд. Минбаъд Тӯхтамиш роҳи хоиниро пеш

мегирад. Ӯ бар зидди Амир Темур ба муборизаи ошкоро гузашт. Оқибат, Амир Темур маҷбур шуд, ки ба муқобили **Тӯхтамиш** се маротиба лашкар кашад.

Охирин ҷанг **15-уми апрели соли 1395** дар соҳили дарёи Тарак (Терек)-и Қафқози Шимолӣ ба вуқӯъ пайваст. Ин дафъа қӯшуни Амир Темур усули аз асп фуромада бо камон зери тир гирифтани душманро истифода кард. Сафи қӯшуни Тӯхтамиш, ки ба зарби тир ва шамшер тоб наовард, вайрон гашта, ақиб нишаст ва пароканда шуд. Тӯхтамишхон бо аскарони бошумори худ ба ҷангалзор гурехт ва аз таъқиби ғолибон халос шуд.

Тибки маълумоти муаррихони Россия **Б.Д. Греков** ва **А.Ю. Якубовский** ғалабаи Амир Темур аз болои Тӯхтамиш на танҳо барои Осиёи Миёна, балки барои тамоми Аврупои Шарқӣ, инчунин барои муттаҳидшавии князигариҳои рус низ аҳамияти бузург дошт.

Бо мақсади мустаҳкам ва васеъ намудани сарҳади ҷанубии салтанати худ Амир Темур ба Эрон, Озарбойҷон, Ироқ, Шом (Сурия) се маротиба лашкар кашид. Юришҳои мазкур дар таърих юришҳои сесола, панҷсола ва ҳафтсола ном гирифтаанд. Ба шаҳрхое, ки ихтиёран таслим мешуданд, Амир Темур кордор намешуд, ба он маҳал қӯшун намендаровард. Солҳои 1398–1399 ба Ҳиндустон юриш карда, Дехлиро ишғол менамояд.

Дар натиҷаи юришҳои васеи ҳарбӣ сарҳади салтанати Соҳибқирон Амир Темур ба сарҳади давлати туркони Усмонӣ рафта расид. Амир Темур тарафдори беҳтар намудани муносибатҳо бо султони туркони усмонӣ **Боязид Йилдирим** буд. Бо мақсади бо роҳи дипломатӣ ҳал намудани зиддиятҳо вай чор маротиба ташаббускори мукотиба гардид. Аммо ҳар дафъа якравӣ, манманӣ ва ҳатто нисбати Амир Темур суҳанҳои номақбул навиштани султон Боязид Йилдирим дар манбаъҳои таърихӣ қайд шудаанд. Боязид ҳаракатҳои *қароқўюнлиён, музаффариён, ҷалолиёнро* бар зидди Амир

Темур дастгирӣ мекард. Ба туфайли ин қабил омилҳо бархӯрд байни ин ду давлат муқаррар гашта буд. Ҷанги ҳалқунанда байни қўшунҳои Амир Темур ва **Султон Боязид 20-уми июли соли 1402** дар наздикии шаҳри Анқара – мавзеи Чубуқ ба амал омад. Ин ҷанг дар таърих бо номи «**Ҷанги Анқара**» шӯҳрат дорад.

«**Тузукоти Темур**». Ҳангоми замони зиндагии Амир Темур бахшида ба санъати ҳарбӣ ва услуби идораи давлатдориаш асари махсус таълиф гардида, он бо номи «**Тузукоти Темур**» шӯҳрат меёбад. Дар он тартиби ҳангоми идораи давлат ба кӣ тақия кардан, ваколату вазифаҳои соҳибони тоҷу тахт, таъини вазир ва сардорони қўшунҳо муқаррар гашта буданд. Гуфтаҳои Амир Темур «*нӯҳ ҳиссаи корҳои давлатро бо маслиҳат, тадбир ва машварат, як ҳиссаи боқимондари бо шамшер амалӣ намудам*», «*Қувва дар адолат аст*» – гувоҳи бо ақлу заковат ва адолат идора намудани давлат мебошанд.

Ҳамин тариқ, Соҳибқирон Амир Темур дар идоракунии давлат ва соҳаи ҳарбӣ усули ба худ хосеро офарида, ба давлати хеш, ки дар ҳамин асос барпо гашта буд, ҷаҳонро ба ҳайрат гузошт.

1. Бигӯед-чӣ, салтанати Амир Темур чӣ тавр идора карда мешуд?
2. Дар бораи улусҳои давлати Амир Темур чӣхоро доништа гирифтед?
3. Заминҳои суюғол ба кӣҳо ва барои чӣ дода мешуданд?
4. Бигӯед-чӣ қўшуни Амир Темур бо кадом тартиб ташкил шуда буд?
5. Амир Темур бо кадом усул ба ҷанг мебаромад?
6. Дар «Тузукоти Темур» чӣҳо баён шудаанд?

Ҷадвали поёниро бо маълумоти оиди идоракунии давлат дар салтанати Амир Темур пур кунед:

Идораи давлат	Улусҳо	Сохти қўшун	Усули ба ҷанг даромадан

§ 34. СИЁСАТИ БЕРУНАИ АМИР ТЕМУР

Мафҳумҳои тақияҳои: Муносибатҳо бо мамлакатҳои Шарқи Ғарб. Алоқаҳои дипломатӣ. Таширфи сафирон. Муносибатҳои тиҷоратӣ дар Роҳи бузурги абрешим

Сиёсати беруна. Бо давлати Амир Темур Византия, Туркия, Ҳиндустон, Испания, Фаронса, Англия, Олтин Ёрда, Муғулистон, Чин барин давлатҳо алоқаҳои берунаи сиёсӣ ва маданияро ба роҳ мондани. Сиёсати берунаи давлати Амир Темур дар назди худ мустақкамкунии беҳавфӣ мамлакат, мустақкамкунии таъсири худ ба мамлакатҳои ҳамсоя, ба роҳ мондану ривочи алоқаҳои иқтисодӣ, дипломатӣ ва маданӣ бо Туркия, Ҳиндустон, Чин, Венетсия, Испания, Фаронса ва Англия барин вазифаҳоро пеш гузошта буд.

Ба туфайли вазъияти муайяни байналхалқӣ давлати **охирӣ асри XIV** Амир Темур ба сифати давлати пуриқтидор Туркия, Миср ва Олтин Ёрда ба майдони сиёсӣ баромад. Дар ин давр ба Амир Темур усмоёни Турк, ки дар иттифоқи Муғулистон, Олтин Ёрда ва Миср буданд, муқобил меистоданд.

Муносибатҳо бо Муғулистон. Мовароуннаҳр аз истибдоди муғулон халос шуда, дар мамлакат ҳокимияти Амир Темур ба роҳ монда шуд, аммо сарҳадҳои он ханӯз ором набуд. Исёнҳои бекигарихҳои улуси Муғулистон ва хурӯҷҳои тачовузкоронаи онҳо ба вилояти Тошканд ва водии Фарғона рӯй меод. Дар Олтин Ёрда муборизаи улуси Чӯҷӣ барои тоҷу тахт пурзӯр гардида, онҳо бо ҳукмдорони Хоразм якҷоя шуда юришҳои торочгаронаи онҳо ба Бухоро, Чорҷӯй ва Қарши давом меёфт. Онҳоро баргараф накарда, Амир Темур беҳавфӣ давлати худро таъмин сохта наметавонист. Мувофиқи далолати манбаъҳо Амир Темур бо роҳи гуфтушунидҳо ҳал кардани ин масъала кӯшиш намуд. Аммо фоидае ба даст наомад. Маҷбур шуд, ки бо роҳи истифодаи силоҳ равад. **Амир Темур солҳои 1371–1390** баъди пеш бурдани ҳафт юриши ҳарбӣ дар Муғулистон ба роҳ мондани

сулҳу салоҳ ва ба доираи таъсири худ даровардани он муваффақ гардид.

Алоқаҳо бо Миср. Байни Амир Темур ва султони Миср Баркук алоҳаҳои расмӣ соли **1385** оғоз ёфта буд. Дар мобайни **солҳои 1386–1405** байни Амир Темур ва султонҳои Миср, ҳамчунин ноибони онҳо дар Сурия 25 маротиба мукотиба ва мубодилаи сафирон ба амал омад. Бо султони Миср Баркук ба роҳ мондани муносибатҳои дӯстона савдогарон ва аҳли тижорат равуои озодона ба амал омада, таклифҳо оиди манбаъда нашудани ҳаракатҳои ихтилофгарона ва адоватнок таклифҳо баён шуда, сафирони худро Амир Темур фиристода буд. Аммо **Султон Баркук** сафирони фиристодаи Амир Темурро қатл карда, таклифҳоро рал намуд.

Баъдтар вақте ки Амир Темур аз болои Боязид музаффар мегардад, Миср иттифоқи худро рад менамояд.

Муносибатҳо бо Олтин Ӯрда. Ҳарчанд Тӯхтамиш бо кӯмаки Амир Темур ба тахти Олтин Ӯрда нишаста бошад ҳам, юришҳои торочгаронаи он ба Мовароуннаҳр авҷ гирифт. Ба ғайр аз ин, Тӯхтамишгон бо Миср, Ироқ ва Туркия иттифоқ ташкил дода, ба Амир Темур зарба задани буд. **Соли 1384** сафири Тӯхтамишгон бо султони **Миср Баркук** вохӯрда, таклифро дар бораи нест кардани Амир Темур пеш гузошт. Ин таклифро сафирони Туркия ва Сивас, ки ҳамон сол ба Миср омада буданд, қонибдорӣ карда, ба иттифоқи ҳарбии муқобили Амир Темур ҳамроҳ шуданашонро баён карданд. Бо ҳам наздикшавии Туркия, Миср ва Олтин Ӯрда ба давлати Амир Темур хавфи чиддиро ба миён меоварад. Аз ин рӯ, Амир Темур барои ба ҳаракат омадани чунин иттифоқ роҳ нагузошт. Амир Темур сиёсати аз саф баровардани иттифоқчиёнро дар алоҳидагӣ пеш бурд. **Соли 1395** ба Тӯхтамишгон, соли 1402 ба Йилдирим Боязид зарбаи ҳалокатовар зад.

Муносибатҳо бо Чину Ҳиндустон. Дар давраи Амир Темур муносибатҳо бо давлати аз ҳама калонтарини

Шарқ як қадар чиддитар буд. Ба он сиёсати давлати бузургро пазируфтани ҳукмдорони Хитой сабабгор гашт. Императорони Мин мамлакатҳои ба Чин ҳамчаворро мамлакати тобеъ меҳисобиданд. Савғоти сафирон ва савдогарон бурдан Амир Темурро онҳо ўлпон меҳисобиданд. Темур ҳам бо сафирони Чин ҳамин тавр муносибат зоҳир намуд. Мувофиқи маълумоти **Клавихо соли 1404** дар Самарқанд сафирони Чин нисбати сафирони аз дигар давлатҳо оянда каме болотар гузошта, мувофиқи амри Амир Темур ҷойи онҳо иваз карда шуд.

Вазъияти сиёсии байналхалқӣ. Соҳибқирон Амир Темур ба ҳаёти сиёсии ҷаҳонӣ низ таъсир расонд. Маълум аст, ки ҳамон давр, аз як тараф тазйиқи султон Боязид нисбати давлатҳои нимҷазираи Балкан афзуда, ба тамоми Аврупо хавф меоварад. Аз тарафи дигар, ҳуди Боязид ҳам тазйиқи саҳти рақибони хавфнок – Амир Темур, ки ба самти Ғарб бошиддат пеш мерафт, дучор гашта буд. Дар ҷунин вазъияти сиёсӣ муттаҳид гаштани қувваҳои зидди Боязид ба дараҷаи муайян ҳолати табиӣ гардид.

Сараввал, ҳукмрони мамлакатҳои Осиёи Хурд, ки аз Боязид мағлуб гашта, аз заминҳои мулкҳои худ маҳрум гардида буданд, аз Амир Темур мадад ҷуста, ба қароргоҳи вай дар Қаробог ҳозир мешаванд. Қатноҳои Генуя дар Византия ва Ғалата, шоҳи Фаронса, инҷунин мубаллиғи католикии шаҳри Султония Константинопол ва Перанӣ кӯмак хоста, ба Амир Темур муроҷиат мекунанд. Ба ивази он, онҳо ваъда медиҳанд, ки ҳангоми юриши ҳарбӣ ёрӣ мерасонанд ва бочеро, ки ба Боязид меоданд, ба Амир Темур месупоранд. Ҷунин пешниҳод аз тақягоҳи соҳили баҳр маҳрум намудани Туркия ба вай аз баҳр мадад буд. Алоқаҳои дипломатӣ. Тобистони **соли 1402** Амир Темур ба Фаронса ва Англия ба воситаи сафирони маҳсус ба унвони **Карл VI** ва **Генрих IV** мактубҳо мефиристад. Сафирон

ба Париж **моҳи май соли 1403** рафта мерасанд. Онҳо таъмини пеш бурдани муносибатҳои озода тичорати-ро барои савдогарони ду мамлакат пешниҳод мекунанд.

Аз мактуби шоҳи **Фаронса Карли VI ба Амир Темур аз 15 июни соли 1403** маълум мешавад, ки пешниҳодоти Амир Темур аз ҷониби Фаронса бо мамнуният пазируфта шудааст.

Айнан ҳамон давр муносибатҳои дипломатии Амир Темур бо шоҳи **Англия Генрих IV** ҳокими вилоятҳои ғарбӣ Мироншоҳ фаёлона ширкат варзид. **Мироншоҳ** – ҳокими мулке, ки Эрони Шимолӣ, Ироқ, Табрз ва Султонияро дар бар мегирифт, дар давраи пирии Амир Темур таваҷҷӯҳи ҳукмдорони Аврупои Ғарбиро ба худ ҷалб месозад. Ҳамон давр ӯ ба мақсади ҷоннок намудани алоқаҳои савдо бо давлатҳои Аврупо, ба руҳониёни насронӣ хайрхоҳӣ зоҳир карда, дар роҳи таъмини дахлнопазирии савдогарон тадбирҳо андешид.

Шоҳи Кастилия (Испания) **Генрих III** ба Шарқ таваҷҷӯҳи калон дошт. Баҳори **соли 1402** сафирони Испания аввал ба қароргоҳи Амир Темур ба Осиёи Хурд фиристода мешаванд. Ба сафирон вазифа гузошта шуда буд, ки қудрат, бойигарӣ ва миқдори кӯшуни Амир Темур ва Боязидро муайян сохта, ҳамчунин дар бораи урфу одат, дин ва қонунҳои халқҳои тобеи онҳо маълумотҳои аниқро ҷамъ оваранд. Дар қатори сафирони Шарқ ва Ғарб сафирони Испания низ аз тарафи Амир Темур пазирай шуда, бо мактуб ба унвони шоҳ ва тӯҳфаҳо гуселонида мешаванд. Дар айни замон Амир Темур **Мухаммадқозӣ** ном вакили худро ба Испания ҷун сафир мефиристад. Соли 1403 Генрих III ба ҳузури Амир Темур бори дуюм сафирашро мугуселонад. Ба он Клавиҳо раҳбарӣ мекард. Сафирон, ки аз Испания **21 май соли 1403** ҳаракат карда буданд, ба Самарқанд омада аз ҷониби Амир Темур ботантана пазирай карда ба онҳо эътибор ва эҳтироми калон зоҳир менамоянд.

Сафирони Испания таҳти сарвари Клавихо **моҳҳои сентябр-ноябри соли 1404** дар Самарқанд мешаванд. Ба муносибати юриши Амир Темур ба сӯи Чир дар қатори дигар сафирони давлатҳо сафирони Испанияро низ **21 ноябри соли 1404** аз Самарқанд мегуселонанд. Клавихо **моҳи март соли 1406** ба Самарқанд баргашта меояд. Таассуроти сафари Клавихо таҳти унвони «**Таърихи Темури Кабир**», «**Қароргоҳи Темур**» ва «**Рӯзномаи сиёсат ба Самарқанд**» ба забони испанӣ якчанд маротиба аз нашр мебарояд.

Савдои беруно. Амир Темур якчанд деҳотро, ки дар атрофи пойтахти давлаташ – шаҳри **Самарқанд** қад кашиданд, бо номи шаҳр ва давлатҳои машҳури Шарқ – **Димишқ, Миср, (Қоҳира), Бағдод, Султония** ва **Шероз** номгузорӣ мекунад. Чунки Самарқанд аз ҷиҳати бузургӣ, зебоӣ, инчунин ободонии гирду атрофаш мебоист аз калонтарин шаҳрҳои ҷаҳон пеш меистод. Клавихо аз пойтахти Хитой Конбалиқ корвони иборат аз 800 шутурро дар рӯзномаи худ қайд намудааст.

Дар савдои беруно низ Самарқанд нақши муҳим дошт. Ба Самарқанд аз мамлакатҳои хориҷа, хусусан аз Хуросон маъданҳо, аз Ҳинд ва Синд ёкут, алмос, аз Чин атлас, чой, мушк ва дигар молҳои мухталиф, аз мамлакатҳои дигар тилло ва нукра оварда мешуданд.

Дар ин давра Амир Темур ва ноибони он аз Чин ва Ҳиндустон тавассути Осиёи Миёна ба мамлакатҳои Шарқи наздик ва Аврупо бо роҳи байналхалқии савдо – Роҳи бузурги Абрешим таъмини беҳавфии равуои корвонҳои савдо чораву тадбирҳои муҳимро андешиданд. Байни Шарқу Ғарб алоқаҳои савдову тиҷорат ва сафирӣ васеъ гардид. Ин бошад, ба барқарорӣ алоқаҳои иқтисодӣ ва сафирӣ давлати Амир Темур овард.

1. Бигӯед-чӣ, бо давлати Амир Темур кадом давлатҳои алоқаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияро ба роҳ мондааст?
2. Амир Темур дар сиёсати беруно дар назди худ чӣ гуна муносибатҳо ба роҳ мондааст?

3. Ба охири асри XIV омада ба сифати давлатҳои кудратнок кадом давлатҳо ба майдони сиёсӣ баромадаанд?
4. Барои чӣ ҳукмдорони Аврупо барои барқарор намудани алоқаҳои дипломатӣ бо Амир Темур ҳаракат намудаанд?
5. Барои чӣ Мироншоҳ дар Ғарб бо номи ҳомии маҷрои католиқӣ машҳур шуд?
6. Барои чӣ Амир Темур ба деҳоти атрофи Самарқанд номи шаҳри давлатҳои машҳури Шарқро гузоштааст?

§ 35. МАВҶЕИ АМИР ТЕМУР ДАР ТАЪРИХИ ҶАҶОН

Мафҳумҳои таърихӣ: *Мавҷеи Амир Темур дар таърихи Ватанамон ва ҷаҳон. Амир Темур дар эътибори муаррихони ҷаҳон. Амир Темур дар солҳои истиқлол.*

Мавҷеи Амир Темур дар таърихи Ватанамон ва ҷаҳон. Амир Темур дар давоми 35 сол мамлакатро идора карда, салтанати азимеро, ки ҳудуди калонро аз Ҳиндустон ва Чин то ба баҳри Сиёҳ, аз баҳри Арал то ба халиҷи Форс рафта мерасид, ба вучуд овард. Ғайр аз ин, Осиёи Сағир, Сурия, Миср ва Волгаи поёнӣ, соҳилҳои Дон, кӯли Балхаш ва дарёи Елсуви, мамлакатҳоро то ба Ҳиндустони Шимолӣ ба худ тобеъ намуд. Вай на танҳо Мовароуннаҳр ва Туркистонро обод кард, балки шаҳрҳои мамлакатҳои тобеи худро низ аз нав бунёд сохт. Шаҳрҳои **Бағдод**, **Дарбанд** ва **Байлақон** аз ҷумлаи чунин шаҳрҳо буданд. Дар роҳҳои корвон рабоб, қалъа, пулҳо, дар шаҳрҳо масҷиду мадрасаҳо, инчунин боғу бӯстонҳо барпо кард. Аз ҳама муҳимтар ба парокандагӣ дар Эрон, Озарбойҷон ва Ироқ барҳам зада, роҳҳои қадимии корвонро, ки Шарку Ғарбро мепайваст, барқарор сохт. Ба ин роҳ ба рушди иқтисодӣ ва маданият на танҳо Мовароуннаҳр, балки инчунин мамлакатҳои Шарқи Дур ва Наздик, ба наздикшавии халқу мамлакатҳо саҳми бузурге гузошт.

Амир Темур бо шохигарии бузурги Аврупо, аз қабилҳои Фаронса, Англия ва Кастилия робитаҳои

бевоситаи тичоратӣ ва дипломати ро барқарор кард. Хотима бахшидани парокандагии сиёсӣ ва ташкил ёфтани давлати муттамарказ натиҷаҳои мусбӣ бахшид. Барои барқарор намудани қувваҳои истеҳсолкунандаи мамлакат ва эҳёи иқтисодиёте, ки дар натиҷаи ҳукмронии муғулҳо рӯ ба таназзул оварда буд, шароити қулай фароҳам омад. Баробари ин дар кишоварзии обёришаванда такони муайяне рӯй дод.

Амир Темур дар эътибори муаррихони ҷаҳон ва миллӣ. Соҳибқирон Амир Темур ба сифати арбоби машҳури давлатӣ, сарлашқари моҳир дар пешрафти давлатдорӣи Ёзбекистон нақши муҳиме бозид. Дар манбаъҳои таърихӣ Амир Темур баробари номи Соҳибқирон бо унвони «Соҳиби ҷаҳон», «Соҳиби адл» – «Соҳиби адолат» низ ёд мешавад. Бо ташаббуси ташкилоти байналхалқии ЮНЕСКО соли 1996 таваллуди Амир Темур васеъ таҷлил ёфт ва соли Амир Темур эълон гардид.

Хизмати асосии таърихии Амир Темур аз ҳамин иборат аст, ки маҳз дар давраи ҳукмдорӣи вай қитъаҳои Аврупо ва Осиё бори аввал худашон дар майдони ягонаи сиёсӣ зиндагонӣ карданро ҳис намуданд.

Он, хусусан, имрӯзҳо ниҳоят муҳим. Чунки инсоният ҳаминро дарк мекунад, ки мо ҳамаамон бо якдигар узван вобастаем, дар алоқаи байниҳамдигарӣ ҳаёт ба сар мебарем, зеро барои ба роҳ мондани дунёи наву беҳавф имконият пайдо гардид.

*И.А.Каримов, Президенти аввалини
Республикаи Ёзбекистон*

Баҳори соли 1402 дар ҷаҳон, алалхусус дар нимҷазираи Балқан, ҳамчунин торумори султони Туркия **Боязид I Йилдирим** ба халқҳо ва мамлакатҳои Аврупо таҳдид меовард, фаронсавиён ҳайкалчаи тиллогини Амир Темурро сохта, ба зераш сатрҳои «Халосқори Аврупо»-ро навишта монд. Имрӯзҳо ин зотро ба сифати зоти бунёдқори бузург, арбоби бузурги давлатӣ, сарлашқари моҳир, ҳимоятгари илму фан ва маданият саросари дунё эътироф намуд. Арбобони давлатӣ,

шахсони олими фозил оид ба ҳазрати Соҳибқирон фикрҳои самимӣ баён месозанд, ба ҳаёт ва фаёлияти ӯ баҳои калон медиҳанд.

Олимони Аврупо ба шахсияту фаёлияти Амир Темур аз асри XVI эътиборан шавқу заҳир менамоянд. **Соли 1553** асари олими италийӣ аз шаҳри Флоренсия Италия **Перопдино** таҳти унвони «Навишти бузурги Тамерлани Скифияни» аз чоп баромад. Он асари нахустини олимони аврупоӣ дар ҳақиқи Амир Темур буд. Дар ин асари муаррихи испонӣ «Таърихи Темури бузург»-и **Перо Мексика** чоп шуд. Соли 1582 дар Севиля асари сафири машҳури Испония **Клавихо** «Ёддошт»-ҳо рӯйи чонро дид. Драманависи англис **Христофор Нортон** асари сахнавии «Темури Бузург»-ро дар ҳамин сол офарид. Баъди он бахшида ба Соҳибқирони бузург иншо ёфтани асарҳо давом дорад. Ҳоло оид ба Амир Темур ва Темуриён дар 33 мамлакат беш аз 500 асари тадқиқоти хориҷӣ чоп шудааст.

Ҳар як муносибат оиди омӯзондани таърихи ўзбек сараввал ба омӯзондани Темур ва мероси он узван вобаста аст. Масъалаи мазкур фақат барои Ўзбекистон не, балки ба сифати як қисми таърихи ҷаҳон омӯзанда, барои тамоми мамлакатҳо мавзӯи умда мебошад.

С. Балим-Хардинг, Бритониёи Кабир

Дар даври шӯроён нисбати шахсият ва фаёлияти Амир Темур беадолатӣ, яктарафа заҳир гардид. Ба ин гоҳ накарда **соли 1968** аз тарафи олими файласуф **И.М.Мўминов** рисолаи «Мавқеъ ва нақши Амир Темур дар таърихи Осиёи Миёна»-ро чоп намуд. Он дар байни аҳли ҷамъият шавқу заҳро нисбати ин мавзӯъ авҷ гирифт. Асар ба танқиди сахт дучор омад. Аммо ташаббуси омӯзиши шахсияти Амир Темур аз тарафи **И.М.Мўминов** намунаи ифодаи равшани ҷасорати илмӣ ва фазилати олии ватанпарварӣ буд.

...Ин шахсро ба арса баромадани тақозои даври замон, зулми улуси Ҷигатой, ваҳшиёна сар фурувардани бекҳои

майдаи феодалӣ, азобҳои юришҳои истилогаронаи бардавоми хонҳои муғул ва бекҳои Олтин Ӯрда, хона-вайронӣ, дар давоми 150 сол аз ҳукмдорони хориҷ мадораи хушгардида, ба истиқлол расидани халқро талаб мекард. Ин зарурати таърихӣ дар Темур, дар сарлашкарони ӯ равшан намоён мегардад. Темур ба сифати арбоби давлатӣ ба дараҷаи маълум ин эҳтиёт, талаб, заруриятро дар худ акс кунонд, яъне дар Мовароуннаҳр давлати мустақлами марказиро ташкил намуд, ба эҳтиётоти мамлакат ҷавоб дод.

И.М.Мӯминов

Барқарорёбии хотираи Амир Темур дар солҳои истиқлол. Баъди ба истиқлол расидани Ўзбекистон бо саъю кӯшиши Президенти аввалини Ўзбекистон **Ислом Каримов** мавқеи ба ҷояш гузоштани Амир Темур дар таърихи ҷаҳон оғоз ёфт. Дар Ўзбекистон дар боби омӯзиш ва оммавигардонии фаъолияти ӯ роҳи васеъ боз гардид, номи Амир Темур дар Ўзбекистон оммавӣ гардонда шуд.

Бо ташаббус ва роҳбарии **Ислом Каримов** дар майдонҳои марказии шаҳрҳои Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз ва ғайра ҳайкали Амир Темур қад кашид. **Соли 1995** Бунёди байналхалқии Амир Темур ташкил ёфт. **Соли 1996** дар хиёбони Амир Темури Тошканд *Музеи давраи Темуриён* барпо гардида, ордени «*Амир Темур*» таъсис ёфт. **30 июни соли 2017** Президенти Республикаи **Ўзбекистон Ш.М.Мирзиёев** дар анҷумани IV ҳаракати иҷтимоии ҷавонон «Камолот» бар мактаби курсантҳо «Мактаби Темурбекҳо» ном доданро таклиф намуд ва он аз тарафи доданро таклиф намуд ва он аз тарафи ҷавонон бо мамнуният қабул гардид.

1. Фикри худро дар бораи мавқеи Амир Темур дар таърихи Ватанамон ва ҷаҳон баён созед.
2. Амир Темур бо кадом номҳо васф гардид?
3. Баъди кадом воқеа обрӯ-эътибори Амир Темур дар Аврупо афзуд? Чӣ фикр доред: чаро маҳз баъди ҳамина воқеа?

4. Рисолаи И.М.Мӯминов чаро ба зери танкид гирифта шуд? Дар ин бора чӣ фикр доред?
5. Баъди ба истиқлол расидани Ўзбекистон оиди амалӣ гардондани корҳо дар боби абадӣ гардондани номи Амир Темур маълумотҳои иловагиро чамъ оваред. Дар бораи Амир Темур чӣ гуна асарҳои бадеӣ офарида шудааст? Дар бораи мазмуни асарҳои хондаатон нақл кунед.

§ 36. ЧАРАЁНҲОИ СИЁСӢ ДАР ДАВРИ ТЕМУРИЁН

Мафҳумҳои таъриҳӣ: *Мухолифат. Мубориза барои тахти салтанат. Барқарор шудани ҳукмронии Шоҳруҳ.*

Мубориза барои тахт. Соҳибқирон рӯзи **18 феввали соли 1405** ҳангоми юриш ҷониби Чин дар зимистони қаҳратун дар шаҳри **Ўтрор** вафот намуд. Баъди вафоти Амир Темур салтанати вай, ки давоми чандин даҳсолаҳо дар натиҷаи сабъу ҳаракати ӯ барпо шуда буд, рӯ ба парокандагӣ ниҳод. Сабаби асосии он гуногунии кишвар ва халқҳои зери тасарруфи салтанат, ба масофаи хеле азим тӯл кашидани ҳудуд ва душвории аз як марказ идора намудани он буд. Дар айни замон нерӯҳои мухолифат барои ҷудой вақти мусоидро мунтазир буданд.

Ба парокандашавии салтанат зиддият ва ҷангҳои дохила, ки барои тоҷу тахт байни ворисони Амир Темур солҳои тӯлонӣ давом доштанд, низ сабаб шуд. Амир Темур пеш аз вафоти худ наберааш **Пирмуҳаммадро** (ҳукмдори вилоятҳои Кобул, Қандаҳор ва Ҳиндустон) ворис таъин кард. Ҳарчанд тарафдорони ба тахт шинондани ӯ пурзӯр бошанд ҳам, вале писари Мироншоҳ **Халил Султон Мирзо 18 март** соли **1405** худсарона Самарқандро забт намуда, худро **ҳукмдори олии Мовароуннаҳр** эълон кард. Бо нияти бастании роҳи Пирмуҳаммад ва вайрон кардани нақшҳои вай ӯ ҳатто заминҳои соҳили рости Амударёро тахти назорати худ мегирад.

Халил Султон гарчанд ба воситаи хазинаи аз бобояш монда қисми муайяни аён ва киборҳои бонуфузи Соҳибқиронро ба тарафи худ кашида бошад

ҳам, лекин дере нагузашта, ба эътироз ва исёни саҳти амирон, ноибони вилоят ва шахзодагони содиқи Амир Темур дучор омад. Аввалин шуда ҳокими Туркистон ва Фарғона **амир Худойдод бо Шайх Нуриддин** бар зидди Халил Султон исён бардоштан. Ҳатто додари худи Халил Султон **Султон Ҳусайн Мирзо** бо нияти барқарор намудани ҳокимияти хеш дар вилоятҳои соҳили чапи Амударё ба муқобили бародараш сар мебардорад. Дар навбати худ валиаҳди қонунии Амир Темур Пирмуҳаммад аз Амударё гузашта, бар зидди **Халил Султон** ба самти Насаф қўшун мекашад. Муборизаҳои дохила ва суло-лавӣ, ки дар Мовароуннаҳр оғоз ёфта буд, хеле авҷ гирифт.

Оқибат, давлат пароканда гашта, баъзе ҳокимони вилоятҳо мутлақ гаштанд. **22 феввали соли 1407** Пирмуҳаммад аз дасти фитнагарон таҳти сарвари вазир Пир Алӣ Тоз шаҳид мегардад. **22 апрели соли 1408** дар набард бо сарвари қабилҳои Қароқуяли туркманҳо **Қора Юсуф Мироншоҳ** ҳалок мешавад. Вилоятҳои Озарбойҷон ва Ироқ аз дасти теуриён меравад.

Баҳори соли 1409 дар Мовароуннаҳр вазъият боз ҳам шадид мегардад. **Амир Худойдод** шаҳрҳои Ҷиротеппа ва Шоҳрухияро ба осонӣ ба даст оварда, ба самти Самарқанд лашкар мекашад. Дар ҷанге, ки дар наздикии **Шероз**, дар соҳили дарёи Зарафшон ба амал омад, қўшуни Халил Султон мағлуб гашта, худи ӯ бошад, асир меафтад.

Қарор ёфтани ҳокимияти Шоҳрух. Ҳамон давр **Шоҳрух**, ки исёни амиронро дар Хуросон паҳш кард, акнун тамоми диққату эътиборро ба Мовароуннаҳр нигаронд. Чунки ӯ наметавонист ба ҳодисаҳои ватани падараш бефарқ бошад. **25 апрели соли 1409** вай аз Амударё гузашта, ба сӯйи Самарқанд юриш мекунад. Муборизаҳои дохила ва ошӯб, ки қариб панҷ сол давом карданд, боиси эътирози қидди халқ шуданд. Бинобар ин ҳаракати оғознамудаи Шоҳрух, ки ба мақсади

хотима гузоштан ба муборизаҳои байни темурзодаҳо ва амирон равона шуда буд, аз тарафи аксарияти табақаҳои мамлакат ҷонибдорӣ шуданд. Аз ин рӯ, ӯ ба бесомониҳои Мовароуннаҳр хотима гузошта, дар Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳукмронии худро муқаррар месозад, инчунин ба барқарор намудани сулҳу осоиштагӣ дар мамлакат муваффақ мегардад.

Дар давраи ҳукмронии тӯлонии **Шоҳрух** қисми асосии салтанати Амир Темур зери итоати вай бошад ҳам, аммо ин мамлакати азим ба ду давлат ҷудо шуда буд. Яке аз онҳо давлат таҳти сарвари **Шоҳрух** дар ҷануби Амударё ҷойгир шуда, марказаш шаҳри Хирот, давлати дуюм бошад, дар шимол аз Амударё, дар Мовароуннаҳр ва Туркистон таҳти сарвари **Улуғбек** ташкил ёфта, пойтахташ **Самарқанд** буд.

1. Сабабҳои парокандагии салтанати Амир Темур дар чӣ буд?
2. Шумо ҳаракатҳои Халил Султонро чӣ гуна арзёбӣ мекунед?
3. Шоҳрух Мирзо кай ба Самарқанд юриш кард, барои чӣ ӯро халқ ҷонибдорӣ намуд?
4. Андеша ронед: парокандагии кишвар ба ҳаёти шаҳрвандонаш чӣ гуна таъсир расонд? Барои нигоҳ доштани ягонагии кишвар чӣ бояд кард?

§ 37. МИРЗО УЛУҒБЕК – АРБОБИ МАЪРИФАТПАРВАРИ ДАВЛАТӢ

Мафҳумҳои тақияҳои: *Ба майдони сийё баромадани Улуғбек. Сийёти дохила ва хориҷи Улуғбек. Фоҷиҳои Улуғбек.*

Улуғбек – ҳокими Мовароуннаҳр. Соли 1409 **Шоҳрух** пеш аз бозгашташ ба Хирот **Мирзо Улуғбекро** ҳокими Мовароуннаҳр ва Туркистон таъин мекунад. **Улуғбек** (1394–1449) ҳарчанд ҳокими Мовароуннаҳр ва Туркистон эълон

Мирзо Улуғбек.

шуда бошад ҳам, дар асл ҳокимияти ӯ аввал танҳо бо вилоятҳои Самарқанд, Бухоро ва Насаф маҳдуд мегардид. Чунки дар ибтидо аз ҷониби Шохрух Фарғона то Ўзган ба **Амирак Аҳмад**, Ҳисори Шодмон ба **Муҳаммад Ҷаҳонгир** тӯхфа шуда буданд. Туркистон зери итлоати **Шайх Нуриддин** буд.

Шайх Нуриддин ба Туркистон қаноат ҳосил намекунад. **25 апрели соли 1410** бо Муҳаммад Ҷаҳонгир, ҳокими вилоятҳои Янги ва Сайрам амир Абдуҳолик, инчунин аз хонзодаҳои Оқ Ўрда Чингиз ўғлон иттифок баста, бар зидди Темуриён ошӯб мебардорад. **20 апрели соли 1410** дар **мавзеи Қизилработи** назди Самарқанд байни иттифоқи ошӯбгарон ва қўшунҳои **Мирзо Улуғбек** задухӯрд ба амал омад. Дар ҷанг Улуғбек мағлуб гашта, ба самти Калиф ақибнишинӣ мекунад. Шохрух ба Самарқанд омада, исёни **Шайх Нуриддинро** паҳш мекунад. Идоракунии Мовароуннаҳр ва Туркистон ба дасти Улуғбеки 18-сола мегузарад. Улуғбек **соли 1414** Фарғона ва Қошқарро ишғол менамояд. **Соли 1413** Шохрух Хоразмро аз зери итлоати Олтин Ўрда бароварда, амнияти сарҳадҳои ғарбӣ ва ҷанубии давлати Улуғбекро устувор мекунад, аммо самтҳои шимоли ғарбӣ ва шимоли шарқии он ханӯз боиси хавотирӣ буд.

Улуғбек бо розигии падар **бахори соли 1425** ба Муғулистон юриш сар мекунад. Дар бархӯрде, ки дар наздикии Иссиқкӯл содир гашт, Улуғбек аз болои муғулҳо ғалаба карда нерӯҳои муҳолифро баргараф сохта, сарҳадҳои шарқии мамлакатро мустаҳкам мегардонад. Дар байни ғаниматҳои, ки ба даст дароварданд, ду порча санги нефрит (яшми сабз) низ буд. Баъдтар аз ин санги нефрит барои мақбараи Амир Темур санги қабр тарошида мешавад. Катибаи ба ном «Зафарнома», ки ба муносибати ғалабаи Улуғбек дар ҷанги Муғулистон аз тарафи **Улуғбек соли ҳичрии 828** (1425) дар дараи Илонӯтии назди Қиззах навишта шудааст, то ба имрӯз боқӣ мондааст.

Дар юриши зидди Дашти Қипчоқ бошад, кори Улуғбек омад накард. Танҳо бо кӯшуни калон расида омадани падараш **Шохрух Улуғбекро** аз мағлубият наҷот бахшид.

Мубориза барои тахт. 12 март соли 1447 хангоми пахши исёни набераи худ **Султон Муҳаммад, Шохрух** вориси худро дар вилояти Рай таъин накарда, аз олам даргузашт. Баробари ғавти **Шохрух** дар Хуросон ва Мовароуннаҳр байни шахзодаҳои темурӣ мубориза барои тоҷу тахт боз ҳам авҷ гирифта, мамлакат ба беқарорӣ ва ларзаҳои амиқ иҷтимоӣ-сиёсӣ рӯ ба рӯ гардид. Аз рӯи одат ба тахт мебоист писари калонии **Шохрух Улуғбек** шинад. Аммо тахт ба **Аллоуддавла** – писари Бойсунғур соҳиб мегардад.

Шоҳзодагони худсар бар зидди Улуғбек ҳаракат мекунад ва баҳори **соли 1447** Алоуддавла кӯшуни писари калонии Улуғбек **Абдулатифро** торумор намуда, ӯро асир мегирад. Дар чунин шароит Улуғбек маҷбур мешавад, ки бо Алоуддавла сулҳ бандад. Мувофиқи он, **Абдулатиф** озод карда, Улуғбек бошад, аз даъвои худ ба Ҷирот ва Хуросон даст мекашад. Вале дере нагузашта сулҳ вайрон мегардад. **Баҳори соли 1448** кӯшуни 90 ҳазор нафараи муттаҳидаи **Улуғбек** ва **Абдулатиф** ба Ҷирот юриш сар мекунад. Дар ҷанге, ки дар наздикии Тарноб шуда гузашт, кӯшуни **Алоуддавла** торумор карда, Ҷирот ба даст мебарояд. Улуғбек Абдулатифро дар Хуросон гузошта, худ ба Самарқанд бармегардад. Чунки дар Мовароуннаҳр бар зидди Улуғбек ошӯб сар шуда буд.

Дар ғатҳномаҳое, ки оид ба ғалаба дар гирду атроф паҳн шуда буданд, пас аз номи додараи **Абдулазиз** зикр шудани номи ӯ, хазинаи қалъаи Ихтиёрдинро гирифта бурдани **Улуғбек** барои Абдулатифи шӯҳратпараст ва ҷашмгурусна баҳона шуданд. Ӯ бо душманони падар забон як карда, ногаҳонӣ бар зидди **Улуғбек** ҳаракат сар мекунад. **Абдулатиф** дар Ҷирот ҳамагӣ 15 рӯз ҳукмронӣ

мекунад. Аз наздикшавии кӯшуни Абулқосим Бобур ба шаҳр огоҳ ёфта, пойтахтро бечанг холи карда, ба самти Мовароуннаҳр мегурезад. Бо фармони **Улуғбек** – ноиби Балх таъин гардида, дар вилоят андози «тамға»-ро бекор намуда, савдогаронро ба тарафи худ ҷалб месозад. Амирони аз падараш норозиро дар атрофи худ ҷамъ меовард. Ҳатто бо **Абулқосим Бобур** робита пайдо карда, ӯро ба муборизаи зидди Улуғбек моил мекунад.

Фочиаи Улуғбек. Барои нигоҳ доштани якпорчагии давлат аз юриш бар зидди писари исёнкор ва макқори худ **Улуғбек** дигар чорае надошт. Аммо баробари ин, дар мамлакат вазъияти сиёсӣ шиддат ёфта, аҳволи Улуғбек боз мушкилтар мегардад.

Ҳангоми бозгашт аз Ҳирот ба Самарқанд аз пеш **Улуғбек** ба ҳучуми бодиянишони Дашти Қипчоқ дучор мегардад. Ҳамон замон кӯчманчиён тахти сарвари **Абулхайрон** деҳоти атрофи Тошканд, Шохруҳия, Самарқанд ва Бухороро тороч намуда, чорбоғ ва кӯшкҳои подшоҳ ва мансабдорони воқеи атрофи шаҳрро вайрон мекунад. Дар натиҷаи задухӯрд бо душманҳое, ки аз ду тараф омада буданд, кӯшуни **Улуғбек** саҳт шикаст хӯрда, заиф мегардад. Ҳамин вақт дар Самарқанд норозигии амирони вай бар зидди писари хурдии Улуғбек **Абдулазиз**, ки ноиби муваққатӣ таъин шуда буд, пурзӯр мегардад.

Абдулатиф, ки дар ҳолати вазнин мондани падарашро мушоҳида мекард, аз фурсати мусоид истифода бурда, сар мебардорад ва аз Амударё гузашта, Тирмиз, Шаҳрисабз ва Ғузоро ба осонӣ ишғол мекунад. Сипас ба Самарқанд роҳ пеш мегирад. **Октябри соли 1449** дар наздикии деҳаи Димишқ ҷанги саҳт ба вуқӯъ мепайвандад ва дар ин ҷанг Улуғбек мағлуб мегардад. Амири Самарқанд **Мироншоҳ** дарвозаҳои шаҳри **Қавчинро** баста, **Улуғбекро** ба шаҳр роҳ намедихад. Ӯ ба Шохруҳия низ даромада наметавонад ва маҷбур ба

Абдулатиф таслим мешавад. Ба муқобилияти қозии шаҳр **Шамсиддин Муҳаммад Мискин** нигоҳ накарда, Абдулатиф фатвои уламои ҷаҳолатпарастро бароварда, қатли падарашро ташкил мекунад.

Ҳамин тариқ, **Улуғбек** Мовароуннаҳрро чил сол идора кард. Дар ин давр сафи назар аз муборизаҳои шадид дар ҳаёти сиёсии мамлакат ба мустаҳкам намудани давлат, нигоҳ доштани якпорчагии мамлакат ва раванқи ҳаёти он ҳаракат кард.

1. Ҳукмдори Мовароуннаҳр шудани Улуғбек чӣ тавр ба амал омад?
2. Улуғбек барои чӣ ва дар кучоҳо юриш кард?
3. Баъди вафоти Шохрух кадом воқеаҳо рӯй доданд?
4. Оид ба тақдирӣ фоҷиавии Улуғбек ҳикоя кунед.
5. Дар давоми 40 соли ҳукмронии худ дар идора кунӣ давлат Улуғбек ба чӣ эътибор дод?
6. Дар бораи Абдулатифи «падаркуш» дар Шумо чӣ гуна тасаввурот ҳосил шуд?

§ 38. БА ТАНАЗУЛ Рӯ ОВАРДАНИ САЛТАНАТИ ТЕМУРИЁН

Мафҳумҳои тақияҳои: *Беқарорӣ сиёсӣ. Огози парокан-дагии салтанат. Аҳволи Хуросон.*

Беқарорӣ сиёсӣ. Баъд аз чанд рӯзи ба қатл расондани **Улуғбек** ба мақсади халос шудан аз даъвогарони тахт Абдулатиф додараш **Абдулазиз** ва амирони содиқӣ падарашро ба қатл расонда, тоҷу тахти Мовароуннаҳрро пурра соҳиб гардид. **Абдулатиф**, ки аз ҷониби шаҳрвандони мамлакат ба унвони «падаркуш» лаънатзада шуда буд ва тарафдорони вай дар тахт бисёр набуданд. Аз байн шашуним моҳ нагузашта, дар сарой бар зидди **Абдулатиф** фитнаи табаддулот ташкил карда, ӯ кушта мешавад. Сари вай аз танаш ҷудо карда, дар майдони Регистон ба пештоқи мадрасаи Улуғбек овезон мегардад.

Нерӯҳои муҳолиф дар Самарқанд набераи **Шохрух Мирзо Абдуллоҳ**, дар Бухоро набераи **Мироншоҳ Абӯ**

Саидро ҳоким таъин мекунад. Оқибат дар байни онҳо барои ҳокимият боз мубориза оғоз меёбад.

Муборизаҳои байниҳамдигарӣ, ки дар Мовароуннаҳр ва Хуросон пайваста идома дошт, барои ҳокимони Дашти Қипчоқ хеле мусоид омад. **Соли 1451 Абулхайрхон** бо кӯшуни калон бо дастгирӣ ва иштироки **Абӯ Саид** ба воситаи Тошканд, Чиноз ва Чиззах ба Самарқанд зидди **Мирзо Абдуллоҳ** юриш мекунад. Дар паҳлӯи обанбори Булунғури наздикии деҳаи Шероз чанг сар мешавад. Дар ин муҳориба **Мирзо Абдуллоҳ** мағлуб ва дар чанг ҳалок мешавад.

Хуросон дар ин давр зери тасарруфи набераи **Шохрух Абулқосим Бобур** буд. Дар Хуросон парокандагии сиёсӣ хеле авҷ мегирад. Тибқи навиштаи муаррихони давраи Темуриён, ҳамон давр Хуросон ба ёздаҳ қисм чудо шуда, дар байнашон чангу ҷидол беист давом мекард. **Соли 1457** пас аз вафоти **Абулқосим Бобур** вазъият боз мураккабтар мегардад. **Абӯсаид** аз чунин вазъияти мусоид истифода бурда, **соли 1457** тахти Ҳиротро ишғол мекунад ва ба муттаҳид намудани ҳар ду қисми салтанат муваффақ мегардад. Вале ба саъю кӯшиши мустақилона ҳукмронӣ кардани ҳокимони вилоят, ба парокандагӣ барҳам дода натавонист. Ҷуро хусусан исёни Султон **Ҳусайн** – авлоди Умаршайх Мирзо, ки баъди вафоти Абулқосим Бобур Хоразмро ишғол кард, бештар ба ташвиш андохта буд.

Баҳори соли 1469 Абӯ Саид дар чанги зидди туркманҳо, ки вилоятҳои Озарбойҷон, Эрони Ғарбӣ ва то Ироқро ишғол карда буданд, ҳалок мешавад. Пас аз вафоти падари худ ворисони **Абӯсаид** ба задухӯрд бо **Султон Ҳусайн** ҷуръат накарда, ба Мовароуннаҳр баргаштанд. **24 март соли 1469 Султон Ҳусайн** ба сифати ҳокими Хуросон тантанавор ворида Ҳирот мегардад. Дар натиҷа, салтанати Темуриён боз ба ду қисми мустақил: Хуросон, тахти ҳукмронии **Султон Ҳусайн** ва Мовароуннаҳр тахти ҳукмронии писари **Абӯ Саид** – **Султон Аҳмад** чудо мешавад.

Парокандагӣ. Дар Мовароуннаҳр писарони Абӯ Саид аввал **Султон Аҳмад** (1469–1494), баъд **Султон Маҳмуд** (1494–1495) ва баъдтар писари Султон Маҳмуд **Султон Алӣ** (1498–1500) мустақилона ҳукмронӣ мекунанд. Вале, дар Мовароуннаҳр парокандагӣ доманадор мегардад. Дар лаҳзаҳое, ки ба сари мам-лакат, халқу кишвар ташвишҳои зиёде омаданд, яке аз намояндагони тариқати суфия **Хоча Убайдуллоҳ Аҳрор** вақте ки ҳокими Ҳирот **Абулқосим Бобур** ба Мовароуннаҳр зада даромад, рақибонро водор мекунад, ки ба муросо оянд.

Султон Ҳусайн ва Алишери Навоӣ. Султон Ҳусайн **Бойқаро** дар сарзамини воқеъ дар ҷануб аз Амударё ҳукмрон буда, дар зерӣ итоати худ Хуросон, Хоразм, инчунин вилоятҳои Эрони Шарқӣ ва Шимолиро муттаҳид карда буд. Ӯ охири ҳокими Темуриён буд, ки қариб 40 сол ҳукмронӣ карда, дар давраи ӯ сарфи назар аз парокандагиҳои шахзода ва амирон ҳаёти хоҷагӣ ва фарангии мамлакат боло рафт. Дар ободони Хуросон, ривочу равнақи он, баробари ҳокими тadbиргар ва доно замони худ **Султон Ҳусайн** хизмати адиб ва арбоби давлатии барҷаста Алишери Навоӣ низ хеле калон буд.

Алишер Навоӣ соли **1441** дар Ҳирот дида ба дунё кушодааст. Падару бобояш дар саройи Темуриён хизмат намудаанд. Бо Султон Ҳусайн Алишер дар як мактаб таҳсил кардааст. Онҳо ханӯз дар давраи ҷавонӣ дар хизмати ҳукмдори Хуросон **Абулқосим Бобур** буданд. Пас аз вафоти вай, давоми 12 сол дар шахрҳои гуногун зиндагонӣ кардаанд. Дар ин давр **Ҳусайн** аввал Хоразм, баъд дар Обивард, Нисо, Машҳад ва дигар вилоятҳои Хуросон дар ба дар гашта, қувва ҷамъ оварда, бар зидди **Абӯсаид** исён мебардорад. Алишери Навоӣ он солҳо аввал дар Машҳад ва Ҳирот таҳсил мегирад. Аллақай ҳамон вақт ӯ ба туфайли истеъдоди шоирии худ шӯҳрат пайдо карда буд. **Алишер**, ки аз ҷавонӣ бо Султон Ҳусайн наздик буд, дар худ нисбати **Абӯсаид**

кайфияти адоватро пай бурда, ба Самарқанд рафта, маҷбур мешавад, ки муддати муайян дар ҳамон ҷо истиқомат кунад. Дар Самарқанд ӯ бо илму фан ва шеърӣ машғул мегардад. Дар он ҷо вай аз олими машҳур, донишманди соҳаи фалсафа, мантиқ, ҳуқуқ, забони арабӣ, адабиёт ва шеърӣ **Фазлуллоҳ Абулайси Самарқандӣ** таълим мегирад.

Дар давраи ҳукмронии **Султон Ҳусайн Алишери Навоӣ** дар мамлакат дар роҳи ба вучуд овардани салтанати муттамаркази мустақкам, обёрӣ ва ободонии вилоятҳо, рушди деҳқонӣ дар деҳот, ҳунармандӣ дар шаҳрҳо ва инкишофи савдо хизматҳои калоне кард. **Алишери Навоӣ** тарафдори равнақи адабиёт, санъат ва илму маърифат, зиндагонии осоиштаи аҳоли буд.

Лекин давлати **Султон Ҳусайн** мувофиқи хоҳиши Алишер нашуд. Дар ин давлат, ки асосашро суюрғол ташкил меод, яқум, исёни ҳокимони вилоятҳо ва ҳатто валиаҳдони тоҷу тахт **Бадиуззамон** ва **Музаффар Ҳусайн Мирзо** рӯй медеҳад. Дуюм, дар натиҷаи зулм дар Ҳирот ва вилоятҳои он ошӯбҳои халқӣ ба вучуд меоянд. Сеюм, маъмурони чашмгурӯснаи сарой, ки манфиати худро дар назар доштанд, фитнаву ғасодро авҷ гиронда, ба ботлоқи он Султон Ҳусайнро низ ғарқ мекунанд. Чунин вазъият, бешубҳа, барои аз сарой ва ҳатто аз пойтахт дур сохтани Алишери доно, ки вазифаи сарвазирро адо мекард оварда расонд.

1. Тақдири Абдулатифи падаркуш чӣ гуна анҷом пазируфт?
2. Султон Абӯ Саид бо кадом роҳ ҳокимиятро дар Мовароуннаҳр ба даст гирифт?
3. Вазъият дар Ҳурӯсон чӣ гуна буд?
4. Султон Абӯ Саид тахти Ҳиротро кай ва чӣ тавр соҳибгардид?
5. Дар бораи осоиштагии Мовароуннаҳр хизмати Хоҷа Убайдуллоҳ аз чӣ иборат буд?
6. Дар бораи Султон Ҳусайн Бойқаро ва Алишери Навоӣ чихоро донистед?

§ 39. ТАРАҚҚИЁТИ ИЧТИМОЙ-ИҚТИСОДИ ВА БУНЁДКОРӢ

Мафхумҳои таърихи: *Ҳаёти иқтисодӣ. Намудҳои ҳунармандӣ. Савдои дохила ва хориҷӣ. Муомилоти пул. Заминдорӣ. Намудҳои андоз.*

Ҳунармандӣ. Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Шохрухия, Тирмиз, Шаҳрисабз, Қарши ва бисёр дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба маркази ҳунармандӣ табдил ёфтанд. Дар шаҳрҳои миқдори маҳаллаҳои ҳунармандӣ зиёд гашта, гузар, кӯча, растаҳои бозор, тимҳо ва тоқҳо (бозорҳои гумбаздор)-и алоқаманди касбу кор пайдо шуданд. Дар аксарияти шаҳрҳои маҳаллаҳои ҳунармандӣ, аз қабилҳои заргарӣ, мисгарӣ, сӯзангарӣ, моҳутбофӣ, сангтарошӣ, шишарезӣ даббоғон амал мекарданд.

Дар ҳунармандии асрҳои миёна кулолӣ ба соҳаи сернуфуз табдил меёбад. Ба он косагарон, хум ва хумчасозон шомил буданд. Ҳамон давра сангро суфта намуда, дар он ҳаққокӣ намудан, ҳамчунин нақшу нигор ва хушнависӣ инкишоф меёбад. Лавҳи сангин барои гузоштани Қуръон дар масҷиди Бибихонуми Самарқанд, санги нефрити сари қабри Амир Темур дар Гӯри Амир, сангҳои мрамрини Шохизинда ва мақбараҳои дигар нақшҳои гуногун, оятҳои ҳаққокӣ шуда, марсия ва қайдномаҳои таърихӣ сабт ёфта буданд.

Бинокорӣ, кандакорӣ чӯб. Ҳамон давра дар шаҳрҳои калонтарини мамлакат, алалхусус Самарқанд ва Ҳирот сохтмон хеле ривож ёфта, мавқеи бинокорӣ меафзояд. Аз рӯйи касби бинокорон шахсони хиштчину қадиморатро бардоранда «банно»-ён ва ба пештоку равоки тоқ парчину гирехдихандаву пардоздиханда «устоз» ном бурда шудаанд. Дар ин давра чӯбкорӣ ҳам ривож меёбад. Устоёни моҳири дуредгар бо кандакорӣ чӯб машғул шудаанд. Онҳо дарҳои нақшинкор, панҷараҳо, сутунҳо, тоқравоқҳо, хонтахтаҳо, курсиҳо ва дигар ҷиҳозоти ҳархелаи бисёреро сохтаанд. Дарҳои нақшинкори оятҳои сабтёфтаи Гӯри Мир ва Шохизинда намунаи аз

ҳама нодири санъати кандакории чӯби устоёни халқӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар ҳунармандии Самарқанд истеҳсоли коғаз мавқеи хоса дорад. Коғази Самарқанд дар байни хаттотони Шарқ машҳур буда, қисми маълуми он ба хориҷа бароварда шудааст.

Робитаҳои тичоратӣ. Дар асри XV давлати Темуриён бо як қатор мамлакатҳои ҳамсояи дуру наздик: Чир, Ҳиндустон, Тибет, Эрон, Рус, Сибир ва соҳили Волга мунтазам савдову тичорат мекард.

Дар инкишофи савдову тичорати дутарафа бо давлатҳои хориҷа алоқаи сафоратии Темуриён бо амалкаторҳои ҳамсоя нақши муҳим мебозид.

- * Тамға – бочи савдо, андозе ки аз савдогарон ситонда мешуд
- * Фулус – пули майдаи мисин

Дар замони **Шоҳрух** ва **Улуғбек** бо **Хитой**, **Тибет** ва Ҳиндустон низ муносибатҳои неки ҳамсоягӣ барқарор гардиданд.

Муносибатҳои пулӣ. Бояд таъкид кард, ки пешвариҳои ҳаёти иқтисодии мамлакат ба дараҷаи муайян ба ислоҳоти пулии ҳамон давр низ вобаста буданд. Маълум аст, ки соли **1428** Улуғбек ислоҳоти *пулҳои фулусии* дар муомилат бударо ба амал мебарорад. Ӯ зарб намудани пулҳои майдаи сабуқвазни дар муомилот бударо манъ менамояд. Пулҳои майдаи кӯҳнаро бо пули нав иваз намуда, дар айни замон барои қонеъ сохтани талаботи савдои дохила ба пулҳои майдаи мисин якбора дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Тирмиз, Тошканд, Шоҳрухия ва Андиҷон зарбхонаҳо ташкил дода, фулусҳои вазнашон якхелаи навро зарб намуда, ба муомилат мебарорад. Дар байни халқ фулусҳои нави Улуғбек, ки бо номи «*Фулуси адлия*», яъне «*тангаи адолатнок*» шӯҳрат ёфта буд, ба савдои чаканаи дохила роҳи васеъ кушод. Баробари ин бо мақсади зиёд кардани даромад

аз савдои беруна **Улуғбек** андози «тамға»-ро низ каме баланд бардошт.

Ҳамин тавр, дар замони Улуғбек инкишофи савдои дохила ва беруна дар мамлакат сабабгори асосии вусъати ҳаҷми маҳсулоти ҳунармандӣ, ривочи соҳаҳои касбу ҳунар гардид.

Дехқонӣ ва чорводорӣ. Сарфи назар аз ҷангҳои дохила, ки дар мамлакат тез-тез рӯй медоданд, асри XV ҳам дар деҳоти Мовароуннаҳр ва Хуросон қорҳои ободонӣ ба амал бароварда мешаванд. Ҳама гуна фаъолияти соҳибқорони инфиродӣ оид ба кушодани заминҳои нави даштҳо, қандани каналҳо, бунёди боғҳо ва обод намудани заминҳои бекорхобида аз тарафи Темуриён дастгирӣ мешуданд. Ҳатто ин гуна соҳибқорон дар бадали як-ду сол аз ҳама гуна андоз ва пардохтҳо озод мешуданд.

Дар ҳаёти иқтисодӣ-ҳочагӣ, хусусан чорводории *чарогоҳӣ*, *асппарварӣ*, *шутурпарварӣ*, инчунин *говпарварӣ* нақши муҳим доштанд.

Заминдорӣ. Давоми асри XV дар Мовароуннаҳр ва Хуросон чун пештара асосан чор шакли заминдорӣ ва мулкдорӣ: «*Мулки девонӣ*» – заминҳои давлат, «*Мулк*» – заминҳои хусусӣ; «*Мулки вақф*» – заминҳои зери итоати мадраса ва масҷидҳо, ниҳоят заминҳои ҷамоа мавҷуд буданд. Қисми қалонтарини заминҳои деҳқонӣ мулки давлат ба ҳисоб мерафт. Ин заминҳоро чун пештара ҳукмдори мамлакат султон ё амирон ихтиёрдорӣ мекарданд. Дар давраи Темуриён ба тарзи «*суюрғол*» инъом қардани заминҳои давлатӣ васеъ истифода мегардад. Дар сурати ба ҳукумати марказӣ итоат нақардани соҳибони суюрғол онҳо аз ҳуқуқи суюрғол маҳрум мешуданд ва он ҳуқуқ ба шахси дигар дода мешуд.

Ҳамон давр ба соҳибони мулкҳои қалон барои ягон хизмати шоисташон додани «*васиқаи тархонӣ*» аз ҷониби ҳукмдори олий васеъ паҳн гашта буд. Мулкдороне, ки васиқаи тархонӣ мегирифтанд, дар асоси он аз тамоми

андоз ва пардохтҳо озод мешуданд. Васиқаи тархонӣ одатан ба амирон, бекҳо, амалдорони сарой, саййидҳо ва дигар намояндагони табақаҳои болоӣ дода мешуд. Ба исми шахси мулкдор, ки чунин васиқа гирифтааст, мартабаи «тархон» ҳамроҳ мешуд.

Асри XV низ мисли пештара замин ва обҳои зиёде ба ихтиёри масҷид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва мазорҳо вогузошта шуда буданд, ки чунин заминҳо «*мулки вақф*» ном доштанд. Одатан ғайр аз замин ва об дӯкон, корхона, осиб, обчувоз, растаҳои бозор, корвонсаройҳо низ вақф гардида, даромаде, ки аз онҳо гирифта мешуд, ба таъмин ва таҷҳизоти масҷид, мадраса, шифохона ва хонақоҳ, нафақаи мутававалӣ, мударрис, табиб ва талабаҳо, инчунин хароҷоти рӯзмарраи мусофирхонаю шифохонаҳо сарф мегаштанд.

Навъҳои андоз. Андози асосӣ, ки аз заминҳои обёришаванда ситонида мешуд, «**хироч**» ном дошт. Хироч дар шакли маҳсулот, пул ситонда мешуд. Он аз рӯйи ҳосил ва ҳосилхезии замин муайян мегардид. Чунончи, хирочро аз заминҳое, ки бо ёрии обҳои дарё, чашма ва корез обёрӣ мешуданд, ба миқдори сеяк (33 фоиз) меситонданд. Аз заминҳои лалмӣ ба миқдори шашяки ҳосил, яъне аз 16,5% то ҳаштяк, яъне 12,5 % андоз гирифта мешуд.

Аз як қисми заминҳои мулк «**ушр**», яъне ба миқдори даҳяки (10%) ҳосил андоз мегирiftанд. Ин гуна заминҳо одатан зери итоати уламо ва машоихҳо, ки дар ҳаёти

* Бегор – ўҳдадории бемузд кор кардани аҳолии меҳнаткаш дар корҳои сарой, биноҳои ҷамоатӣ, иншоотҳои мудофиавӣ ва обёрикунӣ, ичунин сохтмони роҳ ва таъмири он, ҳашари оммавии муқаддас.

илму фан, маърифат ва маънавии замони худ нуфузи калон доштанд, вучуд доштанд. Аз чорво ба миқдори чихилияк, яъне 2,5 % закот мегирiftанд.

Ғайр аз андозҳои асосӣ аҳолии меҳнаткаш ба корҳои

бегор низ иштирок мекарданд. Ҳар як фарде, ки дар бегор иштирок мекард, барои кор кардан асбобу ускуна ва лавозимоти заруриро бояд бо худ меовард.

1. Дар давраи Темуриён кадом намудҳои хунармандӣ ривоч ёфт?
2. Дар бораи инкишофи чӯбкорӣ ва истехсоли қоғаз мисолҳо оваред.
3. Робитаҳои тичоратӣ чӣ тавр ба роҳ монда шуда буданд?
4. Дар бораи ислоҳоти пулии Улуғбек ва натиҷаҳои он чихоро медонед?
5. Дар давраи Темуриён деҳқонӣ ба кадом дараҷа ривоч ёфта буд?
6. Дар бораи намудҳои заминдорӣ чиро медонед?
7. Дар давраи Темуриён кадом навъи андозаҳо буданд?
8. Дар бораи васиқаи «тархон» нақл кунед.

Ҷадвали поёниро дар асоси мавзӯи болоӣ пур кунед:

Намудҳои хунармандӣ	Алоқаҳои тичоратӣ	Заминдорӣ	Намудҳои андоз

ХАРИТАИ ДАВЛАТИ АМИР ТЕМУР

БОБИ VI. МАВҚЕЪУ АҲАМИЯТИ ИЛМУ ФАН ВА МАДАНИЯТ ДАР РИВОЧИ ТАМАДДУНИ ЗАМОНАВӢ ДАР АСРҲОИ XIV–XV

§ 40. НИЗОМИ ТАЪЛИМ

Мафхумҳои тақияҳои: *Мадрасаи умумӣ. Мадрасаи олия.*

Фаъолияти мадрасаҳо. Дар давраи Темур ва Темуриён мадраса вазифаи маркази додани маълумоти олиро ба иҷро расондааст. Дар Мовароуннаҳр ва Хуросон асосан аз ҳисоби маблағҳои давлат ва давлатмандон бисёр мадрасаҳо сохта шудаанд. Дар мадраса баробари илоҳиёт фанҳои дунявӣ: қонуншиносӣ (факҳ), мантиқ, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия), фалакиёт, тиббиёт, таърих, ҷуғрофия (география), адабиёт, назм-шиносӣ (илми арӯз), забони арабӣ ва морфология (қофия)-и он омӯзонда шудааст. Мутахассисони аз ҳама баландмалака дар мадрасаҳо сабақ додаанд. Ба онҳо музди меҳнати алоҳида дода мешуд.

Соли 1404 Сароймулкхоним дар Самарқанд чунон мадрасе созонда буд, ки бо ҳашаматнокии худ аз дигар иншоотҳои ҳамондавра фарқ мекард. Ба он олимони машҳури давраи худ муддаррисӣ кардаанд.

Фақат дар худуди Ҷирот 36-го мадраса буда, ба ин мадрасаҳо ва дар хонадонҳои дар ҳамин ҳудуд ҷойгиршуда ба мақсади таълим аз мамлакатҳои гуногун талабаҳо меомаданд.

Мадрасаи Ферузхон ва хонакоҳи он махсусан шӯҳрат ёфта буд. Дар мадрасаи Ихлосияи дар соҳили анҳори Инҷил ҷойгиршуда ва хонакоҳи Халисия дар давраи ҳукмронии Ҳусан Бойқаро барпо гардидааст. Таҳсил дар асоси озмун гузаронда, дар ҳар як озмунимоҳона талабаҳои суҷудон гирифта монда, таҳсилро танҳо аълоҳонон давом додаанд.

Ба фармони Улуғбек **соли 1417** дар Бухоро, **соли 1420** дар Самарқанд, **соли 1433** дар Гиздувон мадрасаҳо қад мекашанд. Ҳатто дар дарвозаи мадрасаи Бухоро «*Илм*

андӯхтан вазифаи ҳар як муслмон зану мард аст». навишта шуда буд. Даргоҳҳои илмие, ки дар ин се шаҳри қадимаи Мовароуннаҳр барпо гардида буданд, хусусан мадрасаи Самарқанд дорилфунуни замонаи худ ба ҳисоб мерафт.

Мадрасаи Улуғбек. Мадрасаи Самарқанд, ки соли 1420 дари худро боз намуд, иборат аз ду ошёна ва панҷоҳ ҳуҷра буд. Ҳар як се ҳуҷра се хона: анбор, хонаи хоб ва дарсхона дошт. Дар мадраса беш аз сад талаба истиқомат мекард ва таълим мегирифт ба он яке аз олимони бонуфузи он замон **Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Ҳавофӣ** мударрисӣ мекард. Олимони машҳури асрҳои миёна **Қозизодаи Румӣ, Ғиёсиддини Чамшеди Кошонӣ, Мирзо Улуғбек** ва шогирди ӯ **Алоуддини Алӣ Қушчӣ** аз фанҳои гуногун дарс гуфтаанд. Рӯзи кушоиши мадраса дарси аввалро **Шамсиддин Муҳаммад Ҳавофӣ** гузарондааст. Дар дарс навард нафар толибилмон иштирок намудаанд. Дар мадраса илми ҳайат: «астрономия»-ро **Қозизодаи Румӣ** таълим додааст. Ба толибилме, ки на кам аз понздаҳ-шонздаҳ сол дар мадраса тахсил гирифта, аз рӯйи барнома он фанҳоро пурра аз худ карда, дар имтиҳон дониши худро хуб намоиш дода тавонистааст, «санад» яъне шаҳодатнома дода мешуд.

Шунавандагони мадраса ва хонакоҳҳо бисёр китобхоро оид ба соҳаҳои мухталифи фан таҳлил мекарданд. Дар саройҳои Амир Темур ва авлодони он китобхонаҳои бойеро соҳиб буданд, ки асарҳоро ноёбро оиди дунёи кӯҳна ва асрҳои миёна маҳфуз медоштанд. Китобхонаҳои бойи Амир Темур ва Улуғбек дар Самарқанд, Шоҳроҳ, Бойсунқур, Хусайн Бойқаро ва Алишери Навоӣ дар Ҳирот бо зиёбахшии худ машҳур буданд.

1. Дар давраи Темур ва Темуриён мадраса кадом вазифаро иҷро мекард?
2. Дар мадраса кадом фанҳо омӯзонда шудаанд?
3. Низоми таълим дар мадраса бо кадом тарз ташкил ёфта буд?

§ 41. РИВОЧИ ФАНҶОИ АНИК

Мафҳумҳои тақияҳои: *Марказҳои илму фан. Ривочи фанҳои риёзӣ ва фалакиёт. Мероси илми алломаҳо. Академияи Самарқанд.*

Марказҳои илму фан. Дар асри XV дар Самарқанд ва Ҳирот гурӯҳи калони олимону фозилон, шоирону оҳангсозон чамъ шуданд. Дар тараққиёти илму фан ва санъат ҳиссаи **Улуғбек**, ки дар муҳити доираи фарҳангии замони худ тарбия ёфта, аз ҷавонӣ ба сифати олими номдор шӯҳрат ёфта буд, хеле калон аст. **Улуғбек** дар баробари идора намудани мамлакат бо корҳои илмӣ машғул мегардид, дар мунозираҳои олимони фаёлона ширкат меварзид. Улуғбек асарҳои гузаштагони худ Аҳмад Фарғонӣ, Абӯнасор Форобӣ, Муҳаммад Хоразмӣ, Абӯрайҳон Берунӣ ва Ибни Синоро муфассал меомӯзад. Ба воситаи асарҳои мутафаккирони мазкур вай бо асарҳои мумтози олимони Юнони Қадим Афлотун, Арасту, Гиппарх, Проломей шинос мегардад.

Муваффақияти бузурги ба даст омада дар соҳаи фалакиёт ва риёзӣ ба давлати Темуриён шӯҳрати калон овард. Шӯҳрати мазкур дар навбати аввал бо номи Улуғбек узван пайваст аст.

Расадхонаи Мирзо Улуғбек. Бо иштирок ва кӯмаки бевоситаи олимоне, ки **Улуғбек** дар Самарқанд дар атрофи худ гирд оварда буд, **солҳои 1424–1429** дар назди анҳори Обираҳмад воқеи атрофи шаҳр расадхона бунёд гардид. Баландии ин иморати бузург, ки то ба имрӯз шавқи олимони бедор мекунад, 31 метрро ташкил меод.

Намуди дохилаи
расадхонаи Улуғбек

Таҳти сарвари **Ғиёсиддин Чамшед** асбоби асосии ченаки расадхона – секстанти машҳур гузошта мешавад. Ҳамон давра секстанти Самарқанд яке аз калонтарин секстантҳои Шарқ ба ҳисоб мерафт. Улуғбек дар назди расадхона

бойтарин китобхонаи замонаашро ташкил медиҳад. Дар он доир ба тамоми соҳаҳои илму фан тақрибан понздаҳ ҳазор чилд китоб маҳфуз буд.

Бо иштироки фаёлонаи Улуғбек ва сарвари ӯ расадхона ба илмгоҳи дорои асбобу анҷомҳои замонавии ба ҳубӣ ҷиҳозонидашуда табдил меёбад. Дар расадхона баробари ҳуди Улуғбек як қатор олимон, аз ҷумла риёзидон ва астрономҳои машҳури замон **Қозизодаи Румӣ**, ки бо номи *Афлотуни замон* маълум аст, **Ғиёсиддин Ҷамшеди Қашонӣ** – Птоломейи замон, **Алӣ Қушчӣ** ва дигар олимони зиёд қорҳои илмӣ ва тадқиқотиро пеш бурдаанд. Хуллас, Улуғбек

* Академия – муассисаи олии илмӣ.

* Расадхона – (обсерватория) – муассисаи илмие, ки барои тадқиқоти ҷирмҳои осмонӣ махсус ҷиҳозонида шудааст ва ҷое, ки ҳамин муассиса ҷойгир аст.

* Секстант – асбоби инъикоскунанда, ки барои муайян намудани баландии равшанидиҳандаи осмон пешбинӣ шудааст.

дар Самарқанд мактаби астрономиро ташкил дод. Дар асоси натиҷаҳои тадқиқотҳои, ки дар расадхона пеш бурдаанд, оид ба математика ва астрономия як қатор асарҳои нодир иншо гардиданд.

Шоҳсари Улуғбек *«Зичи ҷадиди Кӯрагонӣ»* (Ҷадвали нави астрономии Кӯрагонӣ) ном дорад. Зичи ҷадиди Кӯрагонӣ асосан аз ду қисм: муқаддимаи мукамал ва ҷадвали муайянкунандаи мавқеъ ва ҳолати *1018 ситораи* собит иборат буд. Ҷадвали астрономии Улуғбек дар байни ҷадвалҳои ба он монанди замонааш бо дараҷаи баландии дақиқии худ фарқ карда меистод. Ҷамчунин ҳисоби соли Улуғбек аз ҳисоби ҳозира танҳо ба як дақиқа ду сония фарқ мекард. Ин ҳол барои асри XV дақиқии хеле баланд гашта, ба ченакҳои замони ҳозира хеле наздик буд.

Улуғбек ҳамчунин асари таърихӣ *«Таърихи ҷор улус»* («таърихи арбаъ улус») ва доир ба илми мусиқӣ панҷ

рисола низ таълиф намуд. Мактаби ситорашиносии Улуғбек академияи ба худ хоси давраи худ буд. Он аз чониби файласуфи машхури Фаронса, нависанда ва муаррих **Волтер** (1694–1778) эътироф гардидааст. «Улуғбек дар Самарқанд ба академия асос гузошт. Барои чен кардани кураи Замин амр дод ва дар мурааттаб намудани чадвали астрономӣ иштирок кард» – навишта буд Волтер. Мактаби астрономии Улуғбек ба рушди астрономияи Шарқ таъсири калон гузошт.

Фарҳангистони Самарқанд баъди соли 1004 дар пойтахти қадимаи Хоразм – Гурганҷ ташкил гардидани «Хонаи донишмандон» («Академияи Маъмун») дуоимин «Дорулилм» буд.

1. Бигӯед, ки дар асри XV кадом шахр маркази илму фан буд? Сабаби он дар чист?
2. Дар бораи саҳми Улуғбек ба ривочи илму фан чихоро дониста гирифтед?
3. Дар бораи расадхонаи Улуғбек ва аҳамияти илмии он ҳикоя кунед.
4. Аҳамияти асари «Зичи чадиди Кӯрагонӣ» аз чихо иборат аст?
5. Фикр карда бинед: бигӯед ривочи фанҳои амиқ ба чӣ гуна оқибатҳо оварда расонданаҷ мумкин?

§ 42. АДАБИЁТ

Мафҳумҳои тақияҳои: *Намояндагони адабиёти мумтоз. Муаррихон.*

Намояндагони адабиёти мумтоз. Адабиёти халқҳои Осиёи Миёна аз чихати услуби бадеӣ такмил ёфта, ба зинаи нав баромад. Ҳам дар наср ва ҳам дар назм асарҳои зиёди нодири бадеӣ ва лирикӣ офарида шуданд. Дар байни адабиёти халқҳои Осиёи Миёна, хусусан ўзбеку тоҷик робита ва ҳамкорӣ инкишоф ёфта мустақкам мегардид. Адабиёти тарҷумавӣ ба вучуд омад. Баробари рушди адабиёти бадеӣ дар ҳоли пайвастагӣ адабиётшиносӣ низ раванқ ёфта, асарҳои пуарарзиши илмӣ офарида шуданд. Достони «Юсуф ва Зулайҳо» дар

коркарди нави **Дурбек**, девони шоири тошкандӣ **Атоӣ** аз дурдонаҳои адабиёти бадеии ҳамин давр мебошанд. Дар байни шоирони ўзбеки ин давр **Лутфӣ (1366–1465)** мавқеи алоҳида дорад. То Навоӣ дар шеърҳои ўзбек шоире набуд, ки ба дараҷаи **Лутфӣ** расида бошад. Ў на танҳо ба забони ўзбекӣ, балки инчунин ба забони форсӣ низ қасидаҳо эҷод намудааст. Дар эҷодиёти **Лутфӣ** фикрҳои аз қабилӣ дӯст доштани ҳақиқат ва адолат, тарғиб намудани шафқат ва мурувват, дӯст доштани илм ва санъат мавқеи муҳим доранд.

Дар раvнақи адабиёти бадеии асри XV саҳми арбоби барҷастаи давлатӣ, шоири бузург, олим, мутафаккир **Алишер Навоӣ (1441–1501)** ва шоири бузурги тоҷик **Абдурахмони Ҷомӣ (1414–1492)** бағоят калон аст. **Навоӣ** тамоми фаъолият ва эҷодиёти худро ба мубориза баҳри бахту саодати инсон, осоиштагии халқ, пешгирии ҷангҳои дохила, қорҳои ободонӣ, раvнақи илму фан, санъат ва адабиёт бахшид. Ў забони адабии ўзбек, адабиёти классикии ўзбекро ба зинаи нав бардошт. Навоӣ беш аз 30 асари калони бадеӣ нивишт. «**Ҳамса**», «**Ҳазойин ул-маонӣ**», «**Маҳбуб ул-қулуб**», «**Лисон ут-тайр**» аз ҳамин ҷумла мебошанд.

Хуллас, шоир ва мутафаккири бузурги халқи ўзбек **Алишер Навоӣ** бо ғояҳои инсонпарваронаи худ дар фаъолият ва эҷодиёт, инчунин дар асарҳои бебаҳои хеш аз радифи санъаткорони барҷастаи ҷаҳон ба худ мавқеи муносиб ишғол намуд. **Абдурахмони Ҷомӣ**, ҳамзамон, устоз ва дӯсти **Алишер Навоӣ** буд. Дӯстӣ ва ҳамкориҳои онҳо тимсоли раvшани дӯстӣ ва ҳамкориҳои ўзбек ва бародар мебошад.

*Агар ин зоти бузургро авлиё гўем,
ӯ авлиёи авлиёҳо, мутафаккир гўем,
мутафаккири мутафаккирон, шоир
гўем, султони шоирон аст.*

**Ислом Каримов «Маънавиёти воло
– қувваи мағлубнопазир».**

Алишери Навоӣ

Муаррихон. Яке аз намояндагони бузурги илми таърих **Мирхонд** (1438–1498) буда, номи ҳақиқии вай **Муҳаммад Ховандшоҳ ибни Махбуб** ба ҳисоб мерафт. Ҷарчанд дар Балх таваллуд ёфта бошад ҳам, қисми бисёри умри худро дар Ҳирот гузарондааст. Аз хусуси Мирхонд маълумотҳо хеле каманд. Дар ҳаққи ӯ баъзе маълумотҳоро набераи Хондамир навиштааст: *«Падарпаноҳ ҷаноби амир Хованд Муҳаммад ҳангоми ҷавонӣ ба омӯзиши илмҳои мухталиф пардохта, дар роҳи ба камолоти фазилати нафис расидан шуҷоаткорӣ ва зӯр меҳнат намуд... дар фурсати кӯтоҳ дар боби донишмандӣ фозили пешқадами замон шуда монд. Ӯ бештар илми таърихро касб намуд, ба танқиди вазъияти ҷаҳон, ҳамчунин осори атиқаҳо шурӯъ намуд. Хотираҳои оличанобонаро дар фурсати тез, барои ишғоли ин фан фозил намуд, аммо феъли атвораиш барои ҳамроҳишавӣ ба аҳли маишат роҳ надод, ба завқу шавқ дода нашуд... иштиёқи сабақ додан ва амри маърифат дар хотираи равшани ӯ мутлақо нанамуд. Аммо ин ҳол қиблагоҳи орзу ва амониш он, яъне ҳазрати султони оличаноб (Ҳусайн) ба ҳузури дӯсти наздиқаш (Амир Алишери Навоӣ) рафтани ва ҳар гуна навозиш, марҳамат, иттифоқ, ҳамчунин мурувваташонро дарёфтани давом ёфт».*

Мирхонд. Бо супориш ва ҳомигии Алишери Навоӣ асари «*Равзат ус-сафо*» («Боғи ҷаннат»)-ро менависад. Мувофиқи зикри **Хондамир** навишти асари мазкур аз тарафи **Мирхонд** ба анҷом нарасидааст. Асари «*Равзат ус-сафо*» вазъияти дунёро то соли 1523, воқеаҳои иҷтимоиву сиёсии мамлакатҳои Осиёи Миёна, Шарқи Наздику Миёнаро васеъ баён сохтааст. Асари мазкури Мирхонд дар мамлакатҳои Шарқ шӯҳрати калон пайдо мекунад. Дар китобхонаҳои дунё дастхатҳои бисёри «*Равзат ус-сафо*» маҳфуз аст. Дар Аврупо асари **Мирхонд** вақти тӯлонӣ ҳамчун манбаи муҳим оиди таърихи Шарқ хизмат кард. Набераи Мирхонд **Хондамир (1475–1535)** ҳам дар замони худ муаррихи

машҳур буд. Вай шогирди ҳазрати Алишери Навоӣ ба ҳисоб мерафт. **Хондамир** хангоми 15–16-солагӣ ба диққату эътибор ва назари Алишери Навоӣ меафтад ва то вафоташ дар паҳлӯи шоир буда, ба китобхонаи ӯ роҳбарӣ менамояд. **Хондамир** бо маълумоти васеъ, шавқу завқ нисбати илму фан ба ҳурмату эътибори олими бузург ва шоири мутафаккир сазовор шуда буд. Навоӣ аз хусуси Хондамир дар асараш «Мачолис ун нафоиз» чунин нигаштааст: «Мавлоно Хондамир фарзанди Мирхонд мебошад ва чавони босалоҳият ба ҳисоб меравад, нисбати илми таърих маҳорат дорад».

Хондамир. Олими сермаҳсул буд. Ӯ оид ба таърих қариб даҳ асарро навишта боқӣ гузоштааст. **Хондамир** бо асарҳои абадзиндаи таърихӣ ҳазинаи маданияти бисёрасринаро ғанӣ сохт ва дар таърихи илму фан изи фаромӯшнопазире гузошт. Воқеаҳову ҳодисаҳоро зебо тасвир намудааст. Алалхусус асари «*Ҳабиб-ус-сияр*» дар омӯзиши таърихи иҷтимоиву сиёсии Осиёи Миёна Эрон ва Хуросон дар охири асри XV ва чоряки якуми асри XVI яке аз манбаъҳои муҳим ва гаронбаҳо ба ҳисоб меравад.

1. Дар асри XV кадои шоирон ва адибон зиндагиву эҷод намудаанд?
2. Бигӯед-чӣ, Лутфӣ дар байни шоирони ўзбек чӣ гуна мақом дорад?
3. Ба рушди адабиёти ўзбек хизмати Алишери Навоӣ аз чиҳо иборат аст?
4. Мирхонд ва Хондамир дар бораи кадом даври таърихӣ асарҳои таърихро навишта боқӣ гузоштаанд?

§ 43. САНЪАТИ ТАСВИРӢ

Мафҳумҳои тақияҳои: *Санъати китобат. Санъати тасвирӣ. Хаттотӣ. Мактаби мусаввирии Ҳирот.*

Санъати китобат. Дар асри XV санъати китобат, яъне аз нав навиштани асарҳои дастнавис ва баробари он санъати хаттотӣ, мусаввирӣ, лаввоҳӣ ва саҳҳофӣ низ, ки ба он вобастаанд, хуб ривоч меёбад.

Дар замоне, ки Ҳанӯз матбаа ва наشري китоб ба вуҷуд наомада буд, офаридани китоб ва нусхабардорӣ

* **Лаввоҳӣ** – кашидани лавҳа.

* **Саҳҳофӣ** – саҳифабандии қоғаз ва мукова-қунии китоб

намудани он кори хеле мушкиле буд, ки меҳнати вазнин ва вақти зиёдеро талаб мекард.

Ҳар як китоб аз қоғаз сар карда то ба мукова, аз сиёҳӣ то рангу зарҳал мувофиқи нақша ва қоидаи муайян тайёр карда мешуд. Барои хаттот шудан вақти зиёде бо сабру таҳаммул машқ кардан, мукамал саводнок будан, диди баланди бадеӣ доштан, эҷодкор будан лозим буд. Хаттотони моҳир усул ва услуби худро ба шогирдон меомӯзонданд. Ҳамин тариқ, анъанаҳои хаттотӣ идома ва ривож меёфтанд.

Хаттоти машҳур **Миралии Табрзӣ (1330–1404)** услуби хаттотии навро бо номи настаълиқ кашф намуд. Яке аз хаттотони хушнавис **Султоналӣ Машҳадӣ (1432–1520)** буд. Ӯ асарҳои *Низомӣ*, *Аттор*, *Ҳофиз*, *Саъдӣ*, *Ҳусрави Деҳлавӣ*, *Ҷомӣ*, *Навоӣ*, *Ҳусайн Бойқаро* ва дигар шоиронро нусхабардорӣ намудааст. Беш аз 50 китобе, ки Султоналӣ нусхабардорӣ кардааст ва қитъаҳои зиёди он то ба замони мо омада расидаанд. **Султоналӣ** дар санъати қандакорӣ низ устои моҳир буд. Султоналии Машҳадӣ бо номҳои «*Қиблат ул-қутуб*» (Қиблаи котибон) ва «*Султон ул-хаттотин*» (Султони хаттотӣ) шӯҳрат меёбад.

Дар Самарқанд ва Ҳирот махсус китобхонаҳои сарой ташкил шуданд. Ба қорҳои китобхона «*доруғай китобхона*» ё «*китобдор*» раҳбарӣ мекард. Таҳти роҳбарии ӯ хаттотони хушнавис, мусаввирону наққошони чирадаст, саҳҳофону лаввоҳони моҳир адои вазифа менамуданд. Масалан, дар Ҳирот дар китобхонаи додари Улуғбек – Бойсунғур чил нафар хаттот ва чанд нафар наққошон бо нусхабардории дастнависҳо

ва ороиши онҳо банд буданд. Соли 1429 дар китобхона достони машҳури Абулқосим Фирдавсӣ «Шохнома» нухабардорӣ гардида, он бо 20 намуд миниатюраҳои аз ҷиҳати мазмун ва мундариҷа ранго-ранг оро ёфт.

Санъати тасвири. Обидаҳои санъати тасвирии асри XV аз портрет, лавҳаҳои ҳаёти, манзараҳои табиат, тасвириҳо, бино ва асарҳои бадеӣ иборат буданд. Дар байни тасвириҳо қиёфаҳои **Ҷомӣ, Навоӣ, Абдулло Ҳотифӣ, Бехзод, Ҳусайн Бойқаро, Бобур** ва дигарон то ба замони мо омада расидаанд. Мусаввирон кӯшидаанд, ки симои зоҳирии ин шахсони таърихро дақиқ ва мукамал тасвир намуда, баъзан ҳатто саъй кардаанд, то ки олами маънавии онҳоро низ ба риштаи тасвир кашанд. Масалан, дар тасвири Навоӣ, ки аз ҷониби расоми машҳур **Маҳмуд Музаҳҳиб** кашида шудааст, шоир ба асо така намуда, қоматаш андаке хамида, дар нигоҳҳои ӯ хастагӣ, бузургии ва олиҷанобӣ бо ҳам омехта ба назар мерасад.

Қамолитдин Бехзод (1455–1536) намояндаи барҷастаи санъати тасвирии асри XV буд. Ӯ дар мусаввирӣ асосгузори як услуби нави эҷодӣ бо номи «**Мактаби Ҳирот**» гардид. **Бехзод** дар даври худ «**Мониҳои сонӣ**» (Мониҳои дуҷум) васф гардидааст. Бехзод ба сифати устод – санъаткор ба ривоҷи санъати тасвирии Осиёи Миёна, Эрон, Озарбойҷон ва дигар кишварҳо таъсири пурсамаре гузошт. Эҷодиёти Бехзод дорои мазмуни гуногун буда, он аз портрети симоҳои таърихӣ (Ҳусайн Бойқаро, Шайбонихон, Алишери Навоӣ) сар карда, то маросимҳои қабули саройи серчиллои ҳукмдор ва манзараҳои майдони ҷангро ҳаққонӣ ва таъсирнок тасвир намудааст. Хусусан, миниатюраҳои, ки ба манзараҳои лирикии достони «**Лайли ва Мачнун**»-и

Расми Навоӣ мансуб ба қалами мусаввир Маҳмуд Музаҳҳиб.

Камолиддин
Бехзод

Дехлавӣ, ё манзараи майдони чанги пуршиддат, ки барои «*Зафарнома*»-и Шарофиддин Алии Яздӣ офарида шудаанд, хеле пурчозиба ва таъсирнок мебошанд. Анъанаҳои Бехзод ба эҷодиёти мусаввирони даври минбаъда таъсири эҷобӣ мерасонад. Эҷодиёт ва мероси ӯ аз ҷониби санъатшиносон, рассомон васеъ омӯхта мешавад.

Ба мақсади абадӣ гардондани хотираи Бехзод Президенти аввалини Республикаи Ўзбекистон И.Каримов аз **23 январи соли 1997** фармонро имзо карда, мувофиқи он ба номи Камолиддин Бехзод мукофоти давлатӣ таъсис ёфт. Ба Донишкадаи миллии мусаввирӣ ва дизайн номи Бехзод дода шуд.

Моҳи ноябри соли 2000 дар шаҳрҳои Тошканд ва Самарқанд ва мамлакатҳои хориҷа дар зери тасарруфи ЮНЕСКО **545-солагии** зодрузи Бехзод васеъ қайд гардид, дар шаҳри Тошканд боғи меъморон ба номи Бехзод барпо ёфт. Дар Музеи таърихи Темуриён бахшида ба Бехзод бо иштироки олимони санъатшиносӣ Британияи Кабир, Туркия, Ҳиндустон, Озарбойҷон, Тоҷикистон ва Ўзбекистон конференсияи илмӣ байналхалқӣ ба вуқӯъ пайваست. Алқисса бо алоқаи узвӣ раванқ ёфтани асарҳои санъати тасвирӣ бо адабиёти бадеӣ, яке ба дигараш таъсири босамар расонданаширо нишон медиҳад.

1. Вобаста ба санъати китобат боз кадом соҳаҳо ниҳоят хуб тараққӣ карда буд? Чаро маҳз ҳамин соҳаҳо равочёфта меҳисобед?
2. Оид ба санъати хаттотӣ ба чӣ гуна тасаввурот муваффақ гардидед?
3. Рушди китобхонахоро бо ёрии мисолҳо фаҳмонед.
4. Дар асри XV санъати тасвирӣ аз чӣ гуна тасвирҳо иборат буд?
5. Дар бораи Камолиддин Бехзод маълумоти мухтасар диҳед.

М У Н Д А Р И Ч А

§ 1. Кишварамон яке аз гавҳари тамаддуни ҷаҳонист	3

БОБИ I

ТАШАККУЛ ВА РИВОҶЁБИИ МУНОСИБАТҲОИ ЗАМИНДОРӢ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

§ 2. Тағйиротҳои иҷтимоиву иқтисодӣ	6
§ 3. Давлатҳои ибтидоии асрҳои миёнаи Хоразм, Ҳиониҳо, Кидаврҳо	8
§ 4. Давлати ʼФталҳо. Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маданӣ дар давраи ʼФталҳо	10
§ 5. Халқҳои Осӣи Миёна дар давраи Ҳоконати Турк	14
§ 6. Ҳоконати Ғарбии Турк	17
§ 7. Ташкил ёфтани ҳокимиятҳои маҳаллӣ	19
§ 8. Ҳаёти маданӣ дар асрҳои VI–VII	22

БОБИ II

МОВАРОУННАҲР ДАР ДАВРИ ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 9. Барқарор ёфтани хилофати араб дар Мовароуннаҳр	27
§ 10. Паҳншавии дини ислом дар Мовароуннаҳр	31
§ 11. Норозигии халқ бар зидди хилофат	33
§ 12. Хуросон ва Мовароуннаҳр дар давраи ҳукмронии аббосӣ	37

БОБИ III

ТАШКИЛӢИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛИ МОВАРОУННАҲР

§ 13. Қарлукҳо. Ҷузҳо. Тоҳириён	41
§ 14. Сомониён	45
§ 15. Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодии давраи Сомониён	48
§ 16. Ғазнавиён	53
§ 17. Давлати Қарохониён	55
§ 18. Давлати Хоразм ва пешрафти он	60
§ 19. Муносибатҳои Хоразмшоҳ бо Чингизхон	63
§ 20. Тадбирҳои Муҳаммад Хоразмшоҳ оид ба мудофияи мамлакат ва оқибатҳои он	66

§ 21. Ба тахти Хоразм нишастани Ҷалолиддини Мангубердӣ .	71
§ 22. Ҷалолиддин Мангубердӣ сарлашқари моҳир	74
§ 23. Ҷалолиддин Мангубердӣ қаҳрамони Ватан	78
§ 24. Ташқилёбии улуси Ҷиғатой	82
§ 25. Ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ	85
§ 26. Ҷараёнҳои этникӣ ва ташаккулёбии халқи ўзбек	88

БОБИ IV **МЕРОСИ ИЛМИИ АҶДОД. ҲАЗИНАИ МАЪНАВИИ** **ДАҲЛДОР БА АДАБИЁТ**

§ 27. Ҳаёти маданияти Мовароуннаҳр ва Хоразм	91
§ 28. Адабиёт	98
§ 29. Ривочи донишҳои динӣ	101
§ 30. Меъморӣ, мусиқӣ, санъат	106

БОБИ V **АМИР ТЕМУР ВА ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН**

§ 31. Вазъияти иҷтимоиву сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри XIV	109
§ 32. Амир Темур асосгузори давлати муттамарказ	114
§ 33. Сохти маъмурӣ ва ҳарбии салтанати Амир Темур	116
§ 34. Сиёсати берунаи Амир Темур	122
§ 35. Мавқеи Амир Темур дар таърихи ҷаҳон	127
§ 36. Ҷараёнҳои сиёсӣ дар давраи Темуриён	131
§ 37. Мирзо Улуғбек – арбоби маърифатпарвари давлатӣ	133
§ 38. Ба таназзул рӯ овардани салтанати Темуриён	137
§ 39. Тараққиёти иҷтимоиву иқтисодӣ ва бунёдкорӣ	141

БОБИ VI **МАВҚЕЪУ АҲАМИЯТИ ИЛМУ ФАН ВА МАДАНИЯТ ДАР** **РИВОЧИ ТАМАДДУНИ ЗАМОНАВӢ ДАР АСРҶОИ XIV–XV**

§ 40. Низоми таълим	146
§ 41. Ривочи фанҳои аниқ	148
§ 42. Адабиёт	150
§ 43. Санъати тасвирӣ	153

О‘quv nashri
MUHAMMADJONOV ABDULHAD RAHIMJONOVICH

O‘ZBEKISTON
TARIXI

(IV ASRDAN XVI ASRGACHA)

7-SINF

*O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi umumiy o‘rta
ta’lim maktablari uchun darslik sifatida tasdiqlagan*

Qayta ishlangan
Uchinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Тарчумон Ш. Турдиқулов
Мухаррир Э. Турдиқулов
Мухаррири бадеи Ф. Баширова
Мухаррири техникӣ Р. Бобохонова
Мусаххех М. Қиронова
Сахифабанди компютери Х. Шарипова

Литсензия наشريёт АІ № 201, 28.08.соли 2011

Ба чопаш 24.10.2017 ичозат дода шуд. Андозаи 60x90^{1/16}. Гарнитурани «Times Tj». Бо усули офсет дар қоғази офсет чоп шудааст. Чузъи чопии шартӣ 10,0. Чузъи нашриву ҳисоби 10,7. Теъдоди нашр 6619 нусха. Супориши № 4772.

**Матбаа Ширкати саҳҳомии таъбу наشري «Sharq»
100000, шаҳри Тошканд, кўчаи Буюк Турон, 41.**

**Чадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби
ба ичора додашуда**

№	Ному насаби дони- шомӯз	Соли хониш	Ҳолати китоб хангоми гирифтган	Имзои рахбари синф	Ҳолати китоб хангоми супо- ридан	Имзои рахбари синф
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

**Чадвали болой хангоми ба ичора дода шудан ва дар охири
соли хониш баргардонида гирифтани китоб аз тарафи
рахбари синф аз рӯи меъёрҳои зерин баҳо гузошта
мешавад:**

Нав	Ҳолати китоб хангоми бори аввал супоридан
Хуб	Муқовааш яклухт, аз қисми асосии китоб чудо нашудааст. Ҳамаи варақояш ҳаст, надаридааст, чудо нашудааст, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноат бахш	Муқова қач шудааст, канорҳояш коҳида, якчанд хатҳо кашида шудаанд, ҳолати аз қисми асосӣ чудошавӣ дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Варақҳои чудошудааш аз нав таъмир гаштааст, дар баъзе саҳифаҳо хат кашида шудаанд.
Ғайри- қаноат- бахш	Муқова хат кашида шудааст, даридоаст, аз қисми асосӣ чудо шудааст ё ки умуман нест, ғайриқаноатбахш таъмир шудааст. Китобро барқарор кардан аз имкон берун аст.

О'quv nashri
MUHAMMADJONOV ABDULHAD RAHIMJONOVICH

O'ZBEKISTON
TARIXI

(IV ASRDAN XVI ASR
BOSHLARIGACHA)

7-SINF

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi umumiy o'rta
ta'lim maktablari uchun darslik sifatida tasdiqlagan*

Uchinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2017

Тарчумон Ш. Турдиқулов
Мухаррир Э. Турдиқулов
Мухаррири бадеи Ф. Баширова
Мухаррири техникӣ Р. Бобохонова
Мусаххех М. Қиронова
Сахифабанди компютерӣ Х. Шарипова

Литсензия наشريёт АИ № 201, 28.08.соли 2011

Ба чопаш 24.10.2017 ичозат дода шуд. Андозаи 60x90^{1/16}. Гарнитурани «Times Tj». Бо усули офсет дар қоғази офсет чоп шудааст. Чузъи чопии шартӣ 10,0. Чузъи нашруву хисобӣ 10,7. Теъдоди нашр 924 нусха. Супориши № 4772-А.

**Матбаа Ширкати саҳҳомии табуъу наشري «Sharq»
100000, шаҳри Тошканд, кўчаи Буюк Турон, 41.**